

SLOVENSKA SPRAVA

ZBORNIK S PRISPEVKI SIMPOZIJA OB TRIDESETLETNICI SPRAVNE SLOVESNOSTI
V ROGU IN OB STOLETNICI ROJSTVA NADŠKOFA DR. ALOJZIJA ŠUŠTARJA
24. JUNIJA 2020 NA SAZU

SLOVENSKA SPRAVA

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

SLOVENSKA SPRAVA

ZBORNİK S PRISPEVKI SIMPOZIJA
OB TRIDESETLETNICI SPRAVNE SLOVESNOSTI V ROGU IN
OB STOLETNICI ROJSTVA NADŠKOFA DR. ALOJZIJA ŠUŠTARJA
24. JUNIJA 2020 NA SAZU

LJUBLJANA 2021

KAZALO

<i>Slovenska sprava – Izjava Slovenske akademije znanosti in umetnosti o spravi ob tridesetletnici samostojne slovenske države</i>	7
<i>Borut Pahor: Izjava ob sprejemu predsednika SAZU akad. Petra Štiha in članov delovne skupine za pripravo Izjave o slovenski spravi</i>	10
<i>Peter Štih: Pozdravne besede</i>	14
<i>Tadej Bajd: Slovenska sprava in slovenski akademiki</i>	18
<i>Poziv državnemu zboru in vladi Republike Slovenije, Delo, 15. april 1995</i>	19
<i>Trije poudarki (gremija) pogovorov o prihodnosti Slovenije pri predsedniku Republike Slovenije dr. Janezu Drnovšku, Ljubljana, 29. december 2003</i>	20
<i>Izjava Slovenske akademije znanosti in umetnosti o kršitvah človekovih pravic v Sloveniji po drugi svetovni vojni, 2. junij 2009 (besedilo za interno razpravo na SAZU)</i>	21
<i>Za pravico do groba (pismo predsedstva SAZU predsedniku Vlade Republike Slovenije, Delo, 16. septembra 2014)</i>	25
<i>Milan Kučan: Nagovor trideset let po nastopu na pogrebni slovesnosti v Kočevskem rogu</i>	26
 PRIČEVANJA	31
<i>Janez Gril: Sprava – resnica in sočutje</i>	33
<i>Spomenka Hribar: Kultura (Nova revija) in pravna slovesnost v Rogu</i>	39
<i>Peter Kovačič Peršin: Pričevanje o spravi (o vlogi Komisije za reševanje vprašanj prikritih grobišč)</i>	46
<i>Pavel Jamnik: Kriminalistični projekt »Sprava«</i>	51
<i>Mitja Ferenc: Odkrivanje grobišč in pieteta</i>	67
 OSNOVE IN MEJE (SLOVENSKE) SPRAVE	89
<i>Jože Krašovec: Svetopisemske osnove sprave</i>	91
<i>Mari Jože Osredkar: Sprejemanje drugačnosti je temelj sobivanja</i>	113
<i>Anton Stres: Slovenska sprava</i>	127
<i>Peter Vodopivec: O zavzemanju za zgodovinski spomin v Španiji in spravo v Sloveniji</i>	131
<i>Tine Hribar: Kaj je in kaj ni vsebina sprave</i>	151

DO SPRAVE IN S SPRAVO	179
Bojan Godeša: <i>Izjava predsedstva o narodni in državljanski pomiritvi</i> <i>in Izjava Škofovske konference o narodni spravi – 30 let pozneje</i>	181
Blaž Mesec: <i>Kako do sprave?</i>	195
Tomaž Erzar: <i>Ranjeni in ranljivi narod – zgodbe, ki jih želimo</i> <i>povedati svojim otrokom</i>	201
Aleš Gabrič: <i>Raznolikost bogati poglede na preteklost</i>	206
Lenart Škof: <i>Sveta vez življenja in smrti: meditacija o spravi</i>	220
Marko Ivan Rupnik: <i>Vprašanje sprave</i>	227

SLOVENSKA SPRAVA

Izjava Slovenske akademije znanosti in umetnosti o spravi ob tridesetletnici samostojne slovenske države

Slovenci imamo o drugi svetovni vojni na slovenskih tleh in dogodkih neposredno po njej dva pogleda, ki so ju zakoličili zmagovalci in poraženci v odporu proti okupatorjem in bratomorni tragediji slovenskega naroda obenem. Zaradi dveh pogledov, v katerih ima vsaka stran svoje kraje spomina, imamo kot narod razklan zgodovinski spomin na eno ključnih obdobj slovenske preteklosti z vsemi negativnimi posledicami za sedanost in prihodnost.

Več desetletij je spomin na drugo svetovno vojno določala črno-bela pripoved o osvobodilnem boju na eni in izdajalcih na drugi strani, v kateri ni bilo prostora za zločine, povzročene v imenu osvobodilnega boja, niti za njegovo zlorabo s strani komunističnega vodstva za zagotovitev in nato utrditev lastne oblasti. Z demokratizacijo slovenske družbe je postala revizija takšne enostranske pripovedi, ki je bila utemeljena ideološko, in ne zgodovinopisno, nujna. Z vso jasnostjo se je pokazalo, da je bila druga svetovna vojna v Sloveniji zelo kompleksno dogajanje, z značilnostmi, ki jih pri drugih narodih v takšni obliki ali vsaj v takšnem obsegu ni srečati. V njej so se na naših tleh prepletali okupacija, osvobodilni boj, revolucija, protirevolucija, kolaboracija in državljanska vojna. Se pa ob tej zgodovinopisni reviziji soočamo s težnjami, da bi eno poenostavljeno pripoved zamenjali z drugo, diametralno nasprotno, zreducirano na revolucijo in odpor zoper njo, ki je ravno tako ideološka, le z drugačnim predznakom.

Nerazčiščen odnos do preteklosti, s katero se je treba soočiti v vsej njeni resničnosti, saj je razčiščenje edina pot do katarze in pomiritve, nas hromi na številnih področjih našega skupnega življenja. Vendar to ne pomeni, da moramo imeti vsi enak pogled na dogajanje v drugi svetovni vojni v Sloveniji. Uniformiran pogled v demokratični družbi ni mogoč. Moramo pa imeti soglasje o temeljnih vrednotah, na katerih temeljimo kot narodna skupnost Slovencev. V etičnem smislu zato o dogajanju med drugo svetovno vojno in neposredno po njej ne bi smelo biti sporno, da je bil upor proti okupatorjem upravičen, da sta bila polastitev narodnoosvobodilnega boja s strani komunistične partije in z njo povezani revolucionarni teror neupravičena, da je bil odpor proti temu

terorju upravičen in da je bila pri tem oborožena kolaboracija z okupatorjem neupravičena.

Ko torej obsojamo revolucionarno nasilje, ne obsojamo obenem tudi narodnoosvobodilnega upora, ki je navdihujoče dejanje in eden od temeljev naše državnosti. In ko obsojamo kolaboracijo z okupatorjem, prav tako ne obsojamo odpora proti revolucionarnemu nasilju. Ob tem priznavamo načelo osebne odgovornosti vsakega posameznika in pravico vsakega izmed nas do kritične presoje namenov in dejanj na osebni in kolektivni ravni.

Največja tragedija druge svetovne vojne v Sloveniji je bil bratomorni spopad med Slovenci samimi z mnogimi žrtvami na partizanski in nasprotni strani. Soodgovornost in krivdo zanj nosita obe strani. Na obeh straneh so bili storjeni tudi številni zločini. Med njimi po svoji strahovitosti izstopa poboj tisočev domobrancev in civilistov, ki ga je komunistična oblast zakrivila takoj po koncu vojne. Vsak zločin je zavržno dejanje, še zlasti zavržen in v nasprotju s temeljnimi pravnimi in civilizacijskimi načeli pa je zunajsodni množični poboj v času miru. Za zločine ni opravičila. Lahko jih le obžalujemo in poskrbimo za pietetni spomin na žrtve, ki je hkrati opomin vsem nam, da se podobna tragedija ne ponovi nikoli več.

Pravica do groba, ki izhaja iz posvečenosti mrtvih kot ene od pravrednot svetovnega etosa, povezana z zahtevo za rehabilitacijo žrtev medvojnega in povojnega nasilja in popravo krivic, je na samem začetku pravne ideje med Slovenci. Sprva je živela le med poraženci vojne v emigraciji, saj za zmagovalce in odločevalce v komunistični Sloveniji politično in ideološko ni bila sprejemljiva. Spravni diskurz v domovini so odprli šele političnodisidentski in civilnodružbeni glasovi v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja, dokler ni bila narodna sprava leta 1990 splošno prepoznana kot pomembna podlaga za doseganje enotnosti, potrebne za narodno in državno osamosvojitve. Vrhunec tedanjih in sploh vseh dosedanjih spravni prizadevanj je bila slovesnost v Kočevskem rogu. Bila je dogodek najglobljega pomena, saj so bili z njim v slovensko občestvo prišteti dotlej zamolčani. In bila je dogodek največjega upanja, da je spravo med Slovenci vendarle mogoče doseči.

Intenzivnost spravni prizadevanj je po osamosvojitvi precej nihala. A najpomembnejše je, da se je začelo, čeprav počasi in z velikimi, pogosto prav nedejstljivimi težavami, s celo vrsto aktivnosti za popravo krivic, ohranjanje spomina in ugotavljanje dejstev. Dolg do mrtvih je bil na takšen način vsaj delno poravnán, čeprav je pot do zaprtja tega poglavja še dolga. Da bi presegli razlike, ki nas razdvajajo, in dosegli družbeno soglasje o temeljnih stvareh našega narodnega bivanja, je predvsem potrebna sprava med živimi. Ob demokratičnem priznavanju ideoloških in političnih razlik med nami je ta mogoča le na etični in s tem na medčloveški ravni. To pomeni, da je naše stališče do zla,

ki smo si ga prizadeli kot narod, lahko utemeljeno in opredeljeno le v okviru univerzalnih etičnih vrednot. Rove, izkopane v drugi svetovni vojni, zastavljene pa že veliko prej, bomo lahko presegli le ob nedeljivem priznanju teh vrednot in nedvoumnem razlikovanju med dobrimi in zavržnimi dejanji.

S preteklostjo neobremenjeno družbeno sožitje je mogoče doseči le s prizadevanjem za resnico o medvojnih in povojnih dogodkih in z njihovim ocenjevanjem na podlagi občeveljavnih etičnih načel ter s pietetnimi in spominskimi dejanji, ki bodo namenjena vsem padlim, pobitim in umorjenim. Kolikor je le mogoče, moramo popraviti krivice, prenehati z medsebojnimi obtoževanji, izključevanji in instrumentaliziranjem zgodovine ter pri vsem tem spoštovati drugače misleče.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti poziva slovensko javnost, še zlasti njen politični del in vse dejavnike javnega življenja, da se pridruži tej izjavi, jo posvoji in deluje v skladu z njo v skrbi za našo skupno prihodnost.

(Sprejeto na dopisni skupščini SAZU, ki je potekala med 22. in 25. februarjem 2021)

BORUT PAHOR

Izjava ob sprejemu predsednika SAZU akad. Petra Štiha
in članov delovne skupine za pripravo *Izjave o slovenski spravi*,
ki jo je ob 30-letnici samostojne slovenske države
sprejela skupščina SAZU, 15. marca 2021
(prepis nagovora)

Predsednik Akademije, ugledni akademiki, gospe in gospodje, s knjigo *Krivda in greh* je Spomenka Hribar v drugi polovici osemdesetih let zelo temeljito, na neki način temeljno uvedla diskusijo o spravi kot legitimen del agende v času slovenske politične pomladi in osamosvajanja. Poleti leta 1990 je bila, tudi zaradi napredka v zorenju spoznanja po tej potrebi, v Kočevskem rogu pravna maša, na kateri sta govorila predsednik Kučan in nadškof Šuštar. Po mojem mnenju, to sem vedno govoril, je bilo to pravno dejanje ali prvi poskus tega procesa, ki je bil zelo pomemben za oblikovanje politične in ljudske enotnosti na plebiscitu in pozneje v procesu osamosvajanja vse do ustanovitve lastne države in, nota bene, enotne obrambe države pred agresorjem.

Potem je vse od leta 1991 za skorajda 20 let – ob poskusih, da bi prišlo do širše podpore ali celo soglasja glede prizadevanj za spravo –, ta nekako obtičala na robu političnega prostora. Potem pa so odkrili Hudo Jama. Huda Jama je bila hud zločin in razkritje je predstavljalo kulturni šok za vso javnost ne glede na svetovnonazorsko pripadnost ljudi. Odtlej glede tega vprašanja nikoli več ni bilo tako, kot je bilo pred tem.

Že jeseni leta 2009 je državni zbor – čeprav smo se ukvarjali s finančno krizo in pogajanji s Hrvaško – sprejel tako imenovano pravno zakonodajo, zakone o popravi krivic, ne nazadnje tudi zakon, ki je določal postavitev spomenika na Kongresnem trgu, ki je bil odkrit leta 2017. Od tedaj smo bili v zadnjih dobrih desetih letih priča sprejemu tako imenovane pravne zakonodaje; njena nadgraditev je bila leta 2016. Naj povem, da je od leta 2013 znova zelo oživila Komisija za poveljne poboje in grobišča. Naj slovensko javnost spomnim, da smo oktobra leta 2016 izkopali posmrtni ostanke žrtev iz Hude Jame, jih pietetno prepeljali na mariborsko pokopališče in tam opravili formalen pokop – ob izjemnem razumevanju javnosti ne glede na politične

in druge razlike med nami. Ob koncu teh simbolnih in pravnih ravnanj je bil postavljen tudi spomenik na Kongresnem trgu, ki ima zapleteno ime, a nekako mu javnost reče »Spomenik sprave«.

V tridesetih letih, zlasti v zadnjih dvanajstih, trinajstih letih, gospod predsednik, je bilo torej storjeno veliko simbolnih in stvarnih dejanj. Nikoli pa politični instituciji ali kaki instituciji nacionalnega pomena (recimo SAZU ali skupščini na najvišji ravni) ni uspelo sprejeti dokumenta, ki bi ubesedil slovensko spravo, če smem tako reči. To je danes vam, po tridesetih letih, uspelo. Dovolite, da s tega mesta izrazim občudovanje, da ste to dosegli in to s tako pomembno večino vseh članic in članov skupščine SAZU.

Z veseljem se spominjam našega sestanka lansko poletje, ko ste me pred vašo konferenco oziroma simpozijem o spravi obvestili o svoji ambiciji, da bi tematizirali to občutljivo vprašanje. Takrat smo skupaj ugotovili, da bi bili morda še nekoliko bolj ambiciozni in bi poskušali vnovič, na ravni SAZU, pripraviti izjavo o slovenski spravi. Naj odkrito povem, da sem bil navdušen nad zamislijo, ki smo jo tematizirali, vendar zadržan do neke evforije, da se bo to res zgodilo. Toda očitno je v vseh teh letih dozorel čas, ki je to omogočil.

Gre za izjemno dragocen dokument. Prispeva k razčiščenju našega odnosa do polpretekle zgodovine, in čeprav tega izrecno ne izpostavljate, v luči naše prihodnosti tematizira vrednote. Vrednote nas povezujejo, vrednote nas bodo obdržale kot skupnost v prihodnje. Reafirmira temeljne vrednote, na katerih temeljimo kot narodna skupnost Slovencev in v etičnem smislu ovrednoti glavne fenomene narodnega položaja sredi prejšnjega stoletja: upor proti okupatorju, njegovo prilastitev s strani komunistične partije, revolucionarni teror, odpor proti temu terorju in oboroženo kolaboracijo. Vse to so vprašanja, ki so, kot ste rekli, dolga desetletja hromila intelektualno in politično javnost. Vi pa ste z vrednostno oceno teh ključnih fenomenov na neki način naredili nekaj, kar zaokrožuje ta opus poskusov na simbolni in stvarni ravni v luči tridesete obletnice samostojne države.

Na koncu naj rečem, kaj se mi je ves čas, s tem se ukvarjam dobrega četrto stoletja, zdel namen tega pravnega procesa. Najprej seveda prizadevanje za resnico o medvojnih in povojnih pobojih – in odkrivanje te resnice se bo nadaljevalo, to je stvar zgodovinarjev, vseh raziskovalcev, da v skladu z resnico in znanstvenimi pristopi odkrivajo nove razsežnosti, ki jih morda danes še ne poznamo. Drugič, poprava krivic, na eni in drugi strani. Tretjič, katarza in pomiritev. Potem sožitje in zavedanje pomembnosti sodelovanja in nevarnosti izključevanja. In naposled, če smem izreči te težke besede, preprečitev nevarnosti za vnovičen bratomorni spopad med Slovenci, kakršnemu smo bili priča sredi prejšnjega stoletja v času okupacije.

Naj sklenem, gospod predsednik, že takrat sem vam dejal, da je moja želja, da bi tak dokument, če ga boste spisali in sprejeli, na dovolj diskreten, a seveda transparenten način, posredoval v presojo predsedniku državnega zbora in ga vprašal, kako ocenjuje razpoloženje v parlamentarni areni – ali bi mogoče lahko, v luči tridesete obletnice, morda na predvečer tega pomembnega jubileja, državni zbor brez razprave ali z njo, vendar vključujoče, z ak-lamacijo sprejel ta dokument in ga posvojil. O tem ne morem presojati jaz, lahko se le zavzamem, da bi se kaj takega zgodilo. Ali se bo, pa bodo seveda odločali tisti, ki imajo to pravico. Vendar ste vi, gospod predsednik in vaša Akademija, velik del tega zelo zahtevnega projekta z izjavo na dobrih dveh straneh naredili ogromno in se vam v imenu Republike Slovenije zahvalju-jem. Hvala lepa!

Udeleženci simpozija, v prvi vrsti od leve Anton Stres, Jože Krašovec, Janez Gril, Peter Kovačič Peršin, Spomenka Hribar, Milan Kučan in Pavel Jamnik; v drugi vrsti od leve Lenart Škof, Aleš Gabrič, Tadej Bajd, Bojan Godeša, Tomaž Erzar, Tine Hribar, Peter Vodopivec in Mitja Ferenc (Foto: Bor Slana/STA).

PETER ŠTIH

Uvodni nagovor predsednika Slovenske akademije znanosti in umetnosti

Spoštovane gospe in spoštovani gospodje, dovolite, da vas prav pristrčno pozdravim na simpoziju Slovenska sprava, ki ga Slovenska akademija znanosti in umetnosti prireja ob trideseti obletnici spravne slovesnosti v Kočevskem rogu in ob stoletnici rojstva nadškofa Alojzija Šuštarja. Gre za enkrat in neponovljiv dogodek iz naše sodobne zgodovine, ki prinaša pomembno sporočilo sožitja v času vse večje polarizacije v slovenski družbi. Za organizacijo in izvedbo posveta se želim zahvaliti članom organizacijskega odbora, akademikom Tadeju Bajdu, Tinetu Hribarju, Jožetu Krašovcu in izrednemu članu SAZU Petru Vodopivcu, pa tudi vsem nastopajočim na posvetu. Da je bilo prav, da smo se odločili za ta posvet, kaže tudi izjemno zanimanje javnosti in medijev zanj, saj nismo mogli gostiti vseh, ki so si to želeli. Tudi zato je pomembno, da bodo vsi današnji prispevki objavljeni v posebnem zborniku in tako dostopni najširši javnosti.

S tega mesta vas nagovarjam kot predsednik SAZU, vendar mi dovolite, da izkoristim te pozdravne besede tudi za nekaj osebnih misli, ki jih imam o spravi kot zgodovinar.

* * *

Leto 1990 je bilo v Sloveniji čas, ko se je zgodovina zgostila kot redkokdaj. V kratkem obdobju so se zvrstili dogodki daljnosežnega pomena. Vsi jih poznamo: aprila so bile prve povojne demokratične in svobodne volitve, na tej osnovi sta bili meseca maja konstituirani večstrankarska skupščina in Demosova vlada z mandatom, da izpelje osamosvojitve Slovenije, za katero je nato najvišji legitimacijski temelj prispeval decembrski plebiscit. Vmes, 8. julija 1990, je bila v Kočevskem rogu pravna slovesnost. Slovesnost v Rogu je vse do danes najpomembnejše pravno dejanje z najbolj množično udeležbo. Že takrat je bila razumljena kot zelo pomemben, če že ne kar prelomen dogodek v sodobni slovenski zgodovini in ta ocena se do danes ni spremenila. Bila je dogodek najglobljega simbolnega pomena, saj so bili z njim v slovensko občestvo prišteti dotlej zamolčani. In bila je dogodek največjega upanja,

da je spravo in z njo enotnost med Slovenci vendarle mogoče doseči ter da je s stiskom rok med Milanom Kučanom in Alojzijem Šuštarjem, najvišjima predstavnikoma države in Cerkve, resnično in prav otipljivo konec družbenega razkola, ki ga je novoizvoljeni predsednik Skupščine Republike Slovenije France Bučar dva meseca pred roško slovesnostjo označil za konec državljanske vojne. Obenem je bila spravna slovesnost v Rogu tudi odraz neponovljivega trenutka slovenske osamosvojitve in z njo zvezane demokratizacije. Tudi v tem je njena edinstvenost.

Idejo sprave med Slovenci so prvi omenjali in razvijali poraženci vojne v emigraciji, med katerimi je izstopal Ciril Žebot. V ospredju je bila zahteva po rehabilitaciji žrtev medvojne in poveljnega nasilja in poprava krivic. Za zmagovalce in odločevalce v komunistični Sloveniji je bilo izenačevanje partizanskih in domobranskih žrtev seveda politično in ideološko nesprejemljivo. Zato ne preseneča, da je začetek pravnega diskurza v domovini zvezan s političnim disidentom Edvardom Kocbekom in njegovim intervjujem v zamejskem *Zalivu* leta 1975, čeprav je tabu poveljnih pobojev prelomil že Tone Svetina v tretjem delu romana *Ukana* leta 1969, medtem ko je usodo vrnjenih domobrancev na podlagi britanskih dokumentov v zgodovinopisju odprl Dušan Biber leta 1973 v enem od zagrebških tednikov. Pred prelomnim letom 1990 sta bila nato za razvoj prave ideje pomembna še pridiga ljubljanskega nadškofa Jožefa Pogačnika iz leta 1977, v kateri je v spravo vpeljal krščansko odpuščanje, in esej *Krivda in greh* Spomenke Hribar, napisan leta 1984, objavljen tri leta pozneje, s pozivom k pieteti, spoštovanju različnosti in zavračanju absolutne Resnice. Tudi zaradi civilnodružbenega odziva na politično obračunavanje z avtorico se je tema narodne sprave uveljavila do te mere, da je bila leta 1990 že razumljena kot bistvena naloga družbe; kot pomembna podlaga za doseganje enotnosti, potrebne za narodno in državno osamosvojitve. Tako so si še pred volitvami in pred roško spravno slovesnostjo v prvi polovici marca 1990 druga za drugo sledile izjave o narodni spravi takratnega predsedstva SR Slovenije, ki sicer uporablja pojem umiritev, Slovenske škofovske konference, Slovenskih krščanskih demokratov in še nekaterih. Do takrat izključno civilno-družbeno zavzemanje za spravo je s tem postalo tudi stvar državnih, verskih in političnih institucij in organizacij. Amplituda pravnih prizadevanj in izjav je po osamosvojitvi precej nihala, povečala se je zlasti ob odmevnih dogodkih, kot so bili sprejem z drugo svetovno vojno in njenimi posledicami zvezane zakonodaje leta 1995, odkritje množičnega grobišča žrtev poveljnih pobojev v zakloniščih pri Slovenski Bistrici leta 2001 in odkritje morišča in grobišča v Hudi Jami leta 2009.

Predvsem pa se je po simbolnem pokopu žrtev z mašo zadušnico nadškofa Alojzija Šuštarja na pravni slovesnosti v Rogu po osamosvojitvi za-

čelo, čeprav počasi in z velikimi, velikokrat prav nedojemljivimi težavami, s celo vrsto konkretnih aktivnosti za popravilo krivic, ohranjanje spomina in ugotavljanja dejstev. Na tem področju je zelo pomemben prispevek k zgodovinsko obravnavi druge svetovne vojne in njenih posledic predstavljal popis vojnih in povojnih žrtev v Sloveniji. Zahtevno raziskavo, temelječo na preverljivih podatkih, ki onemogočajo manipulacije in vračajo ime prav vsaki žrtvi, je opravil Inštitut za novejšo zgodovino. Nič manj pomembno ni bilo odkrivanje prikritih grobišč. Pod vodstvom za to ustanovljene vladne komisije je bilo popisanih več kot 600 lokacij, od katerih jih je bilo okrog 150 potrjenih kot prikrita grobišča. To je bila osnova za njihovo ureditev in prekope, ki so sledili, kar pa je bilo bolj izjema kot pravilo. Sprejeta, dopolnjena ali popravljena je bila zakonodaja, ki od Zakona o matičnih knjigah do zakonov o vojnih grobiščih, žrtvah vojnega nasilja in popravi krivic ureja s spravo povezano materijo. Postavljena so bila tudi številna spominska obeležja, ki vračajo v javno zavest spomin na žrtve; od številnih tako imenovanih farnih plošč, postavljenih na civilno iniciativo, do s strani države obeleženih grobišč in postavljenih spomenikov, kot sta Park spomina v Teharjih, odprt leta 2004, in spomenik vsem žrtvam vojn in z vojnami povezanih žrtev na območju Slovenije, odkrit leta 2017 v Ljubljani. Dolg do mrtvih je bil na takšen način vsaj do neke mere poravnán, čeprav je pot do deklariranega cilja še zelo dolga.

Težje nam gre od rok sprava med živimi. Razklanost o vprašanih medvojnega in povojnega dogajanja je danes nedvomno večja, kot je bila v času osamosvojitve. Nekatere spominja na kulturni boj s konca 19. stoletja in ta pojem se uporablja tudi za oznako današnjih mnenjskih in ideoloških razlik, ki so ponekod tudi razumljene kot (kontinuirano) nadaljevanje stanja izpred več kot stoletja. Mnogim se ob tem zastavlja vprašanje, ali se je z vzpostavitvijo prvega demokratičnega parlamenta pred tridesetimi leti res končala državljanska vojna, kot je to razumel France Bučar. Razprava o spravi se je prelevila v polemiko o drugi svetovni vojni pri nas in v spopad za njeno interpretacijo in z njo povezano etično ovrednotenje takratnega dogajanja. Skrajno poenostavljena črno-bela pripoved (narrativ) o osvobodilnem boju na eni in izdajalcih na drugi strani, ki je bila zapovedana skoraj pol stoletja po koncu druge svetovne vojne, je bila ideološko, in ne zgodovinsko utemeljena. Imela je značaj brezprizivne Resnice, lahko bi rekli celo dogme; kdor je podvomil vanjo, je bil heretik, odpadnik in revizionist. Z novimi časi je postala zgodovinska revizija takšne enostranske pripovedi nujna in je tudi sestavni del zgodovinskega spoznanja, saj ni zgodovina v bistvu nič drugega kot naš pogled na preteklost in v tem smislu neprestani dialog med sedanjostjo in preteklostjo. Z vso jasnostjo se je pokazalo, da je bila druga svetovna vojna v Sloveniji skrajno kompleksno dogajanje. V marsičem je bila izjemna in

z značilnostmi, ki jih pri drugih narodih v takšni obliki ali vsaj v takšnem obsegu ni srečati. V njej so se na naših tleh prepletali okupacija, osvobodilni boj, revolucija, protirevolucija, državljanska vojna in kolaboracija. Ta slika se vsaj na nivoju glavnih kategorij verjetno ne bo več spreminjala, zagotovo pa se bo dopolnjevala.

Se pa ob tej zgodovinopisni reviziji soočamo s poskusi, da bi eno poenostavljeno pripoved zamenjali z drugo, diametralno nasprotno, zreducirano na revolucijo in odpor zoper njo, kar ni nič drugega kot zgolj še en ideološki diskurz z drugačnim predznakom in značajem še ene dogmatske Resnice. Danes imamo tako v Sloveniji o drugi svetovni vojni pri nas dva dominantna zgodovinopisna diskurza, partizanskega in domobranskega, ki sta vedno znova politično instrumentalizirana in ne zmoreta pogledati preko rogov, izkopanih že v drugi svetovni vojni, zastavljenih pa že dolgo prej. Posledica dveh pripovedi, v katerih ima vsaka svoje kraje spomina, je, da imamo kot narod razklan zgodovinski spomin z vsemi posledicami, ki jih nosi za sedanjost in bodočnost.

Je v takšnih okoliščinah sprava sploh mogoča? Je sploh še smiselno govoriti o spravi kot o pomembnem družbenem projektu in cilju, ko danes vedno manj ljudi verjame vanjo in se celo roški slovesnosti zanika spravi? Ob takšnem stanju stvari je dvom upravičen. Potrebno bo več iskrene želje po spravi, bolj bo treba poslušati in tudi slišati, kaj si govorimo, še bolj se bo treba potruditi za pieteto, vrnitev imen in grobov pomorjenim. In ne nazadnje, krivdo bo treba vzeti tudi nase in je ne valiti samo na drugega in pokazati bo treba več razumevanja do tistih, ki so bili na nasprotni strani. Predvsem pa se bomo morali zaradi naše prihodnosti kot družba in narodna skupnost zediniti okrog temeljnih etičnih vprašanj, povezanih z medvojnimi in povojnimi dogajanjem, in jasno opredeliti, kaj je bilo častno, moralno in kaj zavržno dejanje. Menim, da mimo tega ne pelje nobena pot do sprave.

Slovenska sprava in slovenski akademiki

Jože Udovič, akademik, pesnik in partizan, je v svoj dnevnik leta 1979 zapisal naslednje misli: »Slepci, pijani zmage, s tem dejanjem ste si sami sodili. Kaj je bilo tega treba! Toliko ste obsojali strahote belega terorja. Niste pa pomislili, da bo to dejanje spodkopalo, kar ste tedaj začenjali. Kakšna strahota, kakšna groza. Ko bi bili te ljudi pustili žive, bi jim dali delo, bi bila danes vrsta ljudi na naši strani.«

Člani Slovenske akademije znanosti in umetnosti smo se večkrat oglašili v zvezi z množičnimi povojnimi poboji. Odmevna je bila kratka izjava, ki je leta 1995 izšla v časopisu *Delo*. Med šestdesetimi podpisniki najdemo dvanajst akademikov. Državnemu zboru in vladi smo postavili vrsto zahtev, med njimi sprejetje zakona o popravi krivic žrtvam komunističnega nasilja in zagotovitev označitve vseh množičnih grobišč.

Šest akademikov je sodelovalo v pogovorih o prihodnosti Slovenije pri predsedniku republike dr. Janezu Drnovšku leta 2003. Eden od ciljev pogovorov je bil vzpostavitev dialoga različno mislečih, z njim pa kritičnega pretresa obstoječega stanja ter iskanja konsenza za našo prihodnost v evropskih povezavah in globalizacijskih procesih. V pogovoru o vrednotah so opozorili na velik pomen spoštljivega odnosa do preteklosti. Zavzeli so se, da je treba obsoditi množične povojne umore kot etično, človeško in družbeno nevedna dejanja, njihove žrtve pa ohraniti v dostojnem spominu tudi z napisi na spominskih obeležjih.

Leta 2009 je bila na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti ustanovljena komisija, katere cilj je bil pripraviti predlog izjave o kršitvah človekovih pravic v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Namen razmeroma dolgega besedila, zapisanega na štirih straneh, je bil opozoriti na tista ravnanja, ki so bila v navzkrižju celo z minimalnimi etičnimi standardi svoje dobe, pa tudi v nasprotju z veljavnimi zakoni in mednarodnimi dogovori o spoštovanju človekovih pravic. Predsedstvo je upalo, da bi izjava Akademije kot uglednega, politično nevtralnega foruma prispevala v javno razpravo in v prevladujoče javno mnenje več uravnoteženega etičnega preudarka. Želelo je, da bi bila izjava sprejeta s konsenzom vseh akademikinj in akademikov. Ker se to ni zgodilo, izjava ni prišla v javnost.

Leta 2014 smo predsedniku vlade poslali poziv z naslovom *Za pravico do groba*. Vanj smo zapisali, da pomorjeni niso bili izbrisani le iz knjige živih, ampak tudi iz knjige mrtvih. Zločin nad njimi ni bil le zločin zoper svetost življenja, ampak tudi zoper posvečenost mrtvih. Ni jim bila odvzeta le pravica do življenja, ampak tudi pravica do groba. Poziv smo podpisali člani predsedstva SAZU. Objavljen je bil tudi v dnevniku *Delo*.

V istem časopisu sem dve leti pozneje prebral, da so bili izkop v Hudi Jami zasutih žrtev povojnega nasilja, postavitve kostnice pred jamo in pokop nepokopanih morda vendarle posledica našega poziva.

Poziv državnemu zboru in vladi Republike Slovenije

Dan za dnem dobivamo informacije o tem, kako različne slovenske ustanove (državne in nedržavne) tekmujejo med seboj, da bi čim opazneje proslavile 50. obletnico »zmage nad fašizmom in nacizmom«.

Podpisani ugotavljamo:

- letos mineva 50 let od konca druge svetovne vojne;
- mineva 50 let od konca italijanske, madžarske in nemške okupacije Slovenije;
- mineva pa tudi 50 let od uradne uveljavitve komunističnega režima v Sloveniji.

Zato podpisani zahtevamo:

- državni zbor naj še v tem letu ugotovi, da je komunistični režim v povojnem obdobju sistematično kršil temeljne človekove pravice slovenskih državljanov;
- državni zbor naj ugotovi, da so državni organi v povojnem obdobju organizirano izvrševali zločine nad državljani Slovenije (množični poboji, posamezni poboji brez sodnega dokaza krivde, stalinistični procesi industrialcem, obrtnikom, kmetom, duhovnikom in drugim izobražencem);
- državni zbor naj ugotovi, kateri državni organi so izvrševali te zločine in kdo jim je dajal takšna navodila;
- državni zbor naj končno sprejme zakon o popravni krivic žrtvam komunističnega nasilja in o razveljavitvi vseh povojnih političnih procesov kot nezakonitih, nelegitimnih in pravno neveljavnih;
- državni zbor naj zagotovi, da se označijo vsa množična grobišča in grobovi posameznikov, ki so bili pomorjeni v imenu revolucije. Ta pravica do groba je osnovna človeška in civilizacijska pravica in zahteva, ki je znana že od antične Antigone dalje;

– vlada Republike Slovenije naj zagotovi, da bodo ustrezna ministrstva pravočasno pripravila informacije, ki jih potrebuje državni zbor za gornje ugotovitve.

Podpisniki izhajamo iz prepričanja, da zgodovinskega spomina ni možno pozabiti niti izbrisati, temveč ga je treba na kulturn način premagati in preživeti.

Podpisniki poziva državnemu zboru in vladi Republike Slovenije: **dr. Janez Jerovšek**, univ. prof.; **dr. Ljubo Sirc**, ekonomist; **dr. Jan Makarovič**, univ. prof.; **dr. Miha Brejc**, univ. prof.; **dr. Ivan Urbančič**, znanstv. svetnik; **dr. Ivan Svetlik**, univ. prof.; **Jože Snoj**, pisatelj; **dr. Janez Bernik**, univ. prof.; **Niko Grafenauer**, pesnik; **Lojze Lebič**, skladatelj; **dr. Janko Kos**, univ. prof.; **dr. Primož Simoniti**, univ. prof.; **Aleksander Zorn**, urednik; **Andrej Hieng**, pisatelj; **Lojze Kovačič**, pisatelj; **dr. Lojze Marincek**, znanstv. svetnik; **dr. Jože Duhovnik**, univ. prof.; **dr. Andrej Inkret**, univ. prof.; **dr. Marko Kos**, univ. prof.; **Drago Jančar**, pisatelj; **Andrej Alpenc**, dipl. ing.; **dr. Ernest Vršec**, univ. prof.; **dr. Mišo Jezernik**, sociolog; **dipl. arh. Janez Lajovic**, arhitekt; **dr. Frane Adam**, doc.; **Dane Zajc**, pisatelj; **mgr. Marijan Gnamuš**, univ. prof.; **Janez Markeš**, novinar; **mag. Vinko Vodopivec**; **Viktor Blažič**, publicist; **mag. Drago Demšar**, odvetnik; **dr. Joža Mahnič**, lit. zgod.; **Rudi Šeligo**, pisatelj; **dr. Sergej Gomišček**, univ. prof.; **dr. Gorazd Vesnaver**, univ. prof.; **dr. Marica Marolt-Gomišček**, univ. prof.; **dr. Jože Kobe**, raziskovalec; **dr. Gabrijel Tomšič**, univ. prof.; **dr. Anton Jeglič**, univ. prof.; **dr. Peter Suhel**, univ. prof.; **dr. Tine Valentincič**, univ. prof.; **dr. Alenka Radšcl**, univ. prof.; **dr. Janez Marolt**, univ. prof.; **dr. Peter Gosar**, univ. prof.; **Dare Valič**, igralec; **dr. Slavko Rakovec**, univ. prof.; **dr. Ludvik Vidmar**, zdravnik; **dr. Vlado Brinovec**, doc.; **dr. Milan Strukelj**, univ. prof.; **dr. Janez Žumer**, zdravnik; **dr. Franc Svete**, zdravnik; **dr. Andrej Bručan**, zdravnik; **dr. Matija Horvat**, univ. prof.; **dr. Božo Kralj**, univ. prof.; **dr. Jože Bertole**, zdravnik; **dr. Zvone Zajdel**, univ. prof.; **dr. Savo Leonardis**, univ. prof.; **dr. Janez Trontelj**, univ. prof.; **dr. Tadej Bajd**, univ. prof.; **dr. Dušan Fefer**, univ. prof.; **dr. Jurij F. Tusič**, univ. prof.

Trije poudarki

gremija pogovorov o prihodnosti Slovenije pri predsedniku Republike Slovenije

Člani gremija, ki sodelujemo na pogovorih o prihodnosti Slovenije pri predsedniku republike dr. Janezu Drnovšku, ugotavljamo, da so prve tri razprave v veliki meri izpolnile naša pričakovanja in pričakovanja javnosti. Številni intelektualci so svobodno in kompetentno razgrnili svoja mnenja o najpomembnejših naših zunanji politiki, izrazili različne poglede na stanje duha in vrednot v slovenski družbi ter razgrnili probleme znanja in znanosti v zvezi s potrebami in možnostmi prihodnjega razvoja naše države na tem področju.

Ob vseh treh pogovorih so se v javnosti razvile razprave, ki so z dopolnitvijo ali kritičnimi mnenji razširile prostor relevantnega premišljevanja o slovenski sedanjosti in prihodnosti. Na ta način so pogovori že dosegli enega od ciljev, ki smo si ga zastavili: vzpostavitev dialoga različnih mislečih, z njim pa kritičnega pretresa obstoječega stanja ter iskanja konsenza za našo prihodnost v evropskih povezavah in globalizacijskih procesih. Čeprav so bili izdelani obsežni pouzetti razpravi, skupaj s priporočili državnim organom o nekaterih razvojnih vprašanjih, člani gremija želimo posebej opozoriti na nekatere poudarke, ki so se izoblikovali na dosedanjih pogovorih.

1. Slovenske izkušnje med osamosvajanjem, mednarodnim priznanjem samostojne države ter pogajanjem za članstvo v EU in NATO potrjujejo neločljivo povezanost med notranjo in zunanjo politiko. Prihodnja zunanja politika, posebej po vstopu v EU in NATO, mora temeljiti na ustvarjalnosti in ne zgolj na odzivanju na mednarodne dogodke. Takšno, v razpravi prevladujoče mnenje zahteva vključevanje vseh delov slovenske družbe v kreiranje konkretne zunanje politike, ki bo imela svoj izvirni glas in teži na evropskem in svetovnem prizorišču. Samo na ta način lahko dosežemo uveljavljanje svojih interesov in vrednot v mednarodni skupnosti, kot so mir, varnost, demokracija, strpnost, človekove pravice, spoštljiv odnos do preteklosti, odgovoren odnos do narave in enakopravno obravnavanje

drugačnosti, ki izvira iz razlik v kulturnem, verskem in socialno-političnem razvoju prebivalstva naše države.

2. Pogovor o vrednotah je predvsem poudaril vrednote, na temelju katerih Slovenija oblikuje sedanjost in prihodnost, ter opozoril tudi na velik pomen spoštljivega odnosa do preteklosti. Posebej živahna in deloma tudi kontroverzna razprava se je razvila o vrednotah, ki integrirajo ali razdvajajo slovensko družbo. Pozornost nekaterih razpravljavcev, posebej pa javnosti, je močno pritegnila upravljanje o še zmeraj bolečih in nerazrešenih etičnih in pravnih vprašanjih, povezanih s povojnimi ubojji v Sloveniji.

V smislu moralne dolžnosti ohranjanja spomina (v Sloveniji) ne smemo pozabiti okupatorskega nasilja, žrtve nacizma in fašizma pa moramo, kakor doslej, še naprej ohraniti v spoštljivem posamičnem in kolektivnem javnem spominu. Na žalost pa je še zmeraj etično nejasen in formalno neurejen naš odnos do povojnih ubojev, ki jih je že v času miru in vzpostavljenosti oblasti zagrešila partijska diktatura. Množične povojne umore, kakor tudi vse druge oblike preganjanja, je treba obsoditi kot etično, človeško in družbeno nevedno dejanja, njihove žrtve pa ohraniti v dostojnem spominu tudi z napismi na spominskih obeležjih, ki naj ustrezajo resnici in pietetnemu odnosu do mrtvih. Sedanja zakonska rešitev v primeru, ko gre za žrtve komunistične revolucije, temu ne ustreza. Če se želimo sproščeno posvetiti vprašanjem današnjega in prihodnjega časa, si moramo v skupno zavest priklicati in zasidirati opozorilo, da se zločin in spozaba nad človeškim dostojanstvom med nami in tudi drugje na svetu nikoli več ne smeta ponoviti.

Ob tem želimo opozoriti na poziv, ki sta ga v skupni izjavi 29. oktobra 2003 na vse evropske države naslovila predsednika Nemčije in Poljske, Johannes Rau in Aleksander Kwasniewski, da »v duhu sprave in prijateljstva« znova ovrednotimo in dokumentiramo vse pojave preganjanja v 20. stoletju na evropskih tleh, ob tem pa bi morali, po njihovem mnenju, »ohranjati spomin na žrtve« in si prizadevati, da jih nikoli ne bi več zagrešili.

3. Zadnja letošnja razprava – o znanju in znanosti – je poudari-

la predvsem potrebo po bolj intenzivnem sodelovanju znanosti z družbo in gospodarstvom. Na strani znanosti je potrebno to sodelovanje vzpodbujati tudi s finančnimi mehanizmi, na strani gospodarstva pa z zaposlovanjem znanstvenikov in raziskovalcev v razvojnih jedrih. Na področju osnovnih raziskav je treba bolj odločno podpirati izjemnost, saj je naša znanost v povprečju sicer razvita, manjka pa nam izjemnih posameznikov in raziskovalnih skupin. Posebno skrb moramo nameniti tudi izobraževanju in raziskovalnemu delu v tretjem življenjskem obdobju. V skladu z ambicioznimi evropskimi načrti za razvoj znanosti in povečanje evropske kompetitivnosti moramo povečevati vlaganja v znanost in visoko šolstvo, ki pa ne morejo biti koristno porabljeni, če se ne bomo odločili za razvojne prioritete in v skladu z njimi čimprej oblikovali nacionalni raziskovalni program. Podpiramo številne predloge, ki se zavzemajo za spremembe, ki v celotnem izobraževalnem procesu v vseh življenjskih obdobjih težijo za dvigom splošnega znanja v Sloveniji. To pomeni, da je mogoče uveljaviti koncepte in prakse »stalno uče se družbe« samo s stalnim izobraževanjem ne glede na kraj in življenjsko obdobje. Storit bi bilo treba vse, kar je mogoče, da bi se raziskovalci lahko hitro usposabljali za evropske komunikacije ter za dogovarjanje in povezave na ravni evropskih ustanov in organizacij.

S temi poudarki člani gremija ne poznamo pragmatičnih rešitev. Pogovori pri predsedniku republike ne morejo nadomestiti nobene oblike demokratičnega odločanja. Kot je poudarjeno na začetku, želimo kakor v letošnjem tudi v prihodnjem letu sprožiti svobodno izmenjavo mnenj in strokovnih pogledov ter vzpostavljati kulturo dialoga. Obstajajo stvari, ki prese-gajo naše nazorske usmeritve in politična prepričanja, obstajajo problemi, ki jih bomo morali reševati konsenzualno. Zato želimo vztrajati pri iskanju skupnih pogledov na našo evropsko prihodnost in vzpodbujati javno odgovornost za dobro republike in njenih državljancev.

Ljubljana, 29. decembra 2003

Akad. dr. France Bernik, prof. dr. France Bučar, akad. dr. Tine Hribar, akad. dr. Drago Jančar, akad. dr. Jože Krašovec, prof. dr. Jože Mencinger, prof. dr. Ivan Rozman, akad. dr. Boštjan Žekš

RADIJSKA KATEHEZA NA RADIU OGNJIŠČE

V SREDO, 14. januarja, se bomo spomnili božičnega

**Izjava Slovenske akademije znanosti in umetnosti
o kršitvah človekovih pravic v Sloveniji po drugi svetovni vojni
(2. 6. 2009, besedilo za interno razpravo na SAZU)**

Konec druge svetovne vojne se je Jugoslavija po zaslugi partizanskega narodnoosvobodilnega protiokupatorskega boja uvrstila med zmagovite zavezniške in antifašistične države. S tem je Slovenija zakoličila nove meje, ki skoraj sovpadajo z etničnimi, si ponovno zagotovila dostop do morja in postavila temelje svoje državnosti. Toda v nasprotju z zahodnimi med vojno okupiranimi državami, kamor se je naglo vračal pravni red skupaj s ponovno vzpostavljenimi demokratičnimi institucijami, je jugoslovanska nova oblast, ki jo je vodila Komunistična partija, po vzoru Sovjetske zveze in v skladu s svojo revolucionarno usmeritvijo, navzočo že med NOB-jem, začela sistematično obračunavati s svojimi medvojnimi nasprotniki, ne da bi pri tem upoštevala najosnovnejša pravna in civilizacijska načela.

Pri tem ni šlo toliko za pobijanje pripadnikov okupatorskih vojsk, kolikor za likvidiranje »notranjega sovražnika«, predvsem medvojnih sodelavcev okupatorskih oblasti. To je bila posledica zapletenih razmerij pred, zlasti pa med drugo svetovno vojno, ko je bil slovenski narod nesrečno razklan. V tem je bila ena od kraljev za bratomorni medvojni spopad, v katerem so se prepletali štirje elementi. Na izhodišču je bila okupacija, ki je izzvala upravičen *upor* proti okupatorjem – Nemcem, Italijanom in Madžarom. Tega pa je komunistična partija prežela z revolucijo in iz nje izvirajočim usodnim *nasiljem*. To je v osrednjem delu slovenskega naroda, večinsko katoliškem, povzročilo upravičen *odpor*, ki pa se je žal sprevrgel v *kolaboracijo* z okupatorjem. Čim bolj se je bližal konec vojne, tem hujši so bili spopadi med partizani in domobranci.

Največ množičnih usmrtitev je bilo zato prav po koncu vojne v maju in juniju 1945, posamične skrivne likvidacije pa so se opravljale tudi pozneje. Množične likvidacije so izvajale posebne vojaške enote slovenskih partizanov in jugoslovanske vojske, ki se je v zaključnih vojnih operacijah znašla v Sloveniji. Število brez sojenja umorjenih vrnjenih slovenskih beguncev presega število 14.000, na slovenskih tleh pa je bilo pobitih tudi veliko, doslej še ne natančno ugotovljeno število hrvaških, srbskih in drugih beguncev, vojakov in civilistov, Italijanov in pripadnikov nemške manjšine v Sloveniji. Poboji civilistov in pripadnikov protipartizanskih enot brez ustreznih sodnih ali kakršnihkoli pravnih postopkov so bili v času, ko so bili storjeni, kazniva in protipravna dejanja, ki so kršila temeljna pravna načela civiliziranih narodov, med katera sodita načeli krivdne odgovornosti in postopkovnosti prava. Komunistični voditelji so v vojaških osebah in civilistih, ki so jih zbirali v zaporih in koncentracijskih taboriščih, videli bodisi kolaborante in izdajal-

ce bodisi potencialne politične nasprotnike, ki bi v zaostrenih mednarodnih odnosih in težavnih razmerah doma lahko ovirali utrjevanje nove oblasti in že začeti revolucionarni proces. Kljub temu političnemu stališču pomenijo poveljni poboji s pravnega stališča huda kazniva dejanja, z moralnega vidika krute zločine, v družbeni perspektivi pa so zasejala med prebivalstvo globok strah in travme, ki so razklale, travmatizirale in boleče zaznamovale tudi naslednje generacije. Zaradi teh dejanj, za katera je odgovorno tedanje vodstvo Komunistične partije, so se po pravici čutili prizadeti in brez krivde obtoženi tudi mnogi pripadniki osvobodilnega gibanja – komunisti, krščanski socialisti, Sokoli, kulturni delavci in vsi drugi, ki pri teh dejanjih niso sodelovali in ki so se odporu zoper okupatorja pogumno pridružili iz domoljubnih nagibov.

Zato člani Slovenske akademije znanosti in umetnosti menimo, da je množične poveljne umore, kakor tudi vse druge oblike politično motiviranih krivic, treba obsoditi kot protipravna, etično, človeško in družbeno nevredna dejanja. Njihove žrtve moramo ohraniti v dostojnem spominu, tudi z napisi na spominskih obeležjih, ki naj ustrezajo resnici in pietetnemu odnosu do mrtvih. Edino na ta način je tudi mogoče vrniti dostojanstvo osvobodilnemu boju, ki je po svojem temeljnem vzgibu pomenil samoobrambni odpor naroda, patriotsko tveganje in osebno žrtev udeležencev.

Poveljni poboji pomenijo najhujšo spozabo nad nedotakljivostjo človeškega življenja in najbolj kruto ter najbolj množično kršitev človekovih pravic v slovenski zgodovini.

Vrh Komunistične partije, ki je z Dolomitsko izjavo prevzel vodstvo osvobodilnega gibanja, po koncu vojne pa oblast, iz katere je postopoma izključil sopotnike drugačnih političnih usmeritev in ukinil vse demokratične institucije, pa je že s tem prevzel odgovornost tudi za kršitve človekovih pravic, ki so sledile v naslednjih letih.

Montirani politični procesi, ki so bili izpeljani po stalinistični doktrini, so se vrstili proti različnim »notranjim sovražnikom«. Med njimi so bili v javnosti posebej odmevni tako imenovani Nagodetov proces, »dachauski procesi«, procesi proti »kulakom«, trgovcem, duhovnikom in drugim skupinam prebivalstva. Izrečene so bile nekatere smrtne obsodbe in številne obsodbe na dolgoletne zaporne kazni. Na osnovi navedenih procesov so se vršile tudi zaplembe premoženja in odvzemi državljanskih pravic, mnogi ljudje so izgubili službe, posamezniki so bili javno stigmatizirani, pogosto so se znašli v težavah tudi njihovi sorodniki. V letih po osamosvojitvi Slovenije je bilo nekaj procesov ponovno odprtih; vsi so se končali s tožilčevo umaknitvijo obtožnice. Po sporu med jugoslovansko in sovjetsko partijo, ki je znan kot spor med Titom in Stalinom, so oblasti v koncentracijska taborišča na Golem

otoku in drugod zgolj na podlagi administrativnih odlokov zaprle tudi številne nekdanje partizane in komuniste in jih tam nečloveško mučile.

Tudi po tem, ko je Jugoslavija podpisala Splošno deklaracijo o človekovih pravicah, ki so jo Združeni narodi sprejeli 10. decembra 1948, skorajda ni bilo člena, ki ga oblasti ne bi kršile. Posebej pogosto je bil kršen 6. člen (»Nihče ne sme biti samovoljno zaprt, pridržan ali izgnan.«), 12. člen (»Nikogar se ne sme nadlegovati s samovoljnim vmešavanjem v njegovo zasebno življenje, v njegovo družino, v njegovo stanovanje ali njegovo dopisovanje in tudi ne z napadi na njegovo čast in ugled.«), 13. člen (»Vsakdo ima pravico zapustiti katerokoli državo, vključno svojo lastno, in vrniti se v svojo državo.«), 17. člen (»Vsakdo ima pravico do premoženja, tako sam, kakor tudi skupno z drugimi [...] Nikomur ne sme biti premoženje samovoljno vzeto.«), 18. člen (»Vsakdo ima pravico do svobodne misli, vesti in veroizpovedi; ta pravica zajema svobodo spreminjati prepričanje in vero kakor tudi nujno svobodno, javno ali zasebno izražanje, bodisi posameznika ali v skupnosti z drugimi, s poučevanjem, v praksi, z bogoslužjem in opravljanjem obredov.«), 10. člen (»Vsakdo ima pravico do svobode mišljenja in izražanja, všteti pravico, da nihče ne sme biti nadlegovan zaradi svojega mišljenja, in pravico, da lahko išče, sprejema in širi informacije in ideje s kakršnimikoli sredstvi in ne glede na meje.«), 20. člen (»Vsakdo ima pravico do svobodnega in miroljubnega zbiranja in združevanja.«). Posebno 21. člen (»Vsakdo ima pod enakimi pogoji pravico do javnih služb v svoji državi.«) pa se je z zahtevami o »moralnopolitični neoporečnosti«, ki so se pojavljale v javnih razpisih, kršil še v sedemdesetih in osemdesetih letih.

O vseh teh kršitvah obstaja bogata dokumentacija v publikacijah, večinoma objavljenih po letu 1990, v arhivih in zgodovinskih znanstvenih raziskavah.

Povedati pa je treba, da je na nekaterih področjih človekovih pravic prišlo tudi do sprememb v dobri smeri. Tako je bila takoj uveljavljena volilna pravica za ženske, pravice do izobrazbe ter zdravstvenega in socialnega varstva pa so se razširile na vse prebivalstvo in so bile tudi po mednarodnih merilih zgledno urejene. Postopoma se je izboljševal tudi položaj na področju pravosodja. Med svetle točke delovanja pravosodnega sistema sodi v obravnavanem obdobju zlasti odprava smrtni kazni (1989) in njeno neizvajanje v praksi od leta 1957. Politični procesi so postajali redkejši; med najodmevnejše kršitve iz tega obdobja sodi proces proti filozofu Jožetu Pučniku, ki je bil obsojen na dolgoletno zaporno kazen zaradi članka v reviji *Perspektive*. Kljub temu so se sčasoma izboljšale tudi možnosti svobodnega izražanja na znanstvenem in kulturnem področju. Med zadnjimi posegi politike v to svobodo v Sloveniji sta bili ukinitvi kulturnih revij *Revija 57* in *Perspektive* ter zamenjavi uredništev

Naše sodobnosti in Problemov. Potem v osemdesetih letih praktično ni bilo več izvirnega ali prevodnega literarnega ali dramskega dela, ki ga ne bi bilo mogoče objaviti. Konec šestdesetih let je Jugoslavija odprla svoje meje, kar je pomenilo svobodnejši pretok blaga, ljudi in idej. Med najbolj znane kršitve ob koncu osemdesetih let sodi proces proti »četverici« in obtožnice, vložene zoper sodelavce *Nove revije*. To pa je bil že čas širokega gibanja za demokracijo, ki se mu je prilagodila tudi Zveza komunistov Slovenije. Ustanovile so se politične stranke in vse bolj svobodno so delovali mediji javnega obveščanja.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti ocenjuje, da je bilo obdobje slovenske zgodovine med letoma 1945 in 1989 čas pogostih in hudih kršitev človekovih pravic. Teh dejanj, zlasti množičnih pobojev vrnjenih pripadnikov domobranske vojske in številnih civilistov, ne more opravičiti zapleteni mednarodni položaj po drugi svetovni vojni. Prav tako jih ne more upravičiti želja Komunistične partije, da bi z odstranjevanjem političnih nasprotnikov na montiranih procesih olajšala pot do revolucionarne preobrazbe v pravičnejši družbeni red. Obdobje prvotne represije se je sicer zlagoma umirilo, veliki večini državljanov je bilo omogočeno izobraževanje in uveljavljanje socialnih pravic, vendar so se posamične kršitve dogajale še vse do prehoda v demokratično družbo in samostojno državo.

Po mnenju članov SAZU je demokratična Slovenija po svojih možnostih dolžna popraviti vse krivice, ki so se dogajale v tem obdobju. Deloma je bilo to že storjeno z razveljavitvijo sodb in vrnitvami premoženja ter odškodninami političnim zapornikom, številni primeri pa še zmeraj ostajajo nerešeni. Poleg pravnih poti je treba poiskati tudi pot k novemu družbenemu sožitju, ki ne bo več obremenjeno s preteklostjo. Izključiti je treba pavšalno obsojanje vseh državljanov, ki so živeli in delali v tem obdobju, se izobraževali in ustvarjali na svojih področjih. Za to dobo je ostalo tudi veliko socialnih, gospodarskih, znanstvenih in kulturnih dosežkov, ki se jim demokratična Slovenija ne more odpovedati. Mora pa z obsodbo kršitev človekovih pravic sprejeti tudi jasno vednost o tem, kar se je dogajalo, razviti sočutje in spoštovanje do žrtev teh kršitev in se zavezati k splošnemu soglasju, da se kaj podobnega ne sme nikoli več zgoditi.

akad. Alenka Šelih
akad. Janez Bernik
akad. Valentin Hribar
akad. Drago Jančar
akad. Marijan Pavčnik
akad. Jože Pirjevec
akad. Jože Trontelj

Prejeli

smo

Za pravico do groba

Spoštovani predsednik vlade Republike Slovenije prof. dr. Miro Cerar, odkar je človek človek, se obredno poslavlja od svojih mrtvih. Posvečenost mrtvih je pravrednota človeka in njegove človečnosti. Od antičnih Grkov naprej, od Sofoklejeve Antigone pa pokop ni le vrednota, ampak tudi dolžnost. Antigona uveljavlja pravico do groba: od tirana Kreona zahteva, da ji dovoli pokopati nepokopanega brata Polinejka. Čeprav ga ima oblast za izdajalca, je nepopustljiva v svoji zahtevi, vse do svoje smrti.

Prihodnje leto bomo praznovali petindvajsetletnico slovenskega osamosvojitvenega plebiscita in sedemdesetletnico konca 2. svetovne vojne: konca, ob katerem se spominjamo osvoboditve izpod okupatorja, hkrati pa pomorov, ki jih je tedaj zagrešila nova oblast. V ta spomin sodi tudi tisto, kar se je z žrtvami poveljnega revolucionarnega nasilja dogajalo v preteklih desetletjih. Pomorjeni niso bili izbrisani le iz knjige živih, ampak tudi iz knjige mrtvih. Zločin nad njimi ni bil le zločin zoper svetost življenja, ampak tudi zoper posvečenost mrtvih. Ni jim bila odvzeta le pravica do življenja, ampak tudi pravica do groba. Odprti pričevalec takšnega dvojnega zločina je Huda jama, najočitnejši dokaz, da Slovenci tudi v lastni, samostojni državi nismo izpolnili dolžnosti do nepokopanih mrtvecev.

Mineva pet let, odkar je rudarski ekipi uspelo odstraniti vse prepreke in se dokopati do prvih žrtev. Pred tremi leti je oblast izkopavanje žrtev prekinila. Danes smo pred tem, da Huda jama spet postane nedostopna. Znašli smo se pred grozljivo nevarnostjo, da neizkopane mrtvece za vselej zavržemo, izkopane mrtve pa pustimo nepokopane. Če se to zgodi, bomo vsi državljani Republike Slovenije sokrivi izpostavljeni svetoskrunske opustitve. Zelo hitro se bliža čas, ko se bodo zlomili leseni podporniki in zrušili rovi, zaradi česar bo zasut tudi jašek z mrtvimi, tako da nikdar več ne bomo prišli do žrtev. Če Huda jame ne bomo sanirali zelo hitro, v najkrajšem času, še letos, bodo posledice boleče in nepopravljive. Če bomo ob tem še naprej molčali in ne bomo povzdignili svojega glasu, to pomeni, da ne prevzemamo odgovornosti niti do samih sebe niti pred slovenskim narodom in da se bomo še naprej pridruževali zaroti, ki nas obdaja že desetletja.

Spoštovani predsednik vlade RS prof. dr. Miro Cerar, kot narod smo Slovenci občestvo živih in mrtvih, zato v imenu Akademije znanosti in umetnosti kot vrhovne slovenske kulturne ustanove pričakujemo, ne brez velike skrbi, da bo vlada ustrezno ukrepala in zagotovila: izkop v Hudi jami zasutih žrtev, postavitev kostnice pred Hudo jamo in pogrebni pokop do zdaj nepokopanih.

akad. prof. dr. Andrej Kranjc, akad. prof. dr. Jože Krašovec, akad. prof. dr. Uroš Skalerič, prof. dr. Peter Štih, akad. prof. dr. Andrej Inkret, akad. prof. dr. Janez Levec, akad. prof. dr. Robert Zorec, akad. Niko Grafenauer, akad. prof. dr. Franc Strle, akad. prof. dr. Peter Fajfar, akad. prof. dr. Matija Gogala, akad. prof. Lojze Lebič, akad. prof. dr. Tadej Bajd,

Nagovor trideset let po nastopu
na pogrebni slovesnosti v Kočevskem rogu

Spoštovani predsednik Akademije, najprej bi rad povedal, da se mi zdita zelo hvalevredni pobuda in odločitev Akademije, da pripravi ta simpozij. To vidim kot priložnost, da se v slovensko zavest in aktualno razmišljanje vrne sporočilo dogodka iz leta 1990 v Kočevskem rogu in da se morebiti tudi osvetli razloge, zaradi katerih je takratni dogodek tako kmalu in po mojem mnenju tudi hoteno potonil v pozabo.

Pobuda Spomenke Hribar o skupnem nastopu nadškofa in metropolita dr. Alojzija Šuštarja in predsednika predsedstva RS na pogrebni slovesnosti za po vojni pobite domobrance v Rogu je v takratnem predsedstvu izzvala temeljito razpravo. V našem premisleku sta takrat bili tudi izjava o tu že omenjeni narodni in državljanstvi pomiritvi, ki jo je sprejelo predsedstvo še socialistične Republike Slovenije 4. marca 1990, in nekaj dni kasneje sprejeta *Izjava o narodni spravi* Slovenske pokrajinske škofovske konference. Pa tudi stališče vodstva takratne Zveze komunistov iz konca 80. let, da je prišlo v zadnjih dneh vojne oziroma po vojni do neodpušljivega zločina. V teh dveh dokumentih, ki sta se vsak s svojega vidika pridružila spravnim prizadevanjem in jih poglobila, smo iskali argumente za odgovor na Spomenkino pobudo. Pri pozitivnem odgovoru sta bila pomembna predvsem dva razloga.

Prvi je bil, da so procesi demokratizacije slovenske družbe, ki so svojo potrditev dobili z večstrankarskimi parlamentarnimi volitvami in novo strukturo politične oblasti, sprostili razpravo o medvojnem in povojnem dogajanju, mimo njegove dotakratne uradne ideološko utemeljevane dogmatske enostranske interpretacije, in s tem vzpostavili temeljne pogoje za narodno pomiritev, za preseganje narodnega razkola, ustvarjenega s tem dogajanjem.

Drugi razlog, na katerega se v razpravah o vprašanju sprave običajno pozablja, pa so bile razmere v takrat še obstoječi Jugoslaviji, katere del je bila tudi Slovenija. Mislim na globoko krizo, v kateri sta se takrat znašli jugoslovanska družba in država in ki je zahtevala, da tudi Slovenci nanjo odgovorimo skladno s svojimi interesi, ki so v preteklosti utemeljevali odločitev za življenje v skupni državi južnih Slovanov.

Narod, razklan z notranjo bolečino, bi se s preizkušnjo, pred katero ga je postavila zgodovina, težko spopadel. Člana predsedstva Ciril Zlobec, Matjaž Kmecl in jaz smo iz naših razprav, iz sodelovanja v razpravah in konfrontacijah v zveznih političnih in državnih organih imeli dovolj zaznav, da smo lahko z gotovostjo sklepali, da nas ta preizkušnja čaka. Na podlagi pozitivnega odgovora – pomisleke, to moram povedati zaradi resnice, je imel Ivan Oman – so potem stekle priprave skladno z vlogami, ki jih je metropolitu in meni namenila Spomenka Hribar.

Tako metropolit g. Šuštar kot mi v predsedstvu smo se zavedali pomembnosti dogodka in velike odgovornosti za njegovo uspešno izpeljavo. Zato smo usklajevali stališča na več sestankih, z metropolitom sva si celo izmenjala osnovna stališča najinih nagovorov. Posredniško vlogo so opravljali Ciril Zlobec, Spomenka Hribar in škofov tajnik Tone Jamnik. Metropolit naj bi opravil spominsko mašo in krščanski pogreb, moja naloga pa je bila v imenu države priznati njeno odgovornost za poveljne poboje. S temi dejanji so bili z zločinom pobiti in dotlej zamolčani, kot je tudi v teh prispevkih že zapisano, sprejeti v krščansko in narodovo občestvo.

Da se je slovesnost, pietetni pokop v Rogu, lahko zgodila, so morala dozoreti splošna spoznanja, moralo je priti do že omenjenega novega duha časa, da smo se lahko soočili tudi s to bolečo preteklostjo in resnico o njej. Bil sem prepričan, da je sprava z vsemi žrtvami vojne preizkušnja narodove zrelosti, samozavesti in samospoštovanja. Tako je mislil tudi Ivan Dolničar, ki je takrat predsedoval zvezi borcev in mi je dal vso podporo pri odločitvi, da se udeležim te slovesnosti. Prav tako sem bil prepričan, da je to odpoved lažnemu upanju, da lahko to nalogo takrat, v tistem trenutku zgodovine, opravi kdo namesto nas.

Poudarjena in uporabljena je bila stara resnica, da so poti ljudi do groba različne, da so različno tudi etično vrednotene, a onkraj groba, v smrti, smo si vsi ljudje enaki. V priznanju te neizpodbitnosti je nuja sprava z mrtvimi. Vsi mrtvi imajo pravico do groba in javnega spomina. Slovesnost v Rogu je bila simbolno uresničenje tega javnega spomina in sprave z mrtvimi. Bili so simbolno pokopani in z njimi naj bi bilo pokopano tudi s tem povezano sovraštvo.

Prihodnosti naroda ni mogoče graditi na sovraštvu in maščevanju. Zato je tudi metropolit v pridigi dejal, da, citiram, »v svojem in v imenu vseh slovenskih škofov kot kristjani zavračamo vsako misel na maščevanje«, da »vsem odpuščamo«, da »priznavamo svoj delež krivde in prosimo odpuščanja vse, ki se jim je zgodila krivica in so doživeli preganjanje ali celo smrt, čeprav so bili nedolžni«.

Milan Kučan (foto: Bor Slana/STA)

Slovesnost naj bi imela tudi sporočilo zanamcem. Sporočilo, ki bi povedalo, da so v tistem času tukaj bili ljudje, ki so vedeli za svoj človeški dolg do mrtvih, ker so se naučili živeti drug z drugim v miru.

Slovesnosti v Rogu je sledil niz državnih aktivnosti, od ustanovitve komisije za izkope in označevanje grobov do poprave krivic, pa da jih ne naštevam, ker so vam poznana. To je njena pozitivna posledica. Povojni poboji in medvojni zločini so postali v slovenski družbi legitimna tema, resda dostikrat tudi zlorabljena.

Vendar je bil postavljen tudi temelj za spravo med živimi. Utemeljeno si je pred vsemi drugimi zastaviti vprašanje, zakaj do sprave med živimi ni prišlo, zakaj je bila celo slovesnost v Rogu hitro in hoteno pozabljena. Vidim dva temeljna razloga:

- ker sta bila pogreb in priznanje mrtvih izpeljana na pietetni slovesnosti, ne da bi bila njihova dejanja etično, politično ali ideološko vrednotena, in
- ker del slovenske politike ne more izstopiti iz tragike narodnega razkola, saj v tej preteklosti vidi politični kapital za prihodnost.
- Temu bi dodal še en, po moji sodbi pomemben razlog. To je iskanje dedičev, ki naj bi bili subjekti sprave.

Dedič tega dogajanja je po mojem mnenju slovenska država. Ta je svoj dolg v veliki meri že poravnala. Političnih dedičev pa danes ni. Slovenski ljudje, tudi člani političnih strank, tudi SDS, SD in SLS, se danes opredeljujejo do sedanjih izzivov, ki določajo pogoje njihovega življenja in opredeljevanja, in ne nosijo odgovornosti za dejanja in zablode njihovih dedov. Postavljati mlade ljudi našega časa v vlogo dedičev pa pomeni hoteti obnavljati razkol, torej razlog, ki naj bi ga sprava odpravljala. Mladi ljudje se gotovo opredeljujejo tudi do preteklosti. A ne tako, da bi bili pripravljeni zanj prevzemati odgovornost. Ne verjamem, da sprejemajo ločnice, ki bi temeljile na preteklosti, saj iščejo odgovore za današnji čas in prihodnost, ki sta bistveno drugačna in ki terjata nova, drugačna zaveznitva.

Slovesnost v Rogu je kljub hotenemu zanikanju imela pozitivne posledice. Pomagala je ustvariti enotnost naroda, ko se je bilo treba na plebiscitu odločiti za samostojno državo in prevzeti odgovornost za veliko tveganje, ki ga je ta odločitev nosila.

Ustanovitev slovenske države je zato zame najbolj prepričljivo pravno dejanje doslej. Postavila je tudi temelj za spravo med živimi na temelju približevanja resnici o med- in povojnem dogajanju z metodami zgodovinopisne znanosti.

Ni v moči države zaukazati sprave med ljudmi. Ta je najprej intimno dejanje človeka in potem je to dejanje zrelega samozvestnega naroda, ki zmore sprejeti vso svojo preteklost, kot se mu je zgodila, ne da bi jo sovražil ali povečeval in ne da bi bremenila njegovo prihodnost.

Žal ne mislim, da smo do tod že prišli in da smo to sposobni storiti.

Pričevanja

Sprava – resnica in sočutje

Pričevanje

Spravo razumem kot proces, v katerem sprti in razdeljeni ljudje, ki so doživeli ali povzročili velike krivice in gorje, postopno presegajo breme preteklih dogodkov in hudih zamer, odpuščajo in/ali obžalujejo krivice, ki so jih doživeli ali naredili; prenehajo druge sovražiti in se zavestno izogibajo vsemu, kar bi sovraštvo ali bolečine poglobljalo in ohranjalo. Prizadevajo si za medsebojno strpnost, miroljubno sožitje in sodelovanje pri delu za drugačno in lepšo prihodnost vseh. Vse v duhu gesla: *Resnica in sočutje*. Resnico iščemo, sočutje gojimo. Verni ljudje najdemo oporo za takšno ravnanje v Svetem pismu in Božjih zapovedih, med katerimi je ljubezen do bližnjega najvišja. Neverni pa se lahko opirajo na svojo vest in univerzalno etično zapoved, ki vsakemu človeku naroča: *Delaj dobro in varuj se hudega*. To je moj spravni credo.

Rojen sem leta 1947 v bližini Dolenjskih Toplic v senci roških gozdov. Že kot majhen otrok sem slutil, da Rog skriva nekaj, o čemer se ne sme govoriti. Ko so se odrasli po tihem pogovarjali, so otroke podili stran. Od daleč smo vlekli na ušesa in izvedeli, kaj se je med vojno in po vojni tam zgodilo. Ko sem odhajal v šolo, me je mama vzela v naročje in mi naročila, naj bom priden in naj učiteljico ubogam. »Če pa bo rekla, da Boga ni, ji ne smeš verjeti. Ona mora tako govoriti. In če bo rekla, da so bili partizani samo dobri ljudje, to ni res. Oni so ubili tvojega strica in starega očeta in še veliko drugih ljudi. To moraš vedeti, a tega ne smeš nikomur povedati.«

Pozneje sem izvedel. Stari oče je italijanskim vojakom pred hišo nalival žganja in delil jajca, da ne bi šli sami v klet, kjer so bili s slamo zametani trije ranjeni partizani. Dovolj za obtožbo o sodelovanju z okupatorjem in ustrelitev. To se je zgodilo poleti 1942 v času druge faze revolucije na Dolenjskem. Ustrelil ga je partizan iz sosednje vasi. Moja in njegova družina sta imeli v cerkvi sedež v isti klopi.

Oče in njegovi prijatelji so zaradi tega šli k vaškim stražam in pozneje k domobrancem. Moj oče ni odšel na Koroško. Več mesecev se je skrival blizu doma. Ko se je po amnestiji javil v Novem mestu, so ga zaprli. Vsak večer, bilo je septembra 1945, so še vedno vozili domobrance v Rog. Nekega večera je

prišel na vrsto tudi on. Rešil ga je partizan, doma iz Sežane, ki je očeta poznal. Ko je bil že pred kamionom, ga je nagnal nazaj. Drugi dan so ga izpustili. Da sem se rodil, ima zaslugo tudi ta partizan.

Kot mladenič sem spoznal, da smo Slovenci razdeljeni na dva dela: na privilegiranega in naprednega ter na zapostavljenega in nazadnjaškega. Prvi so se hvalili z revolucijo, zmago nad okupatorji in domačimi hlapci, preganjali reakcijo in Katoliško cerkev, zapirali duhovnike in vernike, nacionalizirali cerkveno premoženje, zaničevali krščanski pogled na svet in ljudi posiljevali s svojim znanstvenim svetovnim nazorom.

Drugi smo morali to molče prenašati, skrivati svoje bolečine zaradi pobitih sorodnikov in znancev, tajiti svoje nestrinjanje z ideološkim nasiljem in s črno-belo interpretacijo vojnih in povojnih dogodkov. Molk o žrtvah revolucionarnega nasilja je bil zapovedan, čeprav nikjer zapisan. Nihče nas ni vprašal, kako se počutimo. Nismo imeli besede. Ko sem se odločil, da postanem duhovnik, sem izgubil zdravstveno zavarovanje. Ko je šel oče na občino spraševat, zakaj to, so mu rekli: »Izbral je napačno šolo.«

Dolgo časa sem bil prepričan, da strah hromi samo žrtve, pozneje pa sem uvidel, da bremeni tudi storilce. Bali so se samih sebe in zločinov, ki so jih zagrešili.

O Rogu je veliko ljudi veliko vedelo. Nekateri so se delali, da ne vedo nič. Poznal sem človeka, ki je streljal domobrance, šoferja, ki jih je vozil na morišče, domačina iz sosednje vasi, ki se je rešil iz jame. Pri breznu pod Krenom sem bil prvič poleti 1967. Tja me je peljal župnik Roman Kavčič. Pred odhodom mi je naročil, naj vzamem s seboj košaro gob. Iz Kočevja sva se peljala v Rog in malo za telefonskim drogom št. 122 ustavila avto. Po nevidni stezici sva prišla do jame. Še danes se spominjam tišine kočevskih gozdov in tesnobe, ki me je prevzela. Tiho sva molila in se vrnila k avtomobilu. Kmalu sta naju ustavila miličnika in vprašala, kje sva bila. Župnik se je predstavil in rekel, da sva nabirala gobe. Moja košara je bila prepričljiv dokaz. Zgodba se je tu končala.

Pozneje sem se še ustavil pri omenjenem drogu, vendar nisem nikoli več srečal milice. Leta 1981 sem med počitnicami k breznu pod Krenom peljal Johna Carrola, svojega profesorja na Fakulteti za družbene vede v Rimu. Poslušal je pripoved, gledal v brezno in mi dejal: »Delaj za spravo v vašem narodu.«

Leta 1989 sem na grobišče peljal sošolce duhovnike. Stezica je bila že bolj shojena in ob jami smo videli ostanke sveč. Na robu brezna smo pod listjem našli veliko tulcev, ki so tam ostali od leta 1945. Pokojni sošolec Janez Pogačnik je dal narediti kelih. Držaj keliha je obložen s temi tulci. Hranijo ga v cerkvi v Trnovem.

Komunistična oblast si je zelo prizadevala, da bi povojni zunajsodni po-boji ostali skriti in zamolčani. Načrt ji ni uspel po zaslugi mnogih ljudi, ki niso hoteli več molčati: preživelih domobrancev, pesnikov in pisateljev, filozofov in drugih. Resnica je prihajala na dan v vsej svoji kruti resničnosti. Z njo pa tudi bolečina, ogorčenje in jeza sorodnikov ter prijateljev zamolčanih žrtev. Terjali so odgovor, kje so pobiti, kdo so storilci in kdaj bodo odgovarjali za svoje po-četje. Zločin je, zločincev ni. Še danes ni dosti drugače.

Razkol lahko premosti samo sprava. Zanje je bilo doslej že veliko nare-jenega: v Cerkvi in družbi, v svetu umetnosti in literature, kulture, filozofije, tudi politike. V osemdesetih letih so na teoloških tečajih za izobražence in študente v Ljubljani in drugod po Sloveniji predavali zelo različni ljudje, med njimi Spomenka Hribar, France Bučar, Andrej Capuder, Taras Kermauner, Tine Hribar, Anton Stres, Alojz Rebula, Franc Rode in drugi. Dvorane so bile nabito polne. Ljudje so želeli slišati besede, ki so odpirale upanje v drugačno prihodnost. Po vsakem predavanju se je pri meni oglasil ta ali oni udeleženec in me prosil, naj v *Družini* ne objavim fotografij ljudi. Strah je bil še živ.

Iz besednjaka političnih veljakov in medijev je začela izginjati beseda revolucija. Nadškof Alojzij Šuštar me je prosil, naj se udeležim sestanka, na katerega so prišli Jože Smole, Janez Dolničar in Bogdan Osolnik. Na dolgo in široko so razlagali, kako samoupravni socializem ni proti Cerkvi, da spoštuje vero in verne ljudi. Oblast obžaluje pretekle napake in si prizadeva, da se ne bi več ponovile. Ravno takrat je odmeval zaplet s pogrebom in vprašanjem, kje sme v sprevodu iti križ. Nadškof je bil potrpežljiv poslušalec. Na koncu me je povabil, naj jaz, ki sem rojen po vojni, povem, kako doživljam oblast. Takole nekako sem rekel: »Tovariši, v pogovoru niste niti enkrat izrekli besede revo-lucija. Jaz pa sem vse življenje poslušal o zaslugah revolucije in njenih nosilcev. Ali me imate za norca vi ali so me imeli prej drugi?« V zadregi, ki je nastala, se je oglasil Bogdan Osolnik: »Gospod Gril, tudi nas so imeli za norca.«

Danes se mi zdi, da je govoril resnico. Zelo malo posameznikov je od-ločalo, kako bo tekla revolucija in kako bo tudi odpor proti okupatorju služil njenim ciljem. Večina ljudi je na partizansko stran pristopila iz čistih name-nov, da se upre okupatorju in odpravi socialne krivice, ki jih tudi takrat ni manjkalo. Potem pa je slepo ubogala komisarje, tudi takrat, ko jih ne bi smela.

Isto velja za vaše straže in domobrance. Upravičeno so zavračali ko-munistične ideje in se branili pred revolucionarnim nasiljem, ki je ogrožalo njihovo življenje. Okupatorji so njihove dobre namene grdo izrabili, Italijani prefrigano, Nemci grobo in direktno. Del krivde nosijo tudi takratni politični in cerkveni voditelji. Preveč naivno so zaupali zaveznikom in se preveč zana-šali na druge, tudi na cerkveni vrh v Rimu, premalo pa na lastno presojo in odgovornost.

Obtoževati vse partizane za medvojno nasilje in povojne zunajsodne po-
boje se mi zdi krivično. Sledili so ukazom in morali, pogosto proti svoji volji,
tako ali drugače pri njih sodelovati. Tudi v strahu za svoje življenje. Isto velja
za nasprotno stran. Kmečki fantje, ki so hoteli obvarovati svoje domove in
življenje svojih dragih, niso bili izdajalci in okupatorjevi hlapci. Za te so jih
naredili revolucionarji in okupatorji, ki so njihovo upravičeno obrambo proti
partizanskemu nasilju postopno spremenili v kolaboracijo. Tudi po krivdi nji-
hovitih voditeljev, ki niso predvideli pasti, v katere so se ujeli.

Nisem in nočem biti sodnik. Sodbo prepuščam Bogu in zgodovini. Ne
režimski iz preteklih desetletij, ki je nekritično poveljevala ene in obtoževala
druge, temveč zgodovini, ki išče resnico in stvari postavlja na pravo mesto.
Našo žalostno zgodbo bo nekoč povzela z nekaj besedami: *Tragična posledica
fašizma, nacizma in komunizma*. Žalostno je, da smo Slovenci odpustili vsem
trem nosilcem ideologij: Italijanom, Nemcem in Rusom, le sami sebi in drug
drugemu (še) ne.

Trdno sem prepričan, da se bo proces sprave nadaljeval in končal. Veliko
je že narejenega, nekaj dela še čaka. Bilo je v februarju leta 1990. Na sestanku
na TEOF smo člani Medškofijskega odbora za študente in izobražence govorili
o načrtih dela in eden od udeležencev je omenil, da nismo še nič naredili za
pobite domobrance. Predlagal sem, da gremo k nadškofu Šuštarju in ga prosimo,
naj gre maševat na grobišče v Kočevski rog. Vsi smo bili za to in naslednje
dni je delegacija v sestavi Anton Drobnič, Tine Velikonja, Justin Stanovnik,
Pavel Kogej in podpisani šla k nadškofu. Ko je izvedel, po kaj smo prišli, je
spontano vzkliknil: »Se vam je zmešalo ali kaj? Ali ne veste, v kakšnem re-
žimu živimo?« Ko smo mu vse razložili, se je strinjal s pobudo in začeli smo
se pogovarjati, kako jo bomo izpeljali. Prva zamisel je bila, da bo to cerkvena
slovesnost, državo pa bomo prosili za potrebna dovoljenja.

O načrtih sem pripovedoval prijatelju Janezu Pogačniku, on pa jih je za-
upal svojim prijateljem iz sveta politike in kulture. Nadaljnja zgodba je znana.
Iz cerkvene slovesnosti je nastala državna žalna prireditev s simbolnim poko-
pom vseh zamolčanih žrtev in spravo z mrtvimi v želji, da bi pripeljala tudi
do sprave med živimi. Zbrala se je več kot 30.000-glava množica, predvsem
sorodnikov pobitih, ki so 45 let čakali, da so lahko obiskali eno od roških gro-
bišč in tam molili za svoje drage. Nepozaben dogodek z velikim simbolnim
sporočilom. Bilo je prvič, da so se na kraju zločina zbrali predstavniki države
in Cerkve, sorodniki in prijatelji žrtev, politiki in kulturniki, preživeli domo-
branci in tudi nekaj partizanov. Skupaj smo se poklonili pobitim in zamolča-
nim žrtvam. Eni z jokom in molitvijo, drugi s spoštovanjem njihove smrti.
Organizatorji smo naredili eno veliko napako: na slovesnosti ni dobil besede
predstavnik preživelih domobrancev. Še danes mi je žal za to.

Janez Gril (foto: Bor Slana/STA)

Roška slovesnost leta 1990 je bila velik spravni dogodek, ki so mu sledila še druga spravna dejanja. Peterletova vlada je ustanovila posebno komisijo za odkrivanje prikritih grobišč. Delo v komisiji je bilo zaradi prikritega in odkritega nasprotovanja mnogih državnih služb težavno in počasno. Komisija je pripravila vse potrebno za razpis za postavitev kapele pod Krenom v Kočevskem rogu, spomenika sprave v taborišču na Teharjah in drugih znamenj ter za njihovo realizacijo. V okrilje komisije je sodila tudi posebna delovna skupina z dr. Tinetom Velikonjo in dr. Mitjem Ferencem na čelu, ki je začela sistematično odkrivati in evidentirati zamolčana grobišča zunajsodno pobitih žrtev. Število teh krajev je hitro raslo in še vedno raste. Novi zakon o teh grobiščih je omogočil tudi izkopavanje posmrtnih ostankov žrtev in njihov pokop na pokopališčih.

Če na preteklih 30 let gledamo v luči sprave in spoštovanja temeljnih civilizacijskih norm, lahko z mirno vestjo rečemo, da je bilo veliko narejenega, a žal še ne vse. Dolgo časa skrite in potlačene emocije, bolečine, jeza, občutek nemoči in podobno se lahko izrazijo na neprimeren način, ki je do druge strani krivičen in žaljiv. Razglaševati storjene zločine za napake in skrivati storilce, nasprotno stran pa obtoževati revanšizma je prav tako boleče in krivično. Oboje ovira spravni proces.

Rešitev vidim v skupnem iskanju in spoštovanju resnice o tragičnih dogodkih in v sočutju do vseh, ki so bili vanje vpleteni, žrtev in storilcev. Resnica

in sočutje, torej. Preteklosti ne moremo izbrisati, lahko pa skupaj delamo za drugačno prihodnost, v kateri se taki dogodki ne bodo mogli več ponoviti. Verni del slovenskega naroda se pri tem opira na svojo krščansko vero, neverni na svetovni etos, vsi pa na svojo vest. Zavezujoče, sveto in odrešilno.

Roško kapelo pod Krenom je z mozaiki obogatil slovenski, svetovno uveljavljeni umetnik Marko Ivan Rupnik. Osrednji prizor predstavlja gostijo z mizo, za katero sedijo žrtve. En stol je prazen. S strani prihaja Jezus, ki vodi še enega gosta, krvnika. Tudi zanj je prostor na spravi gostiji. Kristus streže in prevzema nase grehe enih in drugih. To je teološki temelj sprave.

Leta 2015 smo se na Škofiji Novo mesto odločili, da bomo na Záplazu ob Marijini romarski cerkvi postavili spravi spomenik. Spomenik je delo mladega arhitekta Matije Marinka. Visok betonski križ, spodaj obkrožen z betonskim obodom, obloženim z marmornatimi ploščami. Pred križem je velika žara. Na ploščah je napisanih 34 krajev, slovenskih in tujih, kjer so med drugo svetovno vojno in po njej trpeli in umirali Slovenci: talci, civilne žrtve, domobranci, partizani, Slovenci v tujih vojskah in drugi. V žari je zemlja iz teh krajev trpljenja: iz Gramozne jame, Krimske jame, Maverlena, Dachaua, Rižarne, Kočevskega roga, Jasenovca, Teharij, Javorovice, iz Ukrajine, Argentine in tako naprej. Nad imeni krajev je velik napis: *Resnica in sočutje*.

Prizor, ko so mladi stresali zemljo v žaro in govorili imena krajev, od koder je bila, je bil pretresljiv. Zemlja iz različnih krajev, kjer so trpeli in umirali slovenski ljudje različnega prepričanja in pripadnosti, od bratove ali tujčeve roke, je v žari postala ena sama, nerazdružljivo pomešana prst. Simbolno povabilo, da se tudi razdeljeni Slovenci povežemo med seboj.

In za konec še ena misel. Bil sem član komisije, ki je v Ljubljani poiskala primeren kraj za osrednji državni spravi spomenik. Po nekaj letih polemik, nasprotovanj in podpor je bil spomenik končno postavljen. Bil sem med množico, ko je predsednik države Borut Pahor spomenik izročil javnosti, nadškof in metropolit Stanislav Zore pa ga je blagoslovil. Dve goli beli betonski steni, ki se dvigata proti nebu, na videz ločeno, a v resnici neločljivo združeni. Spomenik je lep simbol slovenskega naroda. Tedaj sem si dovolil sanje. Kot na rimskih obeliskih in slavolokih sem na njem videl čudovite prizore, kako ljudje iz različnih krajev trpljenja hitijo kvišku in si z ene in druge stene mahajo v pozdrav. Vrhova obeh sten sta se nagnila drug proti drugemu in roke enih so dosegle roke drugih in skupaj oblikovale slavolok sprave, kakršnega svet še ni videl.

Dopoldne sem šel mimo spomenika. Stene so še prazne in ločene, a blizu skupaj. Še malo in sanje se bodo uresničile!

Spravna slovesnost v Rogu

V uredništvu *Nove revije* (NR) smo se že jeseni 1989 pogovarjali o tem, da je treba »Rog odpreti«, kar je pomenilo: z javno prireditvijo v Rogu »odpreti« dostop do grobišč vsakomur, ki to želi! Kajti desetletja je bil dostop do grobišč oviran – po pričevanjih okoliških prebivalcev so miličniki pogosto »pazili« in opazovali, kdo je prišel v gozd, ter tako ovirali obiskovanje grobišč – vsekakor pa je to preprečeval strah ljudi pred *tabujem*, v katerega so »poniknili« povojni poboji.

O ideji »odprtja Roga« smo se pogovarjali tudi uredniki, ki smo v okviru Svetovnega slovenskega kongresa pripravljali svetovno srečanje vseh slovenskih literarnih revij doma in v svetu, namreč na preliminarinem sestanku na uredništvu *Zvona* v Celovcu.

Pobudo za simbolični krščanski pogreb oz. mašo zadušnico je dala Nova Slovenska zaveza. Državniški in kulturni del slovesnosti pa se je izoblikoval na uredništvu NR. Konkretno pobudo za pravno slovesnost sem dala v pisnih predsedniku predsedstva SRS g. Milanu Kučanu in metropolitu dr. Alojziju Šuštarju. Zamisel je bila naslednja: nadškof dr. Alojzij Šuštar bo kot najvišji predstavnik RKC v Sloveniji opravil verski obred, ker pa je za povojne likvidacije odgovorna *država* (Jugoslavija in v tem okviru republika Slovenja kot njen sestavni del), mora pri »otvoritvi« javnega dostopa do roških grobišč s svojo prisotnostjo in govorom biti navzoč najvišji, tj. simbolni predstavnik Republike Slovenije, g. Milan Kučan. Tako nadškof dr. Šuštar kot predsednik predsedstva Milan Kučan sta to razlago sprejela in bila pripravljena, da skupaj opravita vsak svoj »del« pravne slovesnosti.

Zataknilo se je pri predstavnikih Nove Slovenske zaveze, združenja nekdanjih domobrancev, ki so nasprotovali prisotnosti »Milana Kučana« na pravni slovesnosti – ker preprosto niso znali (mogli ali hoteli) raz-ločiti funkcije predsednika predsedstva od *osebe* Milana Kučana. G. Milan Kučan ni bil povabljen in tudi ni šel v Rog *kot* Milan Kučan, ampak kot predsednik predsedstva Republike Slovenije, najvišji, simbolni predstavnik republike Slovenije, ki je bila takrat še jugoslovanska republika. Iz pisem, ki so jih nekdanji domobranci tedaj pisali metropolitu (in pozneje objavili v *Zavezi*), je jasno razvidno, da

so izvajali nanj velik pritisk, da bi preprečil prisotnost predstavnikov države, predvsem predsednika predsedstva SRS – pa tudi kulture! Vendar jim metropolit ni podlegel; zavedal se je pomena prisotnosti državne oblasti na tem izjemnem zgodovinskem dogodku – odprtje Roga za javnost: omogočanje dostopa do grobišč pomorjenih po vojni. Prav s prisotnostjo predsednika republike je šla država – simbolično – v *Canosso*. Predsednik predsedstva je v svojem govoru obžaloval poboje in se zavzel za mir, za spravo. In morda je prav to, da je bil po zgodovinskem naključju v tistem času predsednik predsedstva nekdanji komunist in celo predsednik Zveze komunistov Slovenije, nezaupljivim ljudem še posebej vzbujalo upanje, da se je začel drugačen čas, čas demokracije. Večina volivcev mu je zaupala, saj je bil po osamosvojitvi še dvakrat izvoljen za predsednika Republike Slovenije na neposrednih volitvah.

V uredništvu NR smo koncipirali tudi kulturni del spravne slovesnosti, saj je *sprava* kulturno, duhovno dejanje v najširšem in najglobljem pomenu besede.

Dogovori in pregovarjanja (s predstavniki Nove Slovenske zaveze) ter določanje datuma slovesnosti zaradi obveznosti obeh protagonistov (najti smo morali skupni termin, ko bi bila prosta oba) so potekali skoraj dva meseca. Nezaupanje predstavnikov Nove Slovenske zaveze pa je bilo tolikšno, da sva – tako rekoč tik pred zdajci – odšla z g. Antonom Drobničem na predsedstvo (pogovor je zaradi nenapovedanega obiska in zato odsotnosti Kučana potekal z g. Cirilom Zlobcem), da se je prepričal, da ne gre za ne vem, kaj. Ne vem, česa so se nekdanji domobranci pravzaprav bali oziroma kakšna zagotovila ali kaj so hoteli dobiti. Kasneje pa je postalo očitno, da so hoteli vzpostaviti RKC kot subjekt poleg ali mimo (takratne slovenske republiške) državne oblasti. Kakorkoli – po tem sestanku so tudi nekdanji domobranci pristali na program in na oba protagonista spravne slovesnosti. Končni dogovor vseh sodelujočih je bil, naj bo pravna slovesnost 8. julija 1990.

Metropolit g. Šuštar mi je povsem zaupal. Bila sem neformalna vez med njim in predsedstvom oziroma predsednikom predsedstva. Če je bilo treba, me je po telefonu poklical v Skupščino. Povabil me je tudi v škofijo (prisoten je bil tudi njegov tajnik). Pred samo slovesnostjo mi je poslal osnutek svojega govora, ki ga je nameraval imeti na slovesnosti, z lastnoročno napisano prošnjo, naj mu sporočim svoje pripombe ali sugestije. Nisem jih imela; govor je bil verske narave in pravno uglašen.

Spravna slovesnost je bila nekaj najbolj ganljivega in svetega, kar sem kdaj doživela. RTV Slovenija jo je prenašala v živo. Novinar Franček Jauk jo je komentiral in precizno označil, za kaj gre, rekoč, da smo tega dne »prišтели doslej zamolčane v narodno občestvo«! Metropolit dr. Šuštar je »prištel« zamolčane pobite v krščansko občestvo, predsednik predsedstva g. Milan Kučan pa v na-

rodno skupnost – saj jih pred to slovesnostjo »ni bilo« ne v knjigi živih ne v knjigi mrtvih – le tiho v srcih žalujočih!

Spravna slovesnost je bila res zgodovinski, prelomni dogodek. Tedaj je – metaforično rečeno – polovica Slovencev prvič lahko sebi in javnosti pokazala svojo žalost, svojo prizadetost (saj so jim prej lahko tekle solze le skrito, navznoter), druga polovica Slovencev pa je prvič v življenju videla prvo polovico kot prizadete, trpeče ljudi. Lahko bi rekla, da smo se tedaj prvič in v skupni sočutnosti zares *videli* kot *ljudje*! Sprava je primarno priznanje spoštovanja, tj. pieteta do (vseh) mrtvih – od tu naprej je šele mogoče spravno, spravljivo življenje živih.

V čast mi je, da sem sodelovala pri pripravi roške slovesnosti. Da mi je zaupal predsednik predsedstva g. Milan Kučan. In da mi je zaupal metropolit g. Alojzij Šuštar. Zaupal mi je tudi, ko sem mu predlagala, naj na soboto pred plebiscitom daruje »mašo za domovino« – četudi je bil dan predvolilnega molka. Maši za domovino ni mogel nihče oporekati, vernike je pa le »spomnila« na naslednji, odločilni dan za domovino ... Metropolit je mašo res daroval, meni pa se je pisno zahvalil za sugestijo. Od tedaj so maše za domovino nekaj povsem samoumevnega. Le da se zdaj na njih slišijo tudi sovražne, protispravne besede.

Ne tedaj ne kasneje jaz in organizatorji kulturnega dela programa in spravne slovesnosti sploh nismo menili, da je s spravno slovesnostjo vprašanje *sprave* rešeno! Ali da je rešeno vprašanje dolžnosti države, da popravi storjene krivice, kolikor je pač mogoče, in da prekoplje posmrtno ostanke žrtev, kjer je to mogoče, in jih dostojno, pietetno pokoplje z obredjem na posebna mesta ali na pokopališča! Če prekop zaradi terena ali drugih ovir ni mogoč, naj obeleži grobišča z razvidnim znamenjem, za kakšno počivališče mrtvih gre. Spravna slovesnost je bila uvod v to državno obveznost, kot simbolno dejanje pa hkra-ti bistven dogodek *možnega novega začetka našega družbenega bivanja* – in imel je tudi dejansko pozitivne politične in družbene posledice! Brez spravne slovesnosti, ki je obetala pieteten odnos do vseh naših mrtvih in posledično spravljiv odnos med nami, živimi, rezultat plebiscita za osamosvojitev ne bi bil tako prepričljiv, saj bi še vedno obstajali dvom, strah in nezaupanje, kar bi slabilo našo odločenost in energijo, ki smo ju potrebovali in dejansko združili za ta enkratni zgodovinski projekt!

Toda že kmalu po spravni slovesnosti so se pojavili očitki, da je šlo za prevaro. Za nikakršno prevaro ni šlo! To lahko zagotovim, saj sem bila neposredno prisotna pri koncipiranju in sami izvedbi spravne slovesnosti. Bil je enkratni dogodek v pomenu, ki sem ga opisala, in kot *simbolni* dogodek neponovljiv, a bistven za prihodnost! Le pričakovanja nekdanjih domobrancev in protikomunistične desnice so bila večja, predvsem pa zunaj okvira, ki sodi v simbolni dogodek. Tisti, ki so doživljali spremembo političnega sistema kot

»zmagoslavje premaganih«, torej kot čas za »poračun«, z milino pravne slovesnosti niso bili zadovoljni in so jo doživljali kot prelahkotno in celo kot prevaro nekoga (komunistov, predstavnikov prejšnje oblasti itn.). Drži pa, da so bila pričakovanja večja tudi pri spravi povsem naklonjenih ljudi – v upanju, da se bodo dolgoletne travme začele celiti brez eskalacije sovraštva in da bomo v doglednem času začeli živeti normalno, strpno, vsaj tako, kot je bilo to *na videz* v prejšnjem sistemu. Da bomo sposobni empatije v spominjanju na preživeto trpljenje ljudi v vojni in na obeh straneh, vpletenih v državljanskem spopadu.

To upanje je bilo še večje, ko smo dosegli osamosvojitve in ustanovitve lastne države. Da se bomo *spravili* s preteklostjo, saj je od vojne in povojne represije do tedaj minilo petinštirideset, zdaj je že petinsedemdeset let, osebno odgovornih in/ali krivih za vse hudo skorajda ni – sovraštva pa je vedno več! Da zdaj bijemo nekdanji komunistični – protikomunistični boj, je preprosto absurdno in to nas vleče v nekdanji sovražni čas, v zgodovinsko »podzemlje«!

Upanje na skorajšnjo razrešitev nakopičenih travm je bilo ali prezigodnje ali pa je bila to neke vrste samoprevara – ali oboje, vsakega nekaj. Menim, da so prizadeti sorodniki pričakovali (upravičeno!), da bodo takoj ali vsaj kmalu dobili mrliške liste pobitih, da se bodo takoj identificirala in obeležila grobišča, da bodo še živi krivci sodno sankcionirani ali pa bodo vsaj povedali, kar vedo ... Nič od tega se ni zgodilo ali pa se je dogajalo počasi, z veliko zamudo. Po dolgih desetletjih prahu pozabe in skrivanja dejstev se hitro tudi ni moglo zgoditi. Pa ne le zato, tudi poosamosvojitvene oblasti so večkrat kazale ravnodušnost in omalovažujoč odnos do tega problema.

Bila sem članica več vladnih komisij za ureditev grobišč in vem, kakšne probleme smo imeli z urejanjem teh vprašanj – objektivne, pa tudi subjektivne narave, na ravni državnih organov in njihove birokracije, vladne administracije. Seveda pa so k razočaranju veliko pripomogli skrajneži na desni in levi; vedno se najdejo taki, ki pristavijo svoj »lonček«, da zadostijo svoji sovražnosti in nezadoščenosti nasploh, nezadovoljstvu z vsem in vsakomer.

Delno zaradi te počasnosti države pri reševanju nakopičenih problemov in vprašanj, delno pa tudi zaradi nepripravljenosti na spravo na obeh straneh se je začelo obnavljati in celo poglobljati sovraštvo, vračajoče nas v čas razkola. Velik del soodgovornosti za to ima levica, tisti njen del, ki ni bil sposoben in/ali pripravljen priznati in obsoditi povojnih pobojev in revolucionarnega nasilja med vojno in po njej. Iz pogovora z mnogimi sorodniki po vojni pobitih in na različne načine šikaniranih lahko rečem, da je bilo v njih tega sovraštva najmanj ali ga celo ni bilo. Več ga je v tistih, ki bi lahko in bi morali kaj reči, pa so molčali še tudi tedaj, ko je resnica o pobitih postala javna (zadeva) in so bil poboji že označeni kot »zločin nad narodom, nad nami vsemi«, kakor je zapisano v eseju *Krivda in greh*.

Spomenka Hribar (foto: Bor Slana/STA)

O tem problemu je škof dr. Anton Jamnik podal sprejemljivo razlago v intervjuju g. Bogomira Štefaniča ob 25. obletnici spravnega dneva v Rogu pod naslovom *Kdor trdi, da sprava ni mogoča, je obupal nad človekom* (Slovenski čas, junij 2015). Že naslov pove, da je intervju odličen in se z mnogimi njegovimi izjavami lahko strinja ne le katoličan, temveč tudi nekonfesionalno veren človek ali ateist, zato bistvo teh njegovih izjav navajam v tem spominskem zapisu ob tridesetletnici spravnega dneva v Rogu:

Najtežje je odpustiti samemu sebi, kajti tukaj je glavna ovira naš napuh, naš vase zagledani jaz. [...] Mnogi ljudje ne morejo odpustiti drugim, ker najprej sami sebi ne odpustijo, da so na ta ali oni način omogočili ali dopustili krivico. [...] Kar pogosta je takšna jeza do sebe češ, kako da nisem krivice preprečil. Krivica je namreč tudi žalitev neke narcistične podobe, ki jo ima užaljeni o sebi. In prav zato odpuščajoči jaz stoji pred nalogo, da najprej sprejme svoj jaz z vsemi njegovimi mejami in ranljivostjo. Odpuščanje mu lahko pomaga do bolj realistične podobe o sebi, je možnost, da pogleda v oči resnici o sebi in se sooči s svojimi agresivnimi čustvi, s svojimi večkrat pretiranimi pričakovanji in s svojo preteklostjo. Odpuščanje je tista oblika ljubezni, ki se trudi drugega sprejemati takšnega, kakršen je.

Ja, tudi marsikateri kristjan ni (bil) sposoben samorefleksije in je spregledal ta psihološka in sociološka dejstva kakor tudi, da je zapisano: »Moje je maščevanje, jaz bom povrnil!« (Heb 10,30) Vsaj verujoči v Boga bi to morali upoštevati!

Sovraštvo so začeli širiti in poglobljati (politični) kverulanti, katerih večina se v prejšnjem sistemu ne samo ni upala izpostaviti, ampak je velikokrat uživala v senci ali blizu oblasti, celo s partijsko izkaznico, po uvedbi demokracije pa so dobili »dar govora« in se maščujejo za svojo majhnost, za svoj greh molčanja. In maščujejo se tako, da manipulirajo s travmami ljudi in njihovim trpljenjem – zato, da bi z nekdanjimi komunisti in s tistimi, ki pa so že kdaj prej povzdignili svoj kritični glas, »poračunali« za svoj molk. Tako je povedal že g. metropolit, dr. Alojzij Šuštar:

Vedno znova sem poudarjal, da si moramo prizadevati za spravo z živimi, ko smo vsaj formalno dosegli spravo z mrtvimi. Žal tudi kristjani niso bili vedno pripravljeni na tako spravo. Večkrat slišim ugovor: »Najprej bomo malo obračunali.« Vedno znova pa mora Cerkev spominjati na Kristusove besede: »Oče, odpusti jim, saj ne vedo, kaj delajo!« (Lk 23,34).

(Alojzij Šuštar: *Spravne slovesnosti – plamenček upanja na slovensko spravo*; Cerkev v sedanjem svetu 1998, št. 5–6, str. 105–106)

No, mislim, da mnogi vedo, kaj delajo.

»Malo obračunati« in sprava se seveda izključujeta! Se pa ne izključujeta sodni pregon krivcev (zločincev) in sprava – nasprotno, tudi pravni vidik mora biti upoštevan in izveden! G. Anton Drobnič, generalni državni tožilec (to je postal tudi zaradi mojega zavzemanja v skupščini za njegovo izvolitev), bi lahko začel kakšen sodni postopek zoper koga, ki je bil neposredno ali posredno odgovoren za povojne likvidacije, vendar tega ni storil! Potrudil se je le za izničenje sodbe dr. Gregoriju Rožmanu – kot da je bilo pomembneje njega oprati krivde kakor pa obsoditi krivce za povojni pomor domobrancev!

Kaže, da je bilo fundamentalistično protikomunističnemu delu klera res pomembneje »oprati« Cerkev so-krivde za državljanski spopad med vojno kakor pa sankcionirati krivce za povojno nasilje. Zakaj? Ker ne pristanejo na dejstvo, da je bila medvojna aktivna kolaboracija z okupatorji zgodovinska napačna odločitev, ki jo je RKC v t. i. Ljubljanski pokrajini izrecno podpirala in zaradi katere je vojna še bolj posurovela, saj je bilo še več človeških žrtev, kot bi jih bilo sicer. Če hoče RKC – in to nedvomno hoče – biti kriterij morale, kulture, dobro podprti gospodarski subjekt in nevidni politični arbiter, mora pač vztrajati na svoji zgodovinski »nedolžnosti«, čistosti; ona ni kriva za nič, kar se je med vojno dogajalo, krivi so vedno drugi! Ve se: komunizem, komunisti – pa čeprav je vse od dr. Antona Mahniča naprej RKC terjala dosledni,

fundamentalistični boj z liberalizmom, z vsemi, ki niso absolutno, brezprizivno pristajali na pokorščino RKC, natančneje, njeni hierarhiji. Domnevam, da RKC bolj ustreza nedorečenost, nerazrešenost vprašanja krivde revolucije in komunizma, saj ji v tem primeru ni treba polagati svojih računov; lažje je izkoriščati možnost permanentnih očitkov komunistične krivde, da še ni bila zares sankcionirana, in na ta način uveljavljati izgovor za gojenje nekdanjega in današnjega protikomunizma.

* * *

Za svoje *čiste račune* bi se morala Zveza borcev NOB distancirati od nasilja v *imenu in v korist* revolucije že med vojno in obsoditi povojne likvidacije kot zločin, protikomunistična stran pa obsoditi izdajstva in vojaško kolaboracijo z okupatorji (ne glede na to, ali je bila in v kolikšni meri je bila izzvana s strani revolucije!), saj je z njo povzročila dodatne žrtve in neznosno trpljenje nesrečnega ljudstva. Izdajstvo in celo vojaška kolaboracija z okupatorji je nezbrisen zločin.

Vsaka v državljanski spor vpletena stran ima svoj del odgovornosti in krivde, ki ju ne more naprtiti drugi strani, zato jo mora vzeti nase. Se do nje opredeliti – zato, da se ne bo kdaj ponovila! Večkrat sem pozvala vodstvo RKC (ker se pač legitimira kot podpornica »domobranske« Nove Slovenske zaveze) in ZZB NOV, naj opravi ta s preteklostjo, naj vzameta nase vsaka svoj del odgovornosti. Odmeva ni bilo, z nobene strani; obema ustrezata nedorečenost in nerazčiščenost sprepletenosti njune krivde, zaradi česar lahko druga drugo obtožujeta, sami pa sta pilatovsko čistih rok in »nedolžni«. Tako se perpetuira latentni državljanski spor, zaradi katerega živimo v nekakšni histerični atmosferi, nezadovoljni, nesrečni, jezni, nesposobni za iskanje in uresničevanje pozitivnih alternativ in dejanskega ustvarjanja trajne in lepše prihodnosti nacije. Sami očitno nista pripravljeni končati tega defetističnega stanja vse nacije, zato bo moral državni zbor sprejeti lastno oceno dogajanja v preteklosti in iz nje izhajajočo *Izjavo o narodni spravi* – kot politični dokument, temelječ na soglasju, da je neetično in zato nelegitimno v dnevno politiko nenehno vnašati očitke o medvojnem ravnanju že pokojnih z obeh strani v bratomorni vojni in zločinah komunistične oblasti po njej. S spoštovanjem in ljubeznijo do naših prednikov moramo končati poglavje »komunizem – protikomunizem«, se ga osvoboditi in zaživeti iz sebe, zase in za prihodnost. Da bo tistim, ki bodo prišli za nami, lepše! Zato je pomembno, da hočemo in znamo ceniti tisto, kar smo nekoč že storili dobrega in v dobri veri – in takšno *dobro* je bil tudi spravi dan v Rogu! Ker to je bil dan, ko nas je večina verjela, da smo zmožni spoštovati naše mrtve, sami sebe in drug drugega. V imenu svetosti življenja, posvečenosti mrtvih in dostojanstva – ne le »naših«, ampak vseh ljudi!

Pričevati za spravo

Odraščal sem v okolju, ki je živelo z živim spominom na bratomorno vojno. V javnosti je sicer prevladovala zarota molka, toda po družinah so se ob pogovorih odpirale rane. Hkrati sem živel v rodbini, katere moški člani so pripadali obema stranema, partizanski in domobranski. Od devetnajstih odraslih moških jih je izgubilo življenje dvanajst in teta partizanka. Trije so padli kot partizani, eden je umrl v taborišču na Rabu, eden kot žrtev vojvodskega sektaštva, tega mojega strica so likvidirali kot eno prvih žrtev Krimskega brezna, ker se je uprl nasilnim likvidacijam civilistov v času »prve faze revolucije«. Osem domobrancev, ki so prvotno sodelovali s partizanskim odporom, je bilo umorjenih po vojni. Toda med preživelimi ni vladalo sovraštvo, prej solidarnost, vsekakor pa sočutje. Imperativ sprave je bil del našega življenja. Zato sem vedno čutil, da je pričevati za spravo moja dolžnost.

Ko sem odraščal v cerkvenih zavodih, sem prvič začutil nepripravljenost za spravo in mnogokrat tudi revanšistične vzgibe. Mnenje, da je za narodni razkol in bratomorno vojno krivda tudi na strani spolitiziranega klera, je bilo nedopustno in zanj sem si prislužil prikrito šikaniranje. Narodni razkol sem živo občutil, ko sem začel študij na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze. Če je bilo vzdušje v cerkvenih zavodih latentno protikomunistično, je bilo v univerzitetni javnosti poudarjeno partijsko. Enoznačna »resnica« o osvobodilnem boju in revoluciji ni dopuščala kritične presoje. Otroci očetov domobrancev smo sicer doživljali poniževanja že v osnovni šoli, a krivico neenakosti in grožnje sem doživel ob vpisu na fakulteto. Ker sem ustanavljal gibanje in revijo *2000*, se nisem mogel vpisati kot redni študent, ostal sem brez študentskega statusa in s tem socialne varnosti. Skupina študentov kristjanov se je neformalno organizirala v gibanje »2000« z željo, da presežemo ideološki in kulturni razkol. V času študentskih demonstracij maja 1970 smo v razglasu *Vsem študentom enake pogoje* zahtevali tudi narodno spravo. Razglas je na zborovanju v Študentskem naselju prebral Marjan Poljšak, sin partizanskega kurirja iz Ajdovščine. Šele po teh protestih sem si lahko uredil študentski status. Že tedaj smo člani gibanja spoznali, da je sprava osebno etično dejanje, ki je mogoče le, če med prizadetimi vladata empatija in tovarištvo. A javnost je takrat ostala gluha za naš poziv.

Peter Kovačič Peršin (foto: Ivan Rampre)

Kako je duševna stiska zaradi poveljnih pobojev mučila tudi partizansko stran, sem spoznal ob prvem obisku Edvarda Kocbeka leta 1968. Ko me je vprašal, od kod sem, in sem mu odgovoril, da iz »domobranske« vasi in da je tudi oče pogrešan, se je zdrznil in obmolknil. A tisti prvi iskreni pogovor, ki je sledil, naju je zavezal k prijateljstvu. Domobranska stran mu je krivično pripisovala sokrivdo za poveljne poboje. O teh vprašanjih sva se veliko pogovarjala. Ob nekem obisku mi je pokazal govor, ki ga je imel jeseni 1946 pred CK KPS, v katerem je zahteval od partije pojasnilo, kaj se je zgodilo z vrnjenimi domobranci. Ta njegov govor sem objavil po njegovi smrti v reviji *2000* leta 1990, ko sem ga našel v njegovi zapuščini. V času, ko je pripravljal svojo izjavo o stvari, ki jo je kot intervju z Borisom Pahorjem leta 1975 objavila tržaška revija *Zaliv*, mi je večkrat poudaril, da mora javno spregovoriti o poveljnih množičnih izvensodnih pomorih in da čuti moralno dolžnost javno pozvati k narodni stvari. A česa podobnega Kocbekovi gesti pri emigrantski skupnosti ni bilo opaziti, vsaj ne v njenem tisku, kolikor sem ga spremljal.

Ko je Spomenka Hribar odprla vprašanje sprave kot osrednji družbeni problem, se je šele pokazala globina narodovega razkola. S pisanjem v reviji *2000* sem se vključil v razčiščevanje problema sprave. Leta 2001 pa sem na Spomenkino povabilo sprejel predsednikovanje Komisiji Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč z intimno odločitvijo, da je moja mo-

ralna dolžnost simbolno pokopati očeta in vse zamolčane umrle. Ta zavest mi je dala moč, da sem zdržal pritiske s strani politike in javnosti, tudi žalitve s strani nekaterih cerkvenih krogov, ki še danes ne razumejo, kaj je sprava in da brez nje Slovenci ne moremo stopiti jasno in sproščeno v prihodnost, kar je poudaril Kocbek v svojem intervjuju.

Dotedanjim komisijam ni uspelo prebiti političnega odpora do svojega dela, saj je vladajoča politika ignorirala obljube, dane na spravi slovesnosti v Rogu, da uredi grobišča in popravi krivice svojcem pomorjenih. Zato ni nihče hotel sprejeti funkcije predsednika komisije. Teh dejstev sem se zavedal. Zato sem po imenovanju samoiniciativno skliceval seje odbora in iskal prostor za seje. Šele ko sta se za delovanje komisije zanimala namestnika veleposlanikov Nemčije in Francije in me povabila na pogovor, so se stvari obrnile na bolje. Osebnostno pa sem bil deležen običajne »nagrade«, ker sem resno vzel svojo nalogo. Sicer se mi je gospod Borut Pahor, tedaj predsednik parlamenta, zahvalil, da sem funkcijo sprejel, in ponudil, da se mi stranka, ki je bila pristojna za ta resor, oddolži. Odgovoril sem mu, da je funkcija predsednika komisije volonterska in ne želim nobene nagrade. A je vztrajal. Nato sem mu predlagal, naj končno uredijo subvencioniranje revije *2000*, ki je prejela le simbolično finančno pomoč. Obljubil je in naročil ministrstvu za kulturo, ki je bilo takrat v pristojnosti njegove stranke, naj zadevo uredi. Po »uspešnih« pogovorih s pristojnimi mi je bila obljubljena subvencija v višini nekako deset odstotkov finančne podpore, kakršno je prejela *Nova revija*. Po vlogi, ki sem jo formuliral po navodilih iz ministrstva, sem dobil odgovor, da se reviji predlagana subvencija ne dodeli, celo znižana je bila. Po pritožbah na vse instance je bila reviji vrnjena subvencija v dotedanji višini, ki je znašala tri odstotke subvencije, kakršno je prejela *Nova revija*. Ob štiridesetletnici izhajanja pa je bila reviji *2000* tudi ta skromna subvencija dokončno ukinjena. To zgodbo je kot primer smiselno povedati, ker gre za osebno pričevanje. Pa tudi za ponazoritev dejstva, kako našo politiko, pa tudi javnost, ne glede na barvo in ideologijo še vedno obvladujejo vzorci totalitarnega ravnanja, ki ne prenese neodvisne države.

Ves čas našega štiriletnega mandata so se zapleti pri urejanju grobišč nadaljevali. Zato smo se v zadnjem letu delovanja odločili, da s tiskovnimi konferencami pritiskamo na politiko. To je do neke mere zaleglo. Še na večjo blokado smo naleteli pri sprejemanju zakona o spravi. Zapletlo se je že pri napisu za obeležja grobišč. Na tem »orehu« so se zlomile dotedanje komisije. Gospa Spomenka Hribar mi je rekla, da bo komisija izpolnila svojo nalogo, če najdem pravi napis. Moj predlog je bil: *Žrtvam vojne in revolucije*. Izhajal sem s stališča, da je partizanski boj narodnoosvobodilno dejanje in hkrati razredna revolucija, ki jo je komunistična partija vodila bolj ali manj prikrito, a agresivno. Vojna in revolucija pa sta po definiciji nasilni dejanji. Pomorjeni so žrtve

tega nasilja. Vojna naj bi sicer bila omejena v svoji okrutnosti po mednarodnih dogovorih, a so redkokje upoštevani. Revolucija je po definiciji samovoljen in nasilen prevrat in priznava le revolucionarni interes. Nasilje ene in druge blaži le osebna morala posameznih udeležencev. Zato se mi je zdel objektivni napis sprejemljiv za vse. A po napornih pogajanjih je obveljal napis: *Žrtvam vojne in revolucionarnega nasilja*. Kompromisi so v politiki nujnost, a dejstva ostanejo. Napis »žrtvam revolucionarnega nasilja« naj bi blažil brutalnost revolucije in njeno nasilje omejil na samovoljna dejanja. V tem zanikanju zgodovinske dejanskosti se slovenska revolucija drži enakega izmikanja priznanju stvarne krivde, kot se katoliška stran, ki prizna napake in posamične zločine svoje strani, ne prizna pa dejstva, da je enak krivec za narodni razkol in bratomorno vojno ideologija in politika katoliškega integrizma, ki pa ima za razliko od slovenske revolucije na Slovenskem stoletno tradicijo, ki še ni presežena. Zato tudi ni pričakovati, da bo kaj kmalu izzvenel revolucionarni in protirevolucionarni resentment v naši javni zavesti.

Demoniziranje politike Katoliške cerkve, ki je bila stoletja vodilna družbena in kulturna sila na Slovenskem, je izraz enako slepega sovraštva, kot je demoniziranje revolucije. Potrebna pa je stvarna kritika in odločna zavrnitev obnavljanja katoliškega integrizma. Tudi revolucijo je nujno razumeti v širšem zgodovinsko-civilizacijskem okviru. Stvarni pomen revolucije je doumel celo katoliški filozof Aleš Ušeničnik, ideolog slovenskega političnega katolicizma, ki je zapisal: »Revolucija je v politično-socialnem svetu to, kar je orkan v prirodi. Orkan napravi mnogo zla, a deluje tudi osvobodilno [...], vse očisti in poživi.«¹ Moderne nacije so se konstituirale z revolucijo, tudi slovenski narod ni našel druge poti za svojo politično emancipacijo. Zato so revolucijo kot del slovenske narodne osvoboditve zagovarjali tudi krščanski socialisti. Edvard Kocbek jo je razumel ne le v narodnem in socialnem pomenu, pač pa tudi v njeni etični ali celo religiozni razsežnosti: »Krščanska skupina v OF [...] že ves čas s pozivom na politično revolucijo slovenstva kliče kristjane tudi h krščanski revoluciji.«² Upati je, da bodo nekoč tudi slovenski katoličani razumeli velikega filozofa in teologa, utemeljitelja krščanskega personalizma Romana Guardinija, ki ugotavlja: »Mi danes, ko se novi vek izteka, vedno jasneje vidimo, koliko je stal prehod vanj. Tisto, kar opravičuje eno zgodovinsko obdobje nasproti drugemu, ni v tem, da je boljše, temveč dejstvo, da je zanj prišel čas.«³

Komisija je v svojem mandatu kljub nasprotovanju končala simbolni pokop z ureditvijo Spominskega parka Teharje, spominske kapele v Kočevskem

¹ Aleš Ušeničnik, Problem splošne volilne pravice, *Katoliški obzornik*, 1906; glej: Janko Pleterški, Senca ajdovskega gradca, Ljubljana 1993, 9.

² Edvard Kocbek, *Osvobodilni spisi I*, 2000, Ljubljana, 1991, 450.

³ Romano Guardini, *Svet in oseba*, MD, Celje 1991, 18.

rogu in kostnice v Slovenski Bistrici. Evidentirana so bila tako rekoč vsa grobišča, ne pa preverjena, in postavljena prva obeležja. Razhajanja so ostala glede izkopavanj posmrtnih ostankov pomorjenih. Sklep komisije je bil, da se izkopi posmrtnih ostankov izvrše v urbanih območjih, kjer jih ni mogoče primerno urediti, in pa iz grobov ali grobišč znanih žrtev. Sicer je iz pietetnih razlogov treba grobišča urediti, ne pa izkopavati posmrtnih ostankov. Meni osebno krščanski etični čut narekuje tako ravnanje, pa tudi zdrava državljanska zavest. Odpiranje ran moramo končati. Populistična izkopavanja jih obnavljajo. Zločin pa je izkoriščati mrtve za politične interese. Zahteva civiliziranosti družbe je urediti grobišča kot grobove z obeležji, jih razglasiti za nedotakljiva mesta spominov pod državnim varstvom in izvršiti krščanski obred pokopa, ker gre v našem primeru večinoma za kristjane katoliške ali pravoslavne vere. Tudi nobena politika narodov nekdanje Jugoslavije ni pripravljena sodelovati pri izkopih svojih rojakov, ki jih je v slovenskih grobiščih vsaj desetkrat več kot Slovencev. Žal se je na našem ozemlju izvrševala maščevalna morija, ker smo mejno področje z zahodno Evropo.

Vsi ti zapleti in nesporazumi so bili in so še ovira za dokončno spravo in državljansko pomiritev med nami. Moja osnovna izkušnja je, da je sprava mogoča le med ljudmi, ki so generaciji očetov odpustili njihove zablode. Odpustiti je mogoče le iz moralne zavesti, da prihodnosti naroda ne moremo graditi na sovraštvu, pa tudi iz objektivnega razumevanja medvojnih razmer. Ta omogoča spoštovanje prepričanja drugih in spoštovanje človeka kot sočloveka in sonarodnjaka. Žal ta empatija med Slovenci usiha. Sprava je etično dejanje priznanja medsebojne krivde in medsebojnega odpuščanja, tudi odpuščanja sebi. Za kristjane pa je dolžnost vere. Družbeni cilj sprave je seveda državljanska pomiritev. Dve bistveni razsežnosti državljanske pomiritve vidim. Prva je poprava krivic. Ta naloga pravne države je v veliki meri izpolnjena, niso pa še do danes izdani mrliški listi, kar bi bilo samoumevno za pravno državo. Občutljivejši del državljanske pomiritve pa zahteva, da se v javnosti, medijih in političnem govoru izreka celovita in dejanska resnica o naši narodni tragediji in da se kot taka posreduje v učnem procesu narodne zgodovine tudi mladim rodovom. Narod brez objektivnega zgodovinskega spomina nima prihodnosti in tudi ne more spoštovati svoje preteklosti na osnovi izkrivljene resnice. V tem delu državljanska pomiritev še ni izvršena, kar pa je krivda politike in naše javne ter medijske nekulture. Spravo bomo zaživel, ko se bo v javnosti ustvarilo vzdušje pomiritve, medsebojnega razumevanja in spoštovanja, ko bo govor sovražnosti utihnil.

**Proces prepoznavne konspirativno in organizirano izvedenih pobojev
po drugi svetovni vojni na območju Slovenije kot nezastarljivih
kaznivih dejanj proti človečnosti**

Uvod

V prvi polovici osemdesetih let prejšnjega stoletja se je v širši javnosti z esem Spomenke Hribar *Krivda in greh* začelo zavedanje o množičnih pobojih medvojnih ali potencialnih nasprotnikov nove povojne oblasti oziroma politične ureditve. Odgovor na vprašanje, ali so bili izvedeni poboji tudi kazniva dejanja, ki bi jih bilo treba procesirati, je zelo jasno definiral Mitja Ribičič v javni polemiki z Matevžem Krivicem po Gorjupovih dnevih leta 1984. Njegov odgovor, ki je pomenil tudi ideološki temelj polarizacije razumevanja in družbenega nesoglasja glede kazenske odgovornosti za izvedbo pobojev, je družbeni pogled na več deset tisoč umorjenih posledično tako zameglil, da še danes v pobitih ljudeh velik del družbe ne prepozna ljudi, oseb z imenom in lastno življenjsko zgodbo, ki jim je bilo brez jasno predpisanih družbenih norm, torej sojenja, vzeto življenje. Pobite ljudi vidijo zgolj kot številke premaganih v okviru neke vojne, ki se je že davno končala. In prav tako razumevanje pobijanja ljudi je v slovenski družbi pomenilo veliko prepreko, da bi ta dejanja preiskali ter kazenskopravno obsodili odgovorne za organizacijo in izvedbo nezastarljivih vojnih zločinov.

Ribičič je v *Naših razgledih* 28. 12. 1984⁴ o pobojih Krivicu zapisal:

Vsak belogardist, četnik, ustaš, balist, Čerkez, ujet v borbi je bil zaslišan. [...], pri fizičnem uničenju ujetih vojnih zločincev ne gre za kakšno maščevalno-revanšistično akcijo, temveč za objektivno nujni vojaški ukrep znotraj faze osvobajanja Jugoslavije v okviru zaključnih operacij. Vojna se pri nas ni končala 9. maja, celo frontalni spopadi so pri nas potekali še teden dni, še nekaj mesecev pa smo imeli izredne vojne razmere – z banditizmom, ki je bil prisoten do konca štiridesetih let, z mnogimi sabotажami, eksplozi-

⁴ Korespondenca je povzeta iz ponatisa v knjigi Boro Krivokapič, 1986, *Dahauski procesi*. Prosveta, Partizanska knjiga, Beograd, 253–281.

jami streliva na železniških postajah in skladiščih, incidenti na mejah in z mnogimi žrtvami. [...] Tako kot smo mi kaznovali te naše vojne zločince, ki niso hoteli položiti orožja, so takrat ravnale vse zavezniške vojske s fašistično, esesovsko in ostalo najemniško soldatesko. To je bila tudi osnova pravne podlage zavezniške izročitve vojnih domobranskih zločincev naši armadi. Prav tedaj so sredi osvobodjene Francije, ki je takrat, po zavezniški zmagi, nihče več ni mogel ogrožati, v Parizu, kulturnem središču sveta, fizično, brez sojenja in brez zaslišanja, uničili veliko večje število izdajalcev. [...] takšna je bila zgodovinska resnica tega časa in zgodovinska moralna odgovornost fašizma in njegovih zavezniških slug za žrtve, za začetek svetovne vojne, za razloge strašnih pokolov v imenu Kristusa kralja v nebesih in kralja Petra v Londonu.

S to razlago izvedbe pobojev in:

- zaslišanja kot sojenju enakovrednega dejanja,
- z relativizacijo konca druge svetovne vojne,
- dejstvom, da so zavezniki namensko vrnili kolaborantsko vojsko, ker so vedeli, da bodo pobiti,
- in nenehnim poudarjanjem in izsiljevanjem neprimerljive primerjave s Francijo

se je torej začelo in do danes nadaljevalo družbeno vrednotenje in ocenjevanje teh dogodkov. Tako med širšo kot tudi med strokovno, zgodovinsko in pravno javnostjo.

Ali so bili izvedeni poboji kazniva dejanja?

Poboji so bili v množičnejši obliki izvajani od maja 1945 do januarja 1946. Kljub vedno večjemu številu pričevanj sorodnikov žrtev od leta 1984 pa se je vprašanje kazenske odgovornosti organizatorjev in izvajalcev pobojev kot institucionalno vprašanje odprlo šele **22. 12. 1989**, ko so novinarji študentskega časopisa *Tribuna* na državno tožilstvo v Celju podali kazensko ovadbo zoper neznane storilce pobojev zaprtih ljudi v taborišču Teharje. S tem je bil pravni sistem države izzvan, da se do pobojev tudi institucionalno opredeli kot do storjenih kaznivih dejanj in da se poboji ne razumejo več le kot zgodovinski splet okoliščin.

Na policiji in v pravosodju se je sprožil postopek določitve metodologije dela in razprava, za katere od kaznivih dejanj, opredeljenih v Kazenskem zakoniku, bi lahko bremenili storilce. S tem se je začel postopek, v katerem je prikrita in zamolčana ter s strani nekdanje države varovana skrivnost (državna tajnost) postala zločin v kazenskopravnem smislu.

17. 8. 1990⁵ takratni načelnik Milice Pavle Čelik prvič obvesti vse uprave za notranje zadeve (v nadaljevanju UNZ) po Sloveniji, da »glede na aktualne dogodke v RS (sprava, množično obiskovanje grobišč, polemike v sredstvih javnega obveščanja itn.) lahko v prihodnje pričakujemo, da bodo občani sami brez ustreznih dovoljenj prekopavali grobišča in iskali posmrtno ostanke«. V nadaljevanju pojasnjuje, da prekopavanje pokopališč ureja Zakon o pokopališki dejavnosti ter o urejanju pokopališč, in naroča, da v primeru zaznave takšnega početja »občane opozorijo in zagotovijo, da se prekopavanje preneha, in o tem takoj obvestijo za komunalne zadeve pristojni občinski upravni organ«.⁶

29. 8. 1990, le nekaj dni za Čelikom, je namestnik republiškega sekretarja za notranje zadeve Milan Domadenik vsem upravam za notranje zadeve naročil, da morajo ob najdbah okostij »zaradi vprašanj in nejasnosti, ki se pojavljajo v zvezi z delom organov za notranje zadeve, v teh primerih kraje najdb zavarovati in o tem takoj obvestiti sektorje za stalno dežurstvo UNZ, ki o tem takoj obvestijo preiskovalnega sodnika in oddelek za zatiranje kriminalitete UNZ (v nadaljevanju OZK). V primeru, da preiskovalni sodnik ne bo opravil ogleda, ga opravi in zbere potrebna obvestila OZK, o vseh ugotovitvah pa takoj obvesti temeljnega javnega tožilca (v nadaljevanju TJT). V nadaljnjih ukrepih v zvezi z najdenimi okostji se posvetujete s TJT in preiskovalnim sodnikom ter se ravnajte v skladu z njihovimi navodili.«⁷

Lahko rečemo, da je s tem dokumentom država (in s tem organi za notranje zadeve) prikrita grobišča prepoznala kot kraje kaznivih dejanj. V preiskovanje najdbe človeških kostnih ostankov, za katere obstaja verjetnost, da izvirajo iz poveljnega časa, so torej vstopili vsi trije subjekti preiskovanja kaznivih dejanj: milica, tožilec in preiskovalni sodnik.

Seveda pa se je ob tem odprl niz preiskovalnih vprašanj, na katera še ni bilo odgovora, kar je razvidno iz dokumenta, ki je nastal že naslednji dan po Domadenikovem naročilu upravam za notranje zadeve, 30. 8. 1990. Izpostavljen je primer, ko »po opravljenem ogledu in zbranih obvestilih ONZ ustno seznanijo preiskovalnega sodnika z ugotovitvami, ta pa ne da nikakršnih odredb oziroma navodil, kaj storiti z najdenimi kostmi, če ne obstaja sum kaznivenga dejanja«. V dokumentu so navedeni primeri, ki jih je v zvezi s temi preiskavami mogoče pričakovati v prihodnje:

⁵ Podrobnejše kronološko dogajanje v zvezi z oblikovanjem načina dela in težavami ob začetku preiskovanja kaznivih dejanj, povezanih s poveljnimi poboji, glej: Pavel Jamnik, 2009, Zavedanje zločina. Totalitarizmi – vprašanja in izzivi. Ob dvajsetletnici padca železne zavese v Evropi. Zbornik prispevkov z mednarodnega znanstvenega posveta, 9. november v Ljubljani, (uredila M. Čoh) Študijski center za narodno spravo, 95–112.

⁶ Depeša št. 0211-3-4-12089 z dne 17. 8. 1990.

⁷ Depeša št. 0001-4/12589 z dne 29. 8. 1990.

- *Kaj storiti z najdenimi odkopanimi kostmi, če ne dobimo odredbe preiskovalnega sodnika?*
- *Ali naj ONZ odkopavajo oziroma iščejo okostja na krajih, kjer so bila okostja že najdena?*
- *Ali naj ONZ z zdravniki sodne medicine skušajo ugotavljati identiteto oseb tudi v primeru, ko ne dobijo o tem odredbe preiskovalnega sodnika?*
- *Kaj storiti z najdenimi kostmi v primeru, če sploh ne bomo izvajali drugih ukrepov, razen zbiranja obvestil?*
- *Ukrepi ONZ (predvsem milice) v primerih, ko ugotovijo, da občani sami prekopavajo omenjena grobišča, glede na to, da področje ni pravno urejeno?*
- *Definirati je treba, ali se izkopavanje kosti šteje za prekop trupla (v tem primeru mora izkop odrediti preiskovalni sodnik)?*
- *Precizirati, katere organe in službe morajo ONZ v teh primerih obvestiti (organe SO, komunalna podjetja, sanitarno inšpekcijo itn.)?*
- *Plačilo stroškov za prekopavanje, izvedenska mnenja, ponovno zakopavanje kosti in za druga opravila?*
- *Ali se bodo kosti zakopavale na krajih, kjer so bile najdene ali kje druge?*⁸

Po dveh letih od prejema kazenske ovadbe časopisa *Tribuna* v zvezi z dogajanjem v taborišču Teharje je šele leta 1991 državno tožilstvo od policije končno zahtevalo zbiranje informacij, ki naj potrdijo ali ovržejo sume storitve kaznivega dejanja, s čimer je izvršilna veja oblasti države ta dejanja posredno priznala tudi kot nezastarljiva dejanja proti človečnosti.

29. 11. 1991 je Uprava kriminalistične službe poslala namestniku ministra za notranje zadeve Milanu Domadeniku informacijo v zvezi z delom kriminalistov po zadevi Teharje. Informacijo je pripravil kriminalist Edo Posega, ki je v okviru Uprave kriminalistične službe usmerjal in koordiniral delo kriminalistov po regijah v zvezi z zadevami, ki so se povezovale s povojnimi poboji. V informaciji so navedeni temeljni pravni akti, Haaška deklaracija iz leta 1907, Ženevska konvencija iz leta 1929, Moskovski dogovor, Londonski sporazum z 8. 8. 1945, Ustanovna listina mednarodnega sodišča za vojne zločince in Ženevska deklaracija o vojnih zločinih in vojnih ujetnikih, ki jo je prezidij FLRJ ratificiral leta 1950. Na podlagi pojasnjevanja naštetih pravnih temeljev je v informaciji zapisano, da »pregled pravnih aktov torej kaže na kontinuiteto in zavezanost, da raziskujemo ta kazniva dejanja. Na katedri za mednarodno

⁸ Neoštevilčen in nepodpisan dokument »Problematika najdb okostij in ukrepi ONZ v zvezi s tem« z dne 30. 8. 1990.

Pavel Jamnik (foto: Ivan Rampre)

pravo smo razčistili tisti del v kazenskem zakoniku SFRJ, ki govori o statusu vojnega ujetnika, ki to ni več, ko je izročen na svoj teritorij, oz. do deportacije. Javno tožilstvo je že postavilo vprašanje o tem elementu kaznivega dejanja. Katedra je dala in bo ponovno dala obrazložitev, po kateri je treba gledati na to širše. Domobranci, ustaši itn. so bili repatriirani na svoje ozemlje, vendar so bili izročeni sovražni vojski in so status vojnega ujetnika obdržali, kar kaže tudi na to, da so bili zbrani v taboriščih ali drugih zbirnih centrih in niso bili napoteni domov.«⁹ V nadaljevanju Posega podrobno seznanja namestnika ministra z načinom in obsegom zbiranja dokazov in sklene, da bi »na podlagi tako zbranih podatkov lahko pisali kazensko ovadbo po členih 144 in 145 KZ SFRJ«. Sprejeto informacijo je v nespremenjeni obliki namestnik ministra Domadenik s spremnim dopisom, v katerem informacijo opredeli kot »stališče MNZ«, 17. 1. 1992 posredoval vsem načelnikom UNZ v Sloveniji.¹⁰ S tem dokumentom je MNZ dokončno opredelil odnos organov pregona do preiskovanja povojnih pobojev, saj je v sklepnem delu spremnega dopisa nedvoumno navodilo: »Zaradi poenotenja postopka raziskave teh kaznivih dejanj vam v prilogi pošiljamo stališče MNZ glede te problematike.«¹¹

⁹ Dokument št. 0022-0-sl.27/91 z dne 29. 11. 1991.

¹⁰ Dokument št. 0221-2-S-247B_20/92 z dne 17. 1. 1992.

¹¹ Prav tam.

Kljub usmeritvam za delo pa se preiskava posameznih primerov ni premaknila naprej v smislu odkritja storilcev in pridobitve dokazov o odgovornosti posameznih storilcev. Organi za notranje zadeve so sicer preverjali in zbirali informacije o konkretnih prijavah, ki so jih policiji pošiljali občani, vselej pa je preiskovanje obtičalo pri vzpostavitvi kazenskopravne povezave med domnevnimi storilci, ki so jih morda celo navedli občani, in med konkretnim grobiščem ali dogodkom. Neuspeh organov za notranje zadeve je zaznalo tudi tožilstvo. Temeljni javni tožilec, Milan Birsa iz Celja, ki je na tožilstvu vodil zadevo Teharje, je na UNZ Celje meseca **maja 1993** posredoval svoje stališče, »da bi bilo treba glede na specifičnost in zahtevnost problematike ustanoviti posebno strokovno ekipo na nivoju vašega ministrstva. Dejstvo je, da poboji v Teharju niso edini tovrstni v Sloveniji, torej gre za uporabo enotne metodologije, večina dokaznega gradiva je arhiviranega v posebnih arhivih, ki niso dostopni posameznim upravam, in končno je v vseh primerih treba upoštevati enake kriterije pri zbiranju in oceni dokaznega gradiva.«¹² Mnenje tožilca je UNZ Celje posredovala državnemu sekretarju MNZ Bogu Brvarju.¹³

Julija 1993 je o preiskavi vojnih zločinov ministru Ivanu Bizjaku pisal tudi javni tožilec RS Anton Drobnič. V dopisu Drobnič ugotavlja:

*Ti poboji imajo znake kaznivih dejanj zoper človečnost in mednarodno pravo [...] doslej pri odkrivanju storilcev teh kaznivih dejanj ni prišlo do bistvenih premikov. Zato predlagam, da MNZ v okviru svojih pristojnosti sestavi posebno skupino pooblaščenih oseb na ravni ministrstva, ki bi se kvalificirano lotila kriminalistične obdelave sumljivih medvojnih in povojnih pobojev. Javno tožilstvo bi pri tem sodelovalo v okviru svojih pristojnosti. Zadeva je nujna, ker je bilo preveč čakanja in upanja, da bodo stvari pojasnile skupščinske komisije. Zato predlagamo, da naš predlog preučite.*¹⁴

Iz dokumenta, ki ga je **avgusta 1993** pripravil kriminalist Edo Posega, ki je vodil preiskavo povojnih pobojev, je v zvezi z dopisom javnega tožilca Drobniča pojasnjeno:

[O]bmočne UNZ so opravile vse poizvedbe, ki so bile možne [...] uspeh pa je bil minimalen. [...] razlog vsemu temu pa je odsotnost podatkov iz arhivov. Za prve podatke smo arhiv prosili že septembra 1990, vendar je bil odgovor iz arhiva RSNZ negativen. Nato smo januarja 1992 Arhiv MNZ

¹² Dokument št. KTN 1/90 z dne 10. 5. 1993.

¹³ Dokument št. 0001/1-S-24/B-85/91 z dne 26. 5. 1993.

¹⁴ Dokument št. Ktr 81/90-8/AD-mj z dne 30. 7. 1993.

ponovno zaprosili za podatke o Teharjih in povedali so nam, da tega gradi-va nimajo. Isto so povedali tudi v arhivu DV (ali VIS).

Tako se je izkazalo, da je in bo tudi v bodoče poglavitni problem pridobiti ustrezne podatke v arhivih. Vsaka izjava, vsak razgovor, ki so ga delavci kriminalistične službe doslej opravili, je ostal nepreverjen, ker nismo vedeli, kje so arhivi, v katerih bi dobili podatke o žrtvah, direktivah in izvrševalcih.¹⁵

1. 12. 1994 se po nizu medsebojnih usklajevanj končno »začenja na območju Republike Slovenije raziskovanje povojnih pomorov. V ta namen je bila s 1. 12. 1994 odprta republiška akcija pod šifro SPRAVA.«¹⁶ V policiji so se nemudoma začele priprave na izvedbo ekshumacije grobišča v Kucji dolini pri Podutiku. Vendar so se organizacijske oziroma izvedbene težave s tem šele začenjale. Maja 1995 je kriminalist Posega, ki je koordiniral delo, napisal informacijo v zvezi s problemi, ki so se pojavili pri odredbi preiskovalnega sodnika za odreditev ekshumacije: »[P]ridobljena [so] vsa soglasja in odredbe, le odredbe preiskovalnega sodnika Papeža iz sodišča v Ljubljani še ni. Razlog je ta, da ne bo podpisal, dokler se ne ugotovi, ali so sredstva za to zagotovljena ali ne.«¹⁷

V informaciji je zabeležen tudi podatek, da je bil na »zahtevo direktorja kriminalistične službe izdelan predlog, da bi raziskovanje pomorov postal projekt Vlade. V ta namen je MNZ poslalo predlog Ministrstvu za pravosodje in Servisu skupnih služb Vlade R Slovenije [...] do ministra je prišel dopis 11. 12. 1994 in ga je minister Šter podpisal 12. 12. 1994. Ta dopis naj bi bil vrnjen na upravo kriminalistične službe še isti dan. Od tu dalje dopisa ni več [...]«¹⁸

8. 6. 1995 je Uprava kriminalistične službe ministru Šteru poslala poročilo o delu v zvezi s preiskavo povojnih pobojev in še enkrat omenjeni dopis, ki je bil posredovan Ministrstvu za pravosodje, ter izpis iz vpisnika poslane pošte, iz katerega je razvidno, da je bil dopis poslan na Ministrstvo za pravosodje 12. 12. 1994.¹⁹ Na ta dopis od vlade ni bilo nikoli odgovora.

Ker so bili predvideni stroški ekshumacije žrtev v Kucji dolini ocenjeni na 260.000 do 280.000 DEM, je minister Šter na Vlado RS naslovil »Predlog za odobritev sredstev za raziskovanje povojnih pomorov«, v katerem podrobno pojasni nastali zastoj pri izdaji odredbe za ekshumacijo in zapiše, da bi »Bra-

¹⁵ Dokument št. 0221-2 z dne 2. 8. 1993.

¹⁶ Dokument št. 0221/-E-23 z dne 3. 1. 1995.

¹⁷ Dokument št. 0221-8/E z dne 22. 5. 1995.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Dokument št. 0221-8/E_164-15/95 z dne 8. 6. 1995.

zarjevo brezno služilo kot testni projekt, saj bi lahko nesporno ugotovili, ali je smotrno preiskovanje z vključevanjem policije in pravosodja, ali pa bi bilo smotrnejše prepustiti preiskovanje zgodovinarjem in drugim institucijam.«²⁰

Odgovora vlade ni bilo. Jasno pa je postalo, da brez ekshumacije ni mogoče potrditi ne identitete ne števila domnevnih žrtev, ki jih nakazujejo zbrane informacije. Ekshumacije so povezane z visokimi stroški, ki jih ni bilo mogoče pokriti zgolj iz sredstev MNZ-ja, temveč bi morala sredstva za ekshumacijo zagotoviti sodišča, ki pa so prav tako imela omejena finančna sredstva. Stroški predvidenih ekshumacij pa so bili veliki. Ob tem se je pri vseh na novo začelih preiskavah pokazalo, da arhivskih dokumentov ni nikjer v obstoječih arhivih in da se zato s preiskavo ne da nadaljevati. Zato je Uprava kriminalistične službe **konec leta 1995** vsem uradom kriminalistične službe poslala usmeritve, da:

- *Obsega dela na tem področju ne bomo širili. Dokončali bomo vse začete primere [...], s tem da se ne bomo odločali za ogleda, ekshumacije in druga opravila, ki so v pristojnosti sodišč [...]*
- *Nove primere bomo začeli raziskovati le na podlagi zahtevkov tožilcev ali pa po ovadbah občanov.*
- *V primeru, da bodo prijave za medvojne pomore in pomore civilnega prebivalstva, si najprej pridobite mnenje krajevno pristojnega državnega tožilca, ali sploh gre za kaznivo dejanje.*
- *V primerih, ko vam pošljemo v obdelavo zapisnike preiskovalne komisije Državnega zbora, poskusite identificirati vse še živeče osebe, z njimi opravite razgovor in nas o ugotovitvah obvestite.*

*Skratka, treba je narediti vse, kar od nas zahteva stroka, v mejnih primerih pa se posvetujte z državnimi tožilci. V nobenem primeru pa ne sme biti ovira za delo na naši strani.*²¹

Iz dokumenta je jasno, da sta se MNZ in kriminalistična služba znašla na eni strani pred nepremostljivimi težavami dokazovanja posameznih kaznivih dejanj, saj samo razgovori z občani, ki tudi zaradi družbenega odnosa do teh preiskav velikokrat niso želeli o tem s policijo niti govoriti, niso mogli pripeljati preiskave naprej, po drugi strani pa pred velikimi finančnimi stroški za izvedbo preiskovalnih opravil, ki jih nihče ni želel vsaj delno sofinancirati. S tem se je začetni dobro zastavljen sistem preiskovanja poveljnih pobojev z usmerjanjem in usklajevanjem dela s pomočjo koordinacijske skupine začel omejevati zgolj na najnujnejša opravila.

²⁰ Dokument 0221/8-E-243-14/20-94 z dne 28. 6. 1995.

²¹ Dokument št. 0221/8-E-243/59-2/95 z dne 30. 11. 1995.

V zvezi s preiskavo pobojev je ves čas v družbi potekal tudi ideološki spopad, ki se je prenašal tudi na kriminalistično policijo. Očitno je bilo pomembno odgovornost za neodkritje storilcev odvrniti od sebe oziroma kot na edinega krivca s prstom kazati na policijo. Po vsem dosedanjem opisu prizadevanja organov za notranje zadeve na začetku sploh ugotoviti, ali je ta dejanja po obstoječi zakonodaji mogoče preganjati, ob vseh zapletih z odrejanjem ekshumacij in predvsem ob popolni odsotnosti arhivskega gradiva, povrh pa ob vsem tem še ne prav izdatni pomoči zgodovinarjev, ki bi policiji pomagali vsaj z že znanimi podatki o dogajanju po koncu vojne, je meseca avgusta 1998 generalni državni tožilec pisal ministru Bandlju bolj političen kot tožilsko strokoven dopis in v njem med drugim navedel očitek, »da policija doslej ni poslala še nobene ovadbe niti za poveljne poboje niti za številne vojne zločine, storjene med zadnjo vojno in revolucijo, čeprav so državna tožilstva policiji poslala številne zahteve in čeprav je v javnih publikacijah bilo objavljenih nešteto podatkov, ki kažejo na takšne zločine. Ne izključujem možnosti, da so bila tožilstva na tem področju premalo zahtevna in sitna. Ne glede na to pa je policija v pravni državi dolžna najhujšim zločinom zoper človeštvo in mednarodno pravo, naj jih je zagrešila katerakoli bojujoča se stran, domača ali tuja, sama priti na sled in jih z vso resnostjo in hitro odkriti in predati organom pregona. V Sloveniji se to ni zgodilo, vendar vztrajam na tem, da policija to takoj naredi.«²²

Tri mesece pozneje generalni javni tožilec Drobnič ministru Bandlju v zvezi s poboji piše še enkrat:

*[K]riminalistična služba ni odkrila in raziskala nobenega vojnega zločina ali genocida iz časa druge svetovne vojne in po njej in ni našla nobenega storilca ne iz vrst domačih in ne iz vrst okupatorskih vojaških enot. Kriminalistična služba ni upoštevala zahtev in usmeritev od pristojnih državnih tožilcev. [...] Takšno je stanje v času, ko Slovenija odhaja v Evropo in ko podpisuje mednarodne konvencije o ustanovitvi stalnega mednarodnega sodišča za vojne zločine.*²³

Dopis je v vednost poslal tudi predsedniku Vlade RS, predsedniku DZ RS in podpredsedniku Vlade RS.

Drobničeva kritika ni bila korektna. Še toliko manj, ker je bil kot generalni javni tožilec seznanjen z vsemi problemi, s katerimi se policija ob preiskovanju srečuje. O delu in usmerjanju policije s strani državnih tožilcev je Drobnič kot generalni državni tožilec imel podatke oziroma jih je imel možnost pri-

²² Dokument z opr. št. Tu 52/98 z dne 4. 8. 1998.

²³ Dokument z opr. št. Tu 52/98-/AD-bt z dne 11. 11. 1998.

dobiti. Drobnič ni bil kritičen do konkretne preiskave na podlagi konkretno navedene neaktivnosti policije, temveč daje v nič vse dotedanje delo. Navsezadnje je v koordinacijski skupini, ki je bila ustanovljena na MNZ-ju, prav na pobudo Drobniča sodeloval tudi državni tožilec Vasilij Bernhard, ki ga je v koordinacijsko skupino delegiral Drobnič in bi v okviru sestankov koordinacijske skupine na slabo delo ali celo nedelo kriminalistov seveda lahko opozoril. Iz zapisnikov sestankov koordinacijske skupine pa je razbrati le skupna prizadevanja vseh članov, da bi preiskava napredovala. Povsem odgovorno si dovolim zapisati, da so bili organi za notranje zadeve prepuščeni sami sebi in da so začeli dobesedno sami na novo odkrivati povojno zgodovino. Ker je bilo vprašanje povojnih pobojev, milo rečeno, nehvaležna tema, o kateri niti med zgodovinarji še danes ni jasnega konsenza o odgovornosti, je razumljivo, da v prvih letih preiskav nihče v zgodovinopisni stroki ni želel imeti opravka še s policijsko preiskavo. Tako kot velikokrat, pa je bila tudi tu policija primerna tarča, ki je bila določena kot krivec za nastalo stanje.

Leta 1999 je bil v novoustanovljeno Komisijo za razreševanje vprašanj, povezanih z ureditvijo grobišč v Kočevskem rogu in drugih tovrstnih grobišč, delegiran tudi predstavnik ministrstva za notranje zadeve oziroma kriminalistične policije. Tudi tu je bilo treba člane najprej zelo jasno »izobraziti«, kaj je delo policije in kaj sploh pomeni kriminalistično preiskovanje kaznivih dejanj. Nezaupanje Komisije do kriminalističnega dela je razvidno iz dopisa predsednika Komisije ministru Jambreku leta 2000, ki ga poziva, naj policija Komisiji preda podatke o vseh grobiščih po občinah.²⁴ Torej po več kot desetletnem policijskem iskanju storilcev nezastarljivih zločinov vladna komisija organe za notranje zadeve poziva, naj ji posredujejo »posebne sezname« grobišč. Če bi v policiji imeli dostop ali bi našli v arhivih sezname grobišč ali drugo dokumentacijo, bi bili tudi sami pred bistveno manjšimi težavami z dokazovanjem udeležbe pri kaznivih dejanjih.

Z odprtjem zaklonskega v Slovenski Bistrici leta 2001, ki ga je izvedla Občina Slovenska Bistrica in v katerem so bila odkrita trupla po vojni pobitih ljudi, je policijsko delo dobilo nov zagon. Policija se je na odkritje nemudoma odzvala. Da bi delo potekalo čim bolj koordinirano, je generalni direktor policije Marko Ogorevc 2. 11. 2001 izdal sklep o imenovanju delovne skupine in podskupin za izvedbo nalog v akciji Sprava.²⁵ Iz vseh policijskih uprav v Sloveniji so bili poimensko določeni kriminalisti, ki so bili zadolženi za preiskovanje povojnih pobojev na svoji policijski upravi. Delovno skupino je vodil kriminalist Darko Delakorda.

²⁴ Dopis brez signaturne številke z dne 30. 8. 2000.

²⁵ Dokument št. 0221-7-Z-222/144-01-01 z dne 2. 11. 2001.

Leta 2002 je bilo s Komisijo Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč formalizirano sodelovanje v smislu izmenjave podatkov o posameznem grobišču.²⁶ To je pomenilo predvsem korist za Komisijo, saj je od policije dobila na voljo velik fond podatkov tako o grobiščih kot o okoliščinah poboja, ki jih je policiji uspelo zbrati v razgovorih z občani.

Septembra leta 2002 prevzame vodenje delovne skupine Sprava dotedanji načelnik kriminalistične policije v Kranju Pavel Jamnik.²⁷ S tem avtomatično postane tudi član Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, ki jo v tem mandatu vodi Peter Kovačič Peršin.

Jamnik je s kriminalisti, ki jih je imel v skupini, začel intenzivneje zbirati podatke o posameznih grobiščih v okviru vseh policijskih uprav, člani delovne skupine pa so začeli sistematično pregledovati arhivske fonde v Arhivu Republike Slovenije in na posameznih pokrajinskih arhivih, ki bi lahko vsebovali vsaj katerega od izginulih dokumentov o povojnem dogajanju. Kljub trudu se vedno potrdi že znana ugotovitev, da so bili podatki o večini grobišč in žrtvah v času komunističnega režima varovani v fondih tajne policije – Službe državne varnosti. Žal so bili vsi ti dokumenti do leta 1990 uničeni, dokumenti, ki so ostali, pa prečiščeni in ne vsebujejo dobesedno ničesar, kar bi obremenjevalo osebe, ki so poboje izvedle ali ukazale.

Zaradi časovnega zamika začetka preiskave so se pojavile specifične težave dokazovanja:²⁸

- Leta 2002 je bila na primer najmlajša polnoletna oseba, ki je v času pobojev lahko sodelovala kot storilec (fizično izvajala likvidacijo) in bi bila zato lahko kazensko odgovorna, stara okoli 80 let, poveljniški kader pa je še vsaj nekaj let starejši.
- Osebe, ki so še živele in za katere zbrane informacije kažejo, da bi lahko podale uporabne podatke ali da so celo sodelovale pri pobojih, ne pričajo sebi v škodo.
- V dokaznem smislu uporabnih prič neposrednih likvidacij ni. (Tisti, ki so videli, so bili žrtve, in so torej mrtvi, ali sodelujoči, ki ne govorijo.)

Ker so bili poboji izvedeni v okviru takratne vojaške in civilne oblasti, torej na državni ravni, so bili izvedeni konspirativno kot vojaška operacija.

²⁶ Dokument št. 2212-1-030/1-02/17 z dne 4. 4. 2001.

²⁷ Dokument št. 2212-1-030/1-02/57 z dne 23. 9. 2001.

²⁸ Podrobnejši opis težav, ki jih je predstavljalo dokazovanje kaznivih dejanj, povezanih s povojnimi množičnimi poboji: Pavel Jamnik, 2010, Policijsko preiskovanje in dokazovanje nezastarljivih kaznivih dejanj, storjenih po drugi svetovni vojni na območju Slovenije. *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju* (uredil D. Hančič), Študijski center za narodno spravo, 203–212.

To prinese nove nepremostljive ovire pri dokazovanju odgovornosti za poboje:

1. Na območju Slovenije so bile ob koncu vojne vojaške enote, ki so izvajale večino pobojev, iz drugih delov nekdanje Jugoslavije in so bile podrejene vrhovni – jugoslovanski, in ne republiški – slovenski komandi. Poboje pa sta izvajali obe liniji.
2. Zaradi prepleta oblastnih funkcij in uničenih dokumentov ni mogoče dokazati, ali je za posamezen poboj odgovorna zvezna vojaška enota ali ga je organizirala slovenska civilna oblast s takratno politično policijo OZNO (Oddelek za zaščito naroda).
3. Če smo z zbiranjem dokazov prišli do podatkov, kdo je izginulo osebo aretiral, se pojavi nov sklop objektivnih težav:
 - Tisti, ki je žrtev aretiral, jo je pripeljal le do zbirnega centra ali zaporov. Odgovorna oseba zaporov, ki bi bila glede na funkcijo lahko osumljenec, ali vsaj oseba, seznanjena z usodo aretiranih na tem območju, je danes že mrtva ali zanjo ni mogoče dokazati poveljniške funkcije v obravnavanem časovnem obdobju (pogosta menjava poveljnikov in neznan datum uboja žrtve).
 - Oseba, ki je bila aretirana, se ni nikoli več vrnila domov, torej je bila ubita, ne vemo pa, ne kam je bila po aretaciji prepeljana ne kje je grob in kdo ter kdaj je poboj izvedel.
 - Druga, prav nasprotna situacija pa je, ko imamo trupla, ne vemo pa, kdo in od kod so bili ljudje pripeljani. Primer je zadnje odkritje brezna junija 2020, ko o žrtvah v njem nimamo niti enega podatka.
 - Najbolj zapleteni primeri, ki pa so glede na znana grobišča dovolj številni, so primeri, ko so bile osebe prepeljane v zbirna taborišča. Tu imamo množico ljudi, ki imajo opravka z žrtvijo, ob tem, da se žrtve in osebe, ki prihajajo v stik, v večini primerov ne poznajo:
 1. ena oseba žrtev areтира;
 2. druga oseba jo zaslišuje;
 3. tretja ali več oseb jo prepelje v zapore oziroma zbirni center;
 4. četrta oseba jo tu ponovno zaslišuje;
 5. peta oseba oziroma več oseb sodeluje pri prevozu na morišče;
 6. šesta oseba ali več oseb žrtev ubijejo.
 7. Poleg vseh teh, ki imajo neposreden stik z žrtvijo, pa je tu še ena ali več oseb, ki odločajo o njeni usmrtni. Prav to je oseba ali so osebe, ki smo jih z raziskavo želeli odkriti. Pri iskanju teh oseb in možnosti, da bi te osebe z dokazi povezali z žrtvami, pa bi bili ključnega pomena ohranjeni dokumenti o poveljniški odgovornosti teh oseb v

konkretnem taborišču v konkretnem časovnem obdobju. Teh dokumentov ni. Redke še živeče preživele žrtve taborišč pa odgovornih ne poznajo.

Znašli smo se torej v preiskovalni situaciji, ko nimamo dokumentov o izvedbi pobojev, z zbiranjem informacij med ljudmi pa storilcem ne moremo dokazovati krivde. Kljub vsemu pa so se preverjanja vsake nove informacije nadaljevala. Kriminalisti so redno usklajevali delo pri posamezni preiskavi z okrožnim državnim tožilcem, ki je bil pristojen za konkretno zadevo. Število preiskanih zadev in grobišč je postajalo vse večje, še vedno pa ni bilo mogoče dokazati povezave med domnevnim storilcem in žrtvami. Samo do leta 2004 je policija obravnavala že 132 zadev, povezanih s poboji ljudi, s tem da posamezna zadeva vključuje tudi večje število grobišč, ki jih je glede na dostopne podatke med seboj mogoče povezati.

Policiji uspe 13. 5. 2005 na podlagi najdene t. i. *Knjige pripornikov* neposredno povezati 219 žrtev pobojev s še živečo osebo, ki ji v kazenski ovadbi dokazuje odgovornost za njihovo usodo, torej smrt brez sojenja.

Ob podani kazenski ovadbi pa se ponovno sproži javna in strokovna polemika o upravičenosti pregona in o pravnih temeljih, na podlagi katerih je pregon storilcev za nezastarljiva kazniva dejanja v Sloveniji sploh mogoč oziroma ali sploh je mogoč. Vrnemo se torej v leto 1990, kar se pokaže tudi pri usodi postopka s podano kazensko ovadbo. Vrhovni tožilec RS namreč vloži predlog za uvedbo preiskave, ki jo preiskovalna sodnica zavrne in po pritožbi tožilca na Vrhovno sodišče RS v Ljubljani tudi to pritožbo zavrne kot neutemeljeno. V obrazložitvi pa se Vrhovno sodišče med drugim sklicuje na mnenje dveh zgodovinarov, ki utemeljenosti suma ne potrjujeta, zato Vrhovno sodišče zapiše, »da do sedaj zbrano dokazno gradivo ne potrjuje tiste stopnje utemeljenega suma, ki je potrebna za uvedbo preiskave«.²⁹

25. 4. 2006 policija poda na Okrožno državno tožilstvo na Ptuj drugo poimensko kazensko ovadbo zoper živega storilca zaradi suma storitve kaznivega dejanja vojnega hudodelstva zoper civilno prebivalstvo po čl. 374/I Kazenskega zakonika. Preiskovalna sodnica predlog tožilca za uvedbo preiskave zavrne. Tožilec se na odločitev preiskovalne sodnice pritoži na višje sodišče v Mariboru, ki je pritožbi ugodilo in zadevo vrnilo senatu v ponovno odločanje. Senat je preiskavo spet zavrnil in tožilec se je ponovno pritožil na višje sodišče v Mariboru, ki je pritožbi ponovno ugodilo in tokrat samo odredilo uvedbo

²⁹ Sklep o zavrnitvi pritožbe vrhovnega državnega tožilca št. Kp 1039/2006 z dne 17. 8. 2006. Kot v posmeh vsemu pravnemu redu v Republiki Sloveniji pa ena od obeh zgodovinarov v svoji doktorski disertaciji nekaj let pozneje na podlagi istega dokumenta, ki ga v ovadbi navaja policija, zapiše, da je prav ovadena oseba odločala o usodi teh ljudi. Vendar je bilo takrat že prepozno.

preiskave. Jeseni 2009, torej tri leta po vloženi ovadbi, je preiskovalna sodnica začela z zaslišanji prič, ki jih je predlagal tožilec, še vedno pa ni odredila ekshumacije, ki jo je tožilec že drugič v tej zadevi predlagal septembra 2007, ko so bili odkriti grobovi žrtev povojnih pobojev v konkretni zadevi. Tudi ta zadeva se konča z odločbo o zavrnitvi preiskave.

Po odprtju grobišča Barbara – rov v Hudi Jami pri Laškem leta 2009, ki so ga izvedli Muzej novejšje zgodovine, Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč pod vodstvom predsednika komisije Jožeta Dežmana ter Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, kjer je delo s Komisijo v zvezi s preiskavo grobišč vodil Marko Štrovs, je kriminalistična policija opravila v zvezi z dogajanjem v Hudi Jami in okoli nje več sto informativnih razgovorov in ji je uspelo vsaj delno rekonstruirati dogajanje ob izvedbi poboja v rudniku in ob njem. Spet pa se je izkazalo, da je za dokazovanje odgovornosti pri izvedbi pobojev treba priti do arhivskega gradiva, saj bo le tako po pretečenem času mogoče zadostiti dokaznim standardom, s katerimi bi lahko dokazali vzročno zvezo med odgovornimi za poboje in dejanjem.

Leta 2010 je policiji s pomočjo Vrhovnega državnega tožilstva, ki ga je takrat vodila Barbara Brezigar v povezavi s srbskim Tužilaštvom za ratne zločine, in ob povezovalni pomoči slovenskega policijskega atašeya v Srbiji Branka Lunežnika končno uspelo priti do dovoljenja za pregled nekaterih arhivskih fondov v Arhivu Vojnoistorijskega instituta.³⁰ Pri pregledu pokazanih dokumentov žal ni bil odkrit dokument, ki bi omogočal dokazovanje individualne odgovornosti, saj je tudi ta arhiv prečiščen oziroma ni mogoče priti do vseh dokumentov, ki se v arhivu hranijo.

V letih po preiskavi, povezani s Hudo Jamo, je bilo delo policije na področju povojnih pobojev usmerjeno predvsem v sodelovanje s Komisijo Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, ki jo je vodil dr. Jože Dežman. Po sprejemu Zakona o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev leta 2015 so bila Komisiji zagotovljena redna finančna sredstva za izvajanje t. i. sondiranja, s katerim so se podatki o lokacijah grobišč potrdili ali zavrgli, prekope žrtev grobišč, kjer se je na podlagi do takrat zbranih podatkov domnevalo, da ležijo posmrtni ostanki slovenskih žrtev, in urejanje grobišč. Vloga policije pri izvedbi teh dejavnosti Komisije je v času izvedbe del zavarovati morebitne dokaze, s katerimi bi se potrdila identiteta žrtev, če že ni mogoče ugotoviti individualne, pa vsaj skupinske, torej ali gre za civilne ali vojaške žrtve oziroma za vojake katere narodnosti.

Ker so bili pobiti ljudje žrtve kaznivnega dejanja, je policija v sodelovanju s Komisijo vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč v okviru Nacional-

³⁰ Dokument št. Tu 427/01 z dne 16. 4. 2009.

nega forenzičnega laboratorija Generalne policijske uprave organizirala, da so se iz grobišča Huda Jama in iz vseh prekopanih grobišč od leta 2016 naprej zavarovali vzorci kosti izkopanih žrtev za morebitne poznejše DNK-analize. Nekaj analiz, kjer je bila velika verjetnost, da je na osnovi podatkov mogoče domnevati tudi poimensko, kdo so bile žrtve, je bilo tudi opravljenih. Rezultati pa žal potrjujejo, da tudi tam, kjer predhodna preiskava nakaže, da morda poznamo imena žrtev, DNK-analiza razkrije, da so žrtve povsem druge in torej neznane. To le še dodatno potrjuje, da je povojna oblast s poboji, izvedenimi na t. i. industrijski način, načrtno želela preprečiti kakršnekoli poznejše rekonstrukcije dogodkov ali identifikacijo žrtev.

Sklep

Do sodne obravnave storilca ali storilcev kaznivega dejanja, storjenega s pobojem ljudi na kateremkoli od 700 odkritih mest, kjer so bili poboji izvedeni, torej v Sloveniji ni nikoli prišlo. Če na nivoju zgodovinopisja dilem o odgovornosti in institucionalni pripadnosti izvajalcev skoraj ni več, pa policiji do danes ni uspelo krivde za izvedbo pobojev dokazati niti eni osebi, čeprav je pri pobojih vedno sodelovalo relativno veliko število ljudi.

Tako kot javnemu vrednotenju in opredeljevanju do povojnih pobojev, je tudi izvajanju policijske preiskave in vrednotenju našega dela dala pomemben predznak ideološka smer razumevanja izvedenih pobojev ljudi leta 1945 in 1946, ki jo je leta 1984 v *Naših razgledih* začrtal Mitja Ribičič. To se je pokazalo v odnosu ljudi, ki bi policiji pri preiskavi lahko pomagali z uporabnimi podatki, pa tega niso želeli, v poskusih preprečitve naših preverjanj z raznimi pismi, poslanimi ministrom po kurirjih, in zahtevami po takojšnji zamenjavi vodje delovne skupine. Prav tako pa je bila policija z druge politične strani deležna obtoževanja v smislu, da vemo, kdo so storilci, da imamo zoper njih dovolj dokazov, pa jih ščitimo in dokaze prikrivamo, kar je bilo še posebej izpostavljeno po odprtju in preiskavi pobojev v Hudi Jami. Ob vsem tem pa tako enim kot drugim kritikom ni uspelo ali niso želeli doumeti, da policija po več kot šestdesetih oziroma sedemdesetih letih preiskuje najhujša kazniva dejanja, povezana z množičnim pobijanjem ljudi, ki so jih izvedle takratne oblasti na t. i. industrijski način, in da je tako kot pri vseh kaznivih dejanjih edini kriterij, ki se ga preiskovalci lahko in so se ga dolžni držati, iskanje vzročno-posledične povezave med storilcem in žrtvijo in te povezave na pravno veljaven način dokazati. Kar koli drugega bi pomenilo le približevanje kriterijem sprejemanja odločitev, ki so veljali v času izvedbe pobojev.

Da pa naše delo le ni bilo brez družbene koristi, dokazuje dejstvo, da je na podlagi dogovora o izmenjavi podatkov s Komisijo vlade RS za reševanje

vprašanj prikritih grobišč zgodovinska stroka prišla do obsežnega fonda zapisanih ustnih virov, ki bodo tudi v prihodnosti lahko rabile zgodovinopisju pri raziskavah, da nam je s pregledi arhivov uspelo najti nekaj pomembnih dokumentov, ki na splošni poveljniški liniji zelo jasno razkrijejo tudi osebno odgovornost vodstva zvezne OZNE in posredno Josipa Broza – Tita, da smo v sodelovanju z vladno komisijo vzpostavili jasno metodologijo dela s prikritimi grobišči in posledično v Sloveniji definirali forenzično arheologijo ter da smo s sodelovanjem pri oblikovanju Zakona o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev bistveno pripomogli, da od sprejema zakona leta 2015 država izvaja vsaj do žrtev dolžne pietetne prekope in obeležitve mest izvedbe pobojev.

In če sta del spravnega procesa v Sloveniji tudi prepoznavna in pot k doseganju družbenega konsenza, da so bili izvedeni poboji ljudi zločin, potem je policija s svojim delom nedvomno k temu procesu prispevala pomemben kamenček v mozaiku.

Odkrivanje grobišč in pieteta

Kakšen je bil odnos države do pietetnih dejanj, povezanih s prikritimi grobišči? To je temeljno izhodišče za prispevek in za ugotovitve, ki sem jih spoznaval kot član ali sodelavec vladne komisije za reševanje vprašanj prikritih grobišč od leta 1990.

Znano je, da so brez sodnega postopka nove jugoslovanske oblasti na Slovenskem v tednih po koncu vojne pomorile nekaj deset tisoč vojnih ujetnikov in civilistov in jih za več desetletij izbrisale iz javnega spomina. Petinštirideset let je veljal molk, v katerem grobišča in žrtve v njih niso obstajali. Kocbekov intervju leta 1975 v tržaški reviji *Zaliv*, esej *Krivda in greh* Spomenke Hribar sredi osemdesetih let, zapisi rešencev iz morišč v prepovedani emigrantski literaturi so v slovensko zavest postavili Kočevski rog kot sinonim za množične povojne pomore. A o razsežnostih grobišč in morišč po Sloveniji in številu pomorjenih smo na prelomu v devetdeseta leta prejšnjega stoletja vedeli le malo. Za raziskave vojnih žrtev v nekdanji Jugoslaviji je bila značilna izrazita ideološka in metodološka enostranskost. Pomorjene žrtve niso sodile med žrtve vojne. Zato so popisi vojnih žrtev, ki so jih v povojni Jugoslaviji izvedli v letih 1946, 1950 in 1964, pomanjkljivi, nezanesljivi in znanstveno nepreverljivi. Kakšen krvni davek smo plačali prebivalci Slovenije, so ugotovili šele pred leti s projektom *Smrtne žrtve med prebivalstvom Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Življenje je izgubilo 99.911 oseb.³¹ To je enkrat več, kot so beležili v jugoslovanskih popisih.³² Tiste, ki nimajo svojega groba, lahko iščemo v skupini 15.000 vojakov in civilistov, izginulih v povojnih pomorih, pa tudi v skupini okoli 6400 civilistov, vaških stražarjev in četnikov ter domobrancev, padlih med vojno na protipartizanski strani.³³

Pogrebna maša – imenovana tudi spravna slovesnost, čeprav to ni bila – za pobitimi domobranci 8. julija 1990 je dajala upanje, da bo država hitreje

³¹ <https://www.sistory.si/zrtve>, zadnja posodobitev 4. 9. 2020.

³² *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945*, Ljubljana, 1976, str. 1018–1021.

³³ Vida Deželak Barič, *Smrtne žrtve med prebivalstvom na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne*, Mednarodni znanstveni simpozij Tezenska Dobrava, maj–junij 1945, Maribor, 3. 6. 2015.

stopila na pot njihovega raziskovanja in urejanja. Dogodek je imel pomemben politični in simbolni pomen. Zgodil se je kmalu po prvih demokratičnih volitvah in pomembno vplival na dogodke, ki so sledili na poti Slovenije v samostojnost. Kraji zamolčanih grobišč so postajali javnosti znani, o njih se je veliko govorilo in pisalo, a raziskav, potrjevanj, ekshumacij se država še ni lotevala.

Prve označitve grobišč in morišč

V obdobju ko država še ni aktivno posegla v raziskovanje in urejanje prikritih grobišč, je pionirsko delo na področju raziskovanja, predvsem pa označevanja, opravilo Društvo za ureditev zamolčanih grobov. Na krajih, ki so jim bili pokazani kot grobišča in morišča, so od leta 1990 postavljali lesena znamenja (križe) z napisi *Tudi mi smo umrli za domovino*. Do prvih demokratičnih volitev marca 1990 so označili osemnajst grobišč. Njihovo delo je zatem nekoliko zastalo, v upanju, da bodo na novo ustanovljene komisije za raziskovanje povojnih pobojev na državni in lokalni ravni prevzele in nadaljevale njihovo delo. Vpogled v zbornik, ki so ga izdali v letih 1998 in 2000, pokaže večji del njihovih prizadevanj.³⁴ Želeli bi si sicer natančnejše podatke in dostope do krajev morišč in navedbo virov, ki bi raziskovalcem olajšale delo ob sondiranju in potrjevanju morišč. A kljub temu je zbornik izrednega pomena za vse, ki se ukvarjajo s to problematiko. Do junija 1999 so v knjigah zapisali lokacije več kot 200 domnevnih grobišč in postavili 60 spomenikov, spominskih plošč ter tudi dve kapelici: v Mariji Reki (1995) in v Hudi Jami (1997). Največji projekt pa je prav gotovo v letu 2001 zgrajen pomnik pri grobišču pod Krenom v Kočevskem rogu. O njem v nadaljevanju. Nekaj označitev z dvojezičnimi napisi na tablah in s križi je izvedlo tudi društvo Most svobode.³⁵ V odnosu do zamolčanih žrtev je treba izpostaviti Novo slovensko zavezo, ki je bila pobudnica in glavna organizatorica postavitve farnih spominskih plošč in spomenikov zamolčanim žrtvam medvojnega in povojnega nasilja po župnijah po vsej državi. Na njih so zapisali imena žrtev, ki so ostala brez groba. Največkrat so jih postavili na vaška pokopališča ali na zunanje stene cerkva.³⁶ Konec 90. let in pozneje so bila ustanovljena še nekatera civilna združenja, ki so si med

³⁴ *Slovenija 1941–1948–1952 : tudi mi smo umrli za domovino : zamolčani grobovi in njihove žrtve*, Ljubljana – Grosuplje, 2000, 3. dop. izdaja.

³⁵ Podrobneje o posameznih grobiščih in medijskih objavah glej Mateja Bavdaž, *Evidentiranje prikritih grobišč v Republiki Sloveniji*. Magistrsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino (dalje Bavdaž, *Evidentiranje*).

³⁶ Tine Velikonja, *Farne spominske plošče*, v: *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005–2008* (ur. Jože Dežman), Ljubljana, 2008 (dalje *Poročilo Komisije 2005–2008*), str. 50–54. V treh knjigah so zajeli 255 župnij s 14.901 imenom.

drugim prizadevala raziskati grobišča, jih označiti in žrtvam omogočiti dostojen pokop, kot npr. Komisija za pravičnost in mir z *Izjavo o ureditvi množičnih grobišč*,³⁷ celjska Civilna družba za demokratizacijo in pravno državo, v kateri je močan pečat pustil Janez Črnej, kasneje predsednik Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč,³⁸ Društvo za označevanje grobišč vojnih in povojnih žrtev za Medjimursko županijo.³⁹

Za raziskavo ozadja povojnih pobojev je veliko delo opravila komisija Državnega zbora RS v obdobju od 1992 do 1996, pod predsednikovanjem dr. Jožeta Pučnika. Po njenem vzoru so tudi v posameznih občinah ustanavljali komisije za raziskavo povojnih pobojev, ki so z različnimi metodami predvsem preučevale okoliščine pobojev, manj pa so se ukvarjale z raziskovanjem ali urejanjem grobišč. V glavnem so kmalu prenehale z delom, saj njihovo delovanje ni bilo zakonsko urejeno. Grobišča so – sicer v manjši meri – označevali tudi posamezniki in lokalne skupnosti. Med prve označitve po demokratičnih spremembah sodita označitev Krimske jame nad Borovnico⁴⁰ in izgradnja spomenika žrtvam povojnih pobojev na mariborskem pokopališču Dobrava.⁴¹ Občina Kamnik je na devetih krajih leta 1994 postavila trajnejše železne križe na betonskem podstavku.⁴² Na podstavkih so pritrdili kovinske plošče z napisom: *Umrlim nasilne smrti po vojni l. 1945 / Skupščina občine Kamnik / april 1994!* Istega leta je tudi občina Nova Gorica označila in ogradila tri najbolj zlovešča kraška brezna Zalesnika, Zacvetrežem in Podgomila.⁴³ V Lajšah nad Cerknim je bila postavljena spominska kapela,⁴⁴ leta 1955 pa je občina Šoštanj v bližini kraja pobojev na Gorici postavila velik lesen križ in poleg kamnito piramido z napisom: *1945 Žrtvam povojnih pobojev 1995*.

Nekatera grobišča so označili posamezniki, npr. Anka Poženel (Andrejčkovo brezno v Idrijskem Logu), Andrej Resman (Zgornji Otok).⁴⁵ Leta 2006

³⁷ Anton Stres, *Izjava o ureditvi množičnih grobišč*, *Dnevnik*, 27. 10. 1999, str. 4. V njej je naslovila poziv na najvišje državno vodstvo in varuha človekovih pravic ter nanizala naloge, ki bi jih država morala opraviti. Predvsem pa se ni strinjala zgolj s simbolnim postavljanjem pomnikov.

³⁸ Janez Črnej je eden tistih posameznikov, ki je z zbiranjem informacij in ustnih pričevanj ljudi in z zapisi pripomogel k evidentiranju, kar je v kasnejših letih omogočilo raziskavo na posameznih lokacijah grobišč. Avtorju tega članka je med letoma 2003 in 2008 nesebično posredoval svoje vedenje o lokacijah prikritih grobišč. Večino podatkov je objavil v reviji *Demokracija*, leta 2009 pa v samostojni publikaciji *Grobišča na Štajerskem*, Ljubljana, 2009.

³⁹ Bavdaž, *Evidentiranje*, str. 77.

⁴⁰ 23. septembra 1990 so vrhniški krščanski demokrati organizirali spominsko slovesnost in pred jamo postavili mogočen šestmetrski hrastov križ s trpečim Kristusom. Bavdaž, *Evidentiranje*, str. 224.

⁴¹ Bavdaž, *Evidentiranje*, str. 226.

⁴² *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik*, Kamnik, 2004, str. 108–121.

⁴³ mč: Trnovska sprava, *Primorske novice*, 22. 7. 1994.

⁴⁴ Bavdaž, *Evidentiranje*, str. 229.

⁴⁵ Bavdaž, *Evidentiranje*, str. 232.

in 2007 s sondiranjem potrjena grobišča na Pohorju je z manjšimi lesenimi križi označil Martin Kostrevc. Netoleranten odnos posameznikov oziroma lokalne skupnosti je doživljal križ na ljubljanskem gradu, na mestu nekdanjega domobranskega pokopališča, ki so ga po letu 1990 večkrat odstranili.⁴⁶ Za vse označitve velja, da grobišča pod njimi še niso bila potrjena oziroma sondirana. Izjema so tri kraške jame v občini Nova Gorica, kjer je lokalna komisija angažirala jamarje, ki so iz brezen iznesli nekaj skeletnih ostankov v dokazilo. Obstoj grobišč v kraških brezni na območju občine so potrdili tudi v Kopru in vidne skeletne ostanke iznesli in predali Inštitutu za sodno medicino.⁴⁷ Ko je bila leta 2009 prekinjena topografija prikritih grobišč, je bila od 600 popisanih krajev le tretjina označenih, urejena morišča in grobišča pa so bila izjema.

Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč

Prva vlada, Peterletova, je 24. oktobra 1990 ustanovila Komisijo Izvršnega sveta Skupščine RS za reševanje vprašanj, povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem rogu,⁴⁸ torej sprva le za Kočevski rog (v poznejših poimenovanjih Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj, prikritih grobišč; v nadaljevanju vladna komisija ali Komisija). Ta ni imela pristojnosti in pogojev za reševanje preštevilnih nalog, saj zakonodaje, ki bi to problematiko reševala, ni bilo, kakor tudi ne popisov grobišč. Zato, gledano z današnje perspektive, tudi večjih ambicij in rezultatov, ki bi si jih člani Komisije, predvsem pa svojci pomorjenih želeli in pričakovali, ni bilo. Če dodamo še to, da so se ministrstva izmikala odgovornosti in pristojnosti za prikrita grobišča, je mogoče danes lažje razumeti skromne rezultate, povezane s prikritimi grobišči in morišči v prvem desetletju delovanja Komisije. V politiki se je uveljavilo mnenje, da bo zadoščalo, če na dva simbolna kraja, Teharje in Kočevski rog, država postavi spomenika, s katerima bi »simbolno« pokopali zamolčane žrtve. Prvi predsednik vladne komisije je bil publicist Viktor Blažič, za njim pa Janez Črnej, Peter Kovačič Peršin in Jože Dežman.

⁴⁶ Bavdaž, *Evidentiranje*, str. 207.

⁴⁷ Mitja Ferenc, *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč (1990–2011)*, Historia 23, Ljubljana, 2012 (dalje Ferenc, *Prekopi žrtev*), 28–31.

⁴⁸ Arhiv Komisije. Sklep o ustanovitvi in imenovanju predsednika in članov Komisije Izvršnega sveta Skupščine RS za razreševanje vprašanj, povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem rogu, št. 021-06/90-28/1-8, Ljubljana, 24. 10. 1990. Članstvo Komisije se je dopolnjevalo in menjavalo. V prvem desetletju so bili v njej uslužbenci državnih organov, predstavniki Društva slovenskih pisateljev, Teharske komisije, občine Kočevje, Slovenskega svetovnega kongresa, Rimokatoliške cerkve, Nove slovenske zaveze, občine Celje. Podatki o delovanju komisije so večinoma povzeti iz arhiva sej Komisije, ki jih hrani avtor.

Mitja Ferenc (foto: Ivan Rampre)

Na vladno komisijo so se obračale slovenske občine z vprašanji, kako ravnati s kraji, kjer naj bi grobišča bila. Na njen predlog je Republiški sekretariat za varstvo okolja in urejanje prostora januarja 1991 poslal občinam priporočilo o sprejetju odloka o zavarovanju neurejenih in neraziskanih grobišč.⁴⁹ Ker pa je šlo le za priporočilo, je bil sprejem odloka odvisen od interesa vsake občine. Komisija je pozivala vlado za čimprejšnjo zakonsko ureditev grobišč vojnih in povojnih žrtev. Nekaterne občine (npr. Škofja Loka, Idrija, Trebnje) so v letih 1990 in 1991 izdale akte s splošno oziroma načelno vsebino o zavarovanju grobišč, saj dejanskih lokacij še niso poznale, redki pa so bili odloki, ki so urejali posamezno grobišče in njegovo okolico. Prvo prikrito grobišče in dolgo vrsto let tudi edino grobišče, ki je bilo razglašeno za kulturni spomenik lokalnega pomena, je bilo Brezarjevo brezno (občina Ljubljana Šiška). Obe brezni v Kočevskem rogu (Dvojno brezno pri Cink križu in Jama v Rugarskih klancih) sta bili z odločbo za zgodovinski in memorialni spomenik zavarovani le za obdobje enega leta (1990). Grobišči Jama pod Macesnovo gorico in Jama pod Krenom v Kočevskem rogu pa sta bili vključeni v seznam najpomembnejše kulturne dediščine (1996).

⁴⁹ Arhiv Komisije, dopis Republiškega sekretariata za varstvo okolja in urejanje prostora, št. 352-05-05/90, 30. 1. 1990.

Spomenik v Rogu in na Teharjih

Vladna komisija je kot ključni nalogi nadzirala in usmerjala postopke izgradnje obeh spomenikov na Teharjih in v Kočevskem rogu. Pri tem je morala premagovati nešteto težav in zapletov, od različnih predlogov natančnejše lokacije in vrste spomenika v Kočevskem rogu, zagotovitve sredstev v državnem proračunu, razmerja vloženih sredstev v izgradnjo obeh spomenikov, priprave strokovnih podlag za razpis javnih natečajev, iskanje najustreznejše oblike enotnih kažipotov, označevalnih tabel in ograj ob grobiščih. Kar leto in pol so potrebovale državne strokovne službe za pripravo in razpis javnega natečaja za postavitev manjšega sakralnega objekta v Kočevskem rogu. Januarja 1995 je bil izmed 28 idejnih projektov izbran projekt dveh študentk s fakultete za arhitekturo.⁵⁰ A tudi po tem je prihajalo do zavlačevanj, saj nekateri z izbiro niso bili zadovoljni in je v naslednjih letih začetek gradnje zaradi različnih interesov in upravnih postopkov zastal. Verjetno se je tudi iz odpora zaradi prepočasnega urejanja grobišča pod Krenom angažirala skupina občanov na čelu s kiparjem Stanetom Jarmom in poleti 1998 ob cesti, ki vodi do grobišča, postavila velike lesene skulpture *Križev pot Slovencev*.

Z nastopom vlade dr. Andreja Bajuka leta 2000 je Komisija povsem spremenila svojo sestavo. Njen predsednik je postal Janez Črnej. Zaradi le nekajmesečnega delovanja ni utegnila veliko postoriti. Prav zaradi vseh zamud in zavlačevanj državnih organov je Komisija na korespondenčni seji, kljub nasprotovanju nekaterih članov, avgusta 2000 odločila, da Društvu za ureditev zamolčanih grobov zaupa gradnjo začasnega spominskega znamenja ob grobišču pod Krenom.⁵¹ Ker je društvo objekt postavilo nelegalno, brez ustreznih dovoljenj, je urbanistični inšpektor investitorju izdal odločbo o odstranitvi, ki pa se ni udejanjila.

Z oblikovanjem nove vlade konec leta 2000 se je sestava vladne komisije, ki je potem delovala do leta 2004, znova spremenila. Kar osemnajstčlanski Komisiji je predsedoval publicist Peter Kovačič Peršin, a vse delo je v večini slonelo na nekaterih zainteresiranih članih. Komisija je največ energije usmerjala na pristojna ministrstva z namenom, da se dela na obeh spomenikih začnejo oziroma končajo.

Potem ko je bilo šele leta 2003 pridobljeno gradbeno dovoljenje, so kapelo v Rogu zgradili in junija 2004 sta jo predsednik Komisije Peter Kovačič Peršin in državni sekretar Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve (ministrstvo za delo) Franci Žnidaršič na 15. spominski obletnici predala v upravo

⁵⁰ Arhiv Komisije, poročilo o delu Ocenjevalne komisije »Kočevski Rog«, št. 021-06/90-28/1-8, januar, 1995.

⁵¹ Arhiv Komisije, zapisnik 1. korespondenčne seje, 14. 8. 2000; zapisnik izredne seje upravnega odbora Društva za ureditev zamolčanih grobov, 16. 8. 2000; zapisnik 2. seje, 11. 10. 2000.

kočevski župniji. Arhitekturo kapele Božjega usmiljenja so pod vodstvom arhitekta Janeza Koželja oblikovali Martina Tomšič, Polona Filipič in Edo Walner.⁵² Leto pozneje so blagoslovili tudi mozaik, delo patra Marka Rupnika,⁵³ ter bronasti križ – odlitek lesenega roškega križa kiparja Metoda Frlica, ki je od leta 1990 stal ob poti h grobišču. Danes torej na najbolj znanem grobišču v Sloveniji v Kočevskem rogu stojita dva državna spomenika. Enega je postavila Bajukova vlada, drugega pa Ropova. Kasneje se je izkazalo, da se žrtev povojnih pobojev spominjamo na nepravem mestu. Leta 2004 je avtor tega sestavka angažiral študente 4. letnika in absolvente Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani in s preiskavo zemljišč okoli grobišč so ugotovili, da je grobišče slovenskih domobrancev v Jami pod Macesnovo gorico, in ne v Jami pod Krenom, kjer je potekala spominska maša.⁵⁴

Spominski park Teharje naj bi uredili na kraju, kjer je bil med drugo svetovno vojno nemški center za predvojaško vzgojo, ki ga je novo slovensko vojaško in politično vodstvo v maju 1945 spremenilo v zbirno taborišče, od koder so ujetnike vodili na morišča. Leta 1990 je bil prostor spremenjen do neprepoznavnosti, saj so na njem delovala tri odlagališča: dve odlagališči odpadnega materiala Cinkarne Celje in odlagališče komunalnih odpadkov mesta Celje. Poleg tega se je s primerjavo letalskih posnetkov ugotovilo, da so nad posmrtnimi ostanki žrtev, ki so v taborišču umrle, pozneje celo uredili vadbišče za golf.⁵⁵ Spominski park se izgrajuje po načrtih arhitekta akad. Marka Mušiča. Z Odlokom o ureditvenem načrtu za Park spomina Teharje⁵⁶ je država leta 1995 namenila Teharjem (poleg kapele pri Jami pod Krenom v Kočevskem rogu) osrednje mesto za simbolični objekt spomina na več tisoč pomorjenih. S prenosom lastništva zemljišč od občine je država prevzela skrb za celotni projekt, tako s finančnega vidika kot poznejšega vzdrževanja oziroma upravljanja parka.⁵⁷ Izgradnjo so spremljali številni zapleti; skopo odmerjena finančna sredstva v proračunu, postopki in podpora, ki naj bi jo nudile strokovne službe ministrstev, so presegale njihove strokovne zmožnosti, propadanje že zgrajenih delov spomenika. Dela so bila

⁵² Kapela je zasnovana minimalistično. Zamišljena je kot večnamenski bogoslužni prostor. Za manjše skupine do 40 ljudi lahko rabi kot manjša cerkev, ob množičnih komemorativnih prireditvah pa kot oltar za veliko mašo, saj so stene drsne in se lahko kapelica popolnoma odpre.

⁵³ Več o pomenu mozaika v kapeli glej Ivan Marko Rupnik, *V objemu življenja. Teološko-duhovne osnove mozaika p. Marka Ivana Rupnika v kapeli v Kočevskem rogu*, Ljubljana, 2006, str. 24–32.

⁵⁴ Mitja Ferenc, Poklon slovenskim žrtvam na napačnem kraju zločina. *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj 11.–21. oktober 2006, Zbirka Zgodovinskega časopisa, 32, str. 153–164; Mitja Ferenc, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, Celje 2005, str. 95–98.

⁵⁵ Mitja Ferenc, Aleš Hafner, Alenka Kolšek, Peter Skoberne: *Spominski park Teharje. Smernice za načrt ureditve*, Ljubljana, 1991.

⁵⁶ Ur. l. RS, št. 9/95.

⁵⁷ Arhiv Komisije, sklep občinskega sveta Mestne občine Celje, št. 351A-291/95, 23. 11. 1995.

večkrat za daljše obdobje prekinjena tudi zaradi zapletov med investicijsko službo ministrstva za delo, vladno komisijo in projektantom arhitektom Mušičem, ki naj bi zaradi poviševanja stroškov in stalnega dopolnjevanja projekta ter s tem zavlačevanja izgradnje ravnal neodgovorno in neprofesionalno.⁵⁸ Komisija je izražala nezadovoljstvo in vztrajala, da se mora objekt končati do prve nedelje v oktobru 2004.⁵⁹ Ministrstvo za delo pa je zagovarjalo cilj, da dela potekajo učinkovito.⁶⁰ Park spomina Teharje so po vseh zapletih vendarle slovesno odprli 10. oktobra 2004, ko so odkrili osrednji spomenik zamolčanim žrtvam povojnih pobojev. Celotna vrednost projekta je državo do leta 2006 bremenila za približno 550 milijonov tolarjev (okoli 2.300.000 EUR).⁶¹ In danes, če obiščemo ta kraj, ne bomo izvedeli, zakaj spomenik tam stoji in komu je namenjen.

Slovenska Bistrica naredi premik

Leta 2001 je pogumna odločitev občine Slovenska Bistrica, da bo sama raziskala prikrito grobišče v protiletalskih zakloniščih ob tovarni Impol v Zgornji Bistrici, imela za raziskovanje povojnih pobojev daljnosežen pomen. Bil je to kažipot k načrtnemu potrjevanju prikritih grobišč. Iz dveh rogov so izkopali 431 skeletov. Po močnem odmevu v javnosti se je vlada zavezala, da bodo državni organi storili vse, da se grobišča najdejo, označijo in, kjer je treba, posmrtni ostanki tudi prekopljejo.⁶² Generalna policijska uprava (GPU) je ponovno aktivirala že leta 1995 ustanovljeno skupino z delovnim nazivom Sprava, katere namen je najti odgovorne za povojne poboje oziroma storilce dveh nezastarljivih kazenskih dejanj vojnega hudodelstva in genocida.⁶³ V Komisiji Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč pa je ponovno lahko začela z delom skupina za evidentiranje prikritih grobišč, ki je na podlagi sodelovanja z GPU v naslednjih letih pridobila nove informacije. Država je s povrnitvijo vloženih sredstev občini iz državnega proračuna pokazala, da je ureditev zamolčanih grobišč njena naloga. Za pokop žrtev so na pokopališču v Slovenski Bistrici 1. novembra 2004 odkrili kostnico, pred rovom A pa je bil istega leta postavljen bronasti valj.⁶⁴

⁵⁸ Arhiv Komisije, zapisnik 6. seje, 14. 5. 2002.

⁵⁹ Arhiv Komisije, zapisnik 14. seje, 28. 9. 2003.

⁶⁰ Arhiv Komisije, zapisnik 17. seje, 22. 3. 2004.

⁶¹ Arhiv Komisije, dopis predsednika Komisije ministru dr. Vlado Dimovskemu, 27. 10. 2003; dopis predsednika Komisije Mitji Ferencu, 29. 8. 2006.

⁶² Izjava Vlade RS ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev ter ob sprejemanju zakona o vojnih grobiščih, 22. 11. 2001.

⁶³ Pavel Jamnik, *Akcija Sprava. Ugotovitve policijskega preiskovanja povojnih pobojev. Zaključno poročilo*, Ljubljana, 2004.

⁶⁴ Več glej: Mitja Ferenc: Usodna odločnost Bistričanov. O raziskavah prikritih grobišč v Zgornji Bistrici. *Zbornik občine Slovenska Bistrica*, zv. 3, Slovenska Bistrica 2009, str. 333–347.

A v mandatu Komisije 2000–2004 je treba omeniti še nekaj odločitev, ki so pozneje pripomogle k uspešnejšemu reševanju te problematike. Dve – o označevanju lokacij – sta bili sicer manj uspešni, vendar sta pomenili začetek uradnega označevanja grobišč s strani države. Na krajih, ki so bili evidentirani kot možne lokacije grobišč, sta Mitja Ferenc in Mateja Bavdaž lahko nekatere označila z začasnimi manjšimi kovinskimi evidenčnimi tablicami. Tovrstne označitve se sicer niso obnesle, čeprav so v kasnejših letih bile v pomoč pri sondiranjih, izkopih ali urejanjih.

Druga pomembnejša odločitev je bila povezana s t. i. zvonom sprave oziroma enotno označitvijo grobišč. Po več letih odlaganja je bil javni natečaj za enotno označitev izveden v letu 2002,⁶⁵ v začetku leta 2003 pa je bil izbran projekt biroja Gigo design. Znamenje so oblikovali kot stoječ valj, ulit v bron in postavljen na betonski podstavek. Načrtovana je bila postavitev okoli 50 znamenj v prvih petih letih, v naslednjih pa še 150 do 200. Za leto 2003 so določili sedem lokacij.⁶⁶ Odločili so se za napis, kot ga je predvideval takrat še osnutek zakona: *Žrtvam vojne in povojnih usmrtitev. Republika Slovenija*. Ker so v Slovenski Bistrici vztrajali pri lastni ureditvi grobišča,⁶⁷ je bil prvi valj postavljen ob izteku leta 2003 pri breznu Zalesnika v Trnovem pri Novi Gorici.⁶⁸ Znamenje je bilo deležno številnih kritik, a najbolj sporen je bil napis, kot ga je predvidel zakon. Največja strokovna pomanjkljivost pa je bila ta, da bi se valji postavljali na lokacijah, ki še niso bile raziskane, na njih pa naj bi bili že zapisi o številu žrtev in njihovi narodnosti.⁶⁹ Postavljenih je bilo le pet (Zgornja Bistrica, Tezno, Zalesnika, Macesnava gorica, koprsko pokopališče).

Ena najpomembnejših zaslug komisije je bila, da je omogočila začetek sistematičnega zbiranja oz. evidentiranja lokacij prikritih grobišč. Čeprav je med naloge vladne komisije sodilo tudi evidentiranje prikritih grobišč, se je tega sistematično lahko lotila šele po dobrih desetih letih. Pred tem je Komisija le neuspešno poizvedovala pri državnih organih, ki naj bi hranili podatke o grobiščih ali pa se z njimi ukvarjali po službeni dolžnosti (arhivi, tožilstvo, ministrstvo za notranje zadeve ipd.). Ko smo v Komisiji ugotovili, da se ministrstvo za delo kot resorni organ ne bo lotilo popisa grobišč, smo se leta 2000 zbiranja podatkov lotili člani Komisije sami.⁷⁰ Z ogledi in zbiranjem podatkov

⁶⁵ Arhiv Komisije, dopis MD, št. 17401-011/02, 25. 3. 2002; Razpisna dokumentacija št. 28/2002, julij 2002.

⁶⁶ Arhiv Komisije, zapisnik 11. seje, 17. 3. 2003, zapisnik 1. seje gradbenega odbora pri Komisiji, 9. 4. 2003.

⁶⁷ Arhiv Komisije, zapisnik 14. seje, 28. 9. 2003.

⁶⁸ Ferenc, *Prikrito*, str. 83.

⁶⁹ Arhiv Komisije, dopis Mitje Ferenc Komisiji, 18. 3. 2004.

⁷⁰ Arhiv Komisije, zapisnik 30. seje, 17. 11. 1999, in 31. seje, 24. 12. 1999. Za pripravo seznama sta bila zadolžena Mitja Ferenc in Tine Velikonja.

ter pripravo dokumentacije lokacij sta leta 2000 Mateja Bavdaž in dr. Mitja Ferenc, ki so se jima pridružili posamezni člani Komisije, začela pripravljati gradivo za vpis v elektronsko bazo prikritih grobišč. Po odkritju grobišča v Zgornji Bistrici pa sta dobila možnost, da z delom nadaljujeta. Za vsako grobišče sta vpisala po 28 podatkov, vključno z natančno odmero lokacije.⁷¹ Ob razstavi *Prikrito in očem zakrito: prikrita grobišča 60 let po koncu 2. svetovne vojne* je bilo leta 2005 popisanih že 410 krajev (sicer še vedno neraziskanih).⁷² S presledki se je evidentiranje nadaljevalo do leta 2009, vse do odkritja Hude Jame, ko je bilo popisanih 600 lokacij. Brez te topografije bi bila dela na grobiščih v kasnejših letih nemogoča.

Leta 2004 je vladna komisija predlagala samoukinitve. Med opravljena dela je navedla 390 evidentiranih lokacij prikritih grobišč, izgradnjo Spominskega parka Teharje in sprejem Zakona o vojnih grobiščih. Izrazila pa je nezadovoljstvo zaradi odnosa vlade do problematike prikritih grobišč.⁷³

Vse do leta 2006 terenska potrjevanja na evidentiranih lokacijah niso bila predvidena in omogočena. Spoznanje, da bi morali začeti grobišča tudi raziskovati, je dozorevalo počasi. Prevladalo je namreč mnenje, da se žrtev iz grobišč ne izkopava, razen če bi nanje naleteli ob gradbenih delih. Generalna državna tožilka je prosila okrožne državne tožilce, naj pri preiskovalnih dejanjih ne predlagajo več izkopavanja, in tudi ministrstvo za delo je bilo mnjenja, da sondaže in prekopi žrtev ne sodijo v njihov delokrog. Zato je razumljivo, da ni bilo pričakovati ambicioznejših raziskovalnih in ureditvenih ukrepov. Tako je bilo do leta 2005 iz 15 grobišč iznesenih 1793 žrtev, od tega iz dela protitankovskega jarka na Teznem pri Mariboru ob gradnji avtoceste 1173. Omalovažujoče pa je, da je bilo poskrbljeno za pobite vojake nekdanjih okupacijskih držav Nemčije⁷⁴ in Italije,⁷⁵ saj so sporazumi določali, da izbrani koncesionar⁷⁶ opravlja prekope. Nemške vojake pokopljejo na tri vojaška pokopališča (Celje, Ljubljana, Kranj), italijanske vojake pa prepeljejo v Italijo na vojaško pokopališče. Naj omenim, da so jugoslovanske in italijanske oblasti izkope izvajale že leta 1963. Iz Slovenije so jih iz 33 grobišč ekshumirali 1125.⁷⁷

⁷¹ Mitja Ferenc, Ministrstvo za kulturo in evidentiranje prikritih grobišč v RS: analiza opravljenega dela v obdobju od aprila 2002 do oktobra 2004, *Varstvo spomenikov*, št. 41 (2006), str. 100–128.

⁷² Mitja Ferenc, *Prikrito*, str. 116–124.

⁷³ STA, Novinarska konferenca Komisije, 8. 10. 2004; Arhiv Komisije, zapisnik 21. seje, 13. 9. 2004.

⁷⁴ Ur. l. RS, št. 61/1999, Mednarodne pogodbe. Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Zvezne republike Nemčije o vojnih grobovih.

⁷⁵ Ur. l. RS, št. 10/1997. Mednarodne pogodbe. Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado italijanske republike o urejanju vojnih grobišč.

⁷⁶ Ministrstvo za delo (dalje MD), Sklep Vlade RS, št. 352-08/97, 3. 11. 1999.

⁷⁷ Ferenc, *Prekopi žrtev*, str. 11, 12.

Zakon o vojnih grobiščih

Odsotnost ustrezne zakonodaje je močno omejevala vsak začetek urejanja grobišč. Čakalo se je na zakon in vtis je bil, kot da bo zakon sam po sebi uredil desetletja zamolčan problem. Ministrstva so prelagala odgovornost drugo na drugo. Za zakon, ki bi urejal prikrita grobišča, ni hotelo biti odgovorno nobeno, kaj šele, da bi prevzelo skrb nad njimi.

*Zakon o vojnih grobiščih*⁷⁸ je bil sprejet leta 2003, skoraj šest let po vložitvi v zakonodajni postopek. Šele trinajst let po demokratičnih spremembah je torej parlament sprejel zakon, ki je zadeval vsa vojna grobišča. Njihovo urejanje je dodelil ministrstvu za delo. Pričakovalo se je, da se bodo skrbi za skoraj 3700 vojnih grobišč in grobov iz 2. svetovne vojne enakovredno priključila tudi prikrita grobišča. A poslanci so potrebovali nadaljnjih sedem let, da so spremenili neustrezno zakonsko dikcijo posvetilnega napisa *Žrtve vojne in po-vojnih usmrtitev, Republika Slovenija v Žrtve vojne in revolucionarne nasilja, Republika Slovenija*.⁷⁹ Naj tu opozorim, da je novela zakona določila, da se za pokop posmrtnih ostankov žrtev na območju Spominskega parka Teharje postavi osrednja kostnica (28.a člen), toda v naslednjem desetletju pristojno ministrstvo ni uvedlo nobenega postopka ali iniciative. V vmesnem času od sprejema zakona pa do spremembe posvetilnega napisa se grobišča z izbranim znamenjem niso označevala. V javnosti se je utrjevalo prepričanje, da zato, ker ni soglasja o posvetilnem napisu. Dejansko pa se je tudi po tem, ko so se politiki o tem leta 2009 dogovorili, postavila le ena plošča, in sicer pred zaprta vrata rudnika v Hudi Jami.

Začetek raziskav na prikritih grobiščih in prvi prekopi ter urejanja (2006–2009)

Začetek terenskih raziskav in potrjevanj grobišč in prvi prekopi žrtev iz njih ter prva urejanja sodijo v obdobje delovanja vladne komisije 2005–2009. Vlada ji je naložila podobne naloge kakor prejšnjim sestavam komisij: evidentiranje grobišč, priprava programa za njihovo zavarovanje in vzdrževanje, sodelovanje pri pridobitvi idejne rešitve za označitev vseh grobišč v Sloveniji.⁸⁰ Komisija je leta 2006 pripravila in predpisala metodološka izhodišča za sondiranja in izkope z arheološko metodo in antropološko raziskavo skeletnih ostankov, ki so v veljavi še danes. Na temelju teh izhodišč so v naslednjih letih izvedli večino prekopov. Poenoteni metodološki okviri so pomenili velik napredek

⁷⁸ Ur. l. RS, 65/2003, 4. 7. 2003, Zakon o vojnih grobiščih.

⁷⁹ Ur. l. RS, 72/2009, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o vojnih grobiščih, 18. 9. 2009.

⁸⁰ Arhiv Komisije, dopis MD, št. 17400-22/2005-1, 16. 11. 2005.

pri pridobivanju natančnejših podatkov iz grobišč, bili pa so tudi korak naprej v odnosu do žrtev.⁸¹

Za razliko od prejšnjih vladnih komisij je t. i. »Dežmanova komisija« imela veliko večjo publiciteto v tiskanih in avdiovizualnih medijih, kar lahko pripišemo večjim raziskovalnim ambicijam in odzivu nanje ter aktivni medijski in publicistični dejavnosti članov Komisije, ki so rezultate objavili tudi v treh zajetnih poročilih Komisije in leta 2019 še v četrti.⁸² Zato se na tem mestu ne bom osredotočal na prikaz njenega delovanja. V tem obdobju so raziskovali okoli 130 lokacij grobišč. Lotili so se tudi zahtevnejših primerov. Prvo načrtno izvedeno sondiranje, za katero je ministrstvo za delo dalo Komisiji dovoljenje in namenilo sredstva, je bilo 24. novembra 2006 za grobišča na Pohorju. Sprva je dovoljevalo le ročni izkop. Pozneje so s sondiranjem potrdili, da je protitankovski jarek na Teznem v Mariboru najmnogičnejše grobišče v tem delu Evrope z okoli 15.000 žrtvami.⁸³ Prvič so iznesli žrtve iz miniranega kraškega brezna (Konfin 1). Začeli so z geodetskimi odmerami potrjenih grobišč, urejena in označena so bila prva grobišča v Kočevskem rogu, zgrajena je bila kostnica za hrambo posmrtnih ostankov na pokopališču Dobrava v Mariboru. Kljub slabi odzivnosti državnih organov je vse to zbujalo upanje, da bi to lahko postala njihova redna dejavnost.⁸⁴ Po dolgi proceduri pridobivanja dovoljenj se je lotila tudi raziskave v rudniškem jašku rova sv. Barbare v Hudi Jama. 3. marca 2009 so po osemmesečnem kopanju prišli do žrtev. Odkritje nerazpadlih trupel v rovu in jašku je pretreslo javnost doma in v tujini. Nismo si mogli predstavljati, da bi lahko politika – ko je komisija že nekako normalno zadihala, uveljavila standarde pri prekopih in opravila prva sondiranja – tako drastično spodrezala raziskavo in urejanje prikritih grobišč. Večkrat sem že zapisal, da je bila Huda Jama za takratno oblast prehuda. Ministrstvo za delo je odločilo, da bodo razpadajoče človeške ostanke pustili bodisi v vrečah oz. plastičnih zabojčkih za sadje ali pa zakopane v jašku. Ukinilo je tudi službo za vojna grobišča.

⁸¹ Pavel Jamnik, Metodološki okvir izvedbe sodno odrejenih ekshumacij ter sondiranj in prekopov, izvedenih v okviru vladne komisije, *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005–2008* (ur. Jože Dežman), Ljubljana, 2008 (dalje Poročilo Komisije 2005–2008), str. 83–98. Potek izvajanja prekopov je vladna komisija sprejela na 4. seji 26. 1. 2006. Zapisnik Komisije št. 17400-22/2005-10, 26. 1. 2006. Glej tudi Ferenc, *Prekopi žrtev*, str. 20–22.

⁸² *Poročilo Komisije 2005–2008*; Mitja Ferenc, Mehmedalija Alič, Pavel Jamnik: *Huda Jama. Skrito za enajstimi pregradami* (ur. Mitja Ferenc), Ljubljana, 2011 (dalje Ferenc, *Huda Jama*); *Resnica in sočutje. Prispevki k črni knjigi titoizma*; *Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011* (ur. Jože Dežman), Ljubljana, 2011; *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč (2011–2018)*, (ur. Jože Dežman), Ljubljana 2019 (dalje Poročilo 4). Glej tudi Študijski center za narodno spravo: Pregled člankov. <http://www2.scnr.si/Default.aspx>.

⁸³ Mitja Ferenc, Tezno – največje prikriveno grobišče u Sloveniji : o istraživanju grobišta u protutenkovskom rovu u Teznom (Maribor). *Časopis za suvremenu povijest*, 2012, god. 44, br. 3, str. 539–569.

⁸⁴ Jože Dežman, »Tranzicijska pravičnost«, *Poročilo Komisije 2005–2008*, str. 413–415; Ferenc, *Huda Jama*, str. 45–48.

Pomanjkljivosti Zakona o vojnih grobiščih iz leta 2003

Raziskovalci so po triletnem obsežnem raziskovanju grobišč (2006–2009) začeli opozarjati, da so določbe Zakona o vojnih grobiščih pomanjkljive. Narejen je bil v času, ko razsežnosti prikritih grobišč še niso bile poznane, potrjevanje grobišč in prekopi iz njih se še niso izvajali kakor tudi ne identifikacija z DNK. Postal je ovira za delo, saj je bil pripravljen na temelju izkušenj že urejenih vojnih grobišč.⁸⁵ Ni določal postopkov raziskovanj, izločil je nekatere vrste grobišč, za stroške prekopa je bremenil sorodnike žrtev ipd. Ker zakon ni predvidel identifikacije DNK, je pristojno ministrstvo tovrstne postopke zavračalo. Nasploh je oteževal posege države pri raziskavi, zlasti če so grobišče oskrbovali ljudje, ki so domnevali, da so tam pokopani njihovi sorodniki.⁸⁶

Zapisane zakonske obveznosti, npr. vodenje registra, se niso izvajale. V dvanajstih letih po sprejemu zakona ministrstvo za delo v register vojnih grobišč ni vpisalo niti ene lokacije prikritih grobišč. Vpis v register pa je nujen zato, da se lokacija vključi v prostorske plane lokalnih skupnosti, saj s tem dobi minimalno pravno zaščito. Neustrezno je bilo tudi določilo, da lahko minister dovoli prekop na zahtevo družinskih članov le, če gre za posamičen grob in če je bilo predhodno dokazano, kdo leži v grobu, torej da so žrtve v njem dejansko sorodniki tistih, ki prekop zahtevajo. Takšno določilo je v praksi prekope onemogočalo. Še usodnejše pa je bilo, da so stroški, ki so nastali z izkopom ali prekopom, v celoti bremenili pobudnike izkopov. Sorodniki žrtev iz prikritih grobiščih so tako najprej čakali na zakon polnih dvanajst let, potem pa je ta določal, naj še pred prekopom dokažejo identiteto umrlih, za nameček pa plačajo še stroške prekopa.⁸⁷ Zakon sicer dopušča, da tam, kjer obstoj grobišča ni dokazan, ministrstvo lahko izda dovoljenje za izvedbo postopkov ugotavljanja. Vendar ne določa, da bi kot resorni organ pri tem nastopal kot naročnik in plačnik.

Pobuda za novi zakon o prikritih grobiščih

Odločitev vlade leta 2010, da bo posmrtno ostanke žrtev Hude Jame pustila v t. i. kostnici v rudniku, je močno odmevala v javnosti. Slike plastičnih zabojčkov, polnih razpadajočih človeških ostankov, nikogar niso pustili ravno-

⁸⁵ O pomanjkljivostih Zakona o vojnih grobiščih in nastajanju Zakona o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev sem prvič pisal v Mitja Ferenc, *Leto 1945 in prikrita grobišča: zakonske podlage in možnost raziskav*. »Načelo naj velja, da morajo biti grobovi izdajalcev pozabljeni ...«, *Studia Historica Slovenica*, 2017, letnik 17, št. 1, str. 289–313.

⁸⁶ Ferenc, *Prekopi žrtev*, str. 155. Primer sina zakoncev Leitinger v Hočah, ki je naletel na številne ovire, ko je želel odkopati grob svojih staršev in posmrtno ostanke prenesti v družinski grob na pokopališču.

⁸⁷ ZVG, 27. člen.

dušnega. Ob tem je bilo vsaj v strokovnih krogih znano, da je resorno ministrstvo za delo, ki ga je vodil dr. Ivan Svetlik, nasledila pa ga je Anja Kopač Mrak, skoraj povsem zaustavilo delo pri urejanju prikritih grobišč. Sistem raziskovanja in urejanja, ki ga je s težavo vzpostavila vladna komisija v letih 2006–2009, je počasi, a zanesljivo razpadal.⁸⁸ Onemogočeno je bilo tudi evidentiranje. Opozorila Komisije so naletela na gluha ušesa. Letni program dela je po zakonu o vojnih grobiščih določalo pristojno ministrstvo,⁸⁹ pogosto v nasprotju s cilji in usmeritvami vladne komisije. Sredstva, namenjena za urejanje prikritih grobišč, so bila večkrat prenakazana drugam. Komisija je lahko odločitve ministrstva le nemo spremljala. Če je Komisija javnost na to opozorila, so od tam večkrat zavajajoče pojasnili, da je sredstev za vojna grobišča dovolj. Pri tem je šlo za manipulacijo z besedno zvezo »vojna grobišča«, saj ta zajemajo več tisoč grobov, kostnic 1. in 2. svetovne vojne in tudi prikrita grobišča, ki pa so samo en manjši del v tem obsegu. Žal ne bomo nikoli mogli nadoknaditi teh šestih let (2009–2015). Omogočeno je bilo le pobiranje vidnih skeletnih ostankov z dna kraških brezen⁹⁰ in prekop iz grobišča v Mačkovcu.⁹¹ Slovenska vojska pa je morala izkopati 158 žrtev, na katere so naleteli ob širitvi letališča v Cerkljah ob Krki. Takšno sprenevedanje in blokada sta pripeljali do tega, da je Nova Slovenija, takrat najmanjša parlamentarna stranka, dala pobudo za nov zakon, ki bi obravnaval samo prikrita grobišča. Omeniti velja, da sta v mesecih, ko se je razpravljalo o novem zakonu, Slovenijo pretresla tudi dva dogodka, ki sta pustila v javnosti močen vtis. Eden je bil izkop posmrtnih ostankov članov družine Hudnik pri Babni Gori (pomoru cele družine sta ušla le dva najmlajša člana, ki sta končno našla posmrtno ostanke članov družine),⁹² drugi pa izkop zakoncev Rada in Ksenje Hribar, ki sta bila umorjena na krut način.⁹³

⁸⁸ Matjaž Albreht, »Anonimke zaustavljajo nova razkritja?«, *Delo*, 4. 1. 2011, str. 2; Vanessa Čokl, »Za koga vse je Huda Jama prehuda?«, *Večer*, 3. 3. 2011, str. 4; <http://socialna-akademija.si/okrogla-miza-prikrita-grobisca/>, vpogled 12. 6. 2017; Ivan Puc, »Zaprtje Hude Jame pred očmi javnosti«, *Reporter*, 28. 2. 2011, str. 12.

⁸⁹ ZVG, 20. člen.

⁹⁰ Iz 30 brezen so v letih 2013, 2014, 2015 iznesli dele skeletnih ostankov, ki pripadajo najmanj 241 osebam. Magelan skupina, d. o. o., (dalje Magelan), *Poročilo o sanitarnem iznosu človeških posmrtnih ostankov iz kraških brezen v letu 2013, 2014, 2015*, avtorja poročil Draško Josipovič, Luka Rozman, 18. 11. 2013, 19. 11. 2014, 11. 5. 2015.

⁹¹ Avgusta, d. o. o., Idrija (dalje Avgusta), *Mačkovec (1943–2013). Poročilo o izvedbi izkopa posmrtnih ostankov medvojne poboja ujetnikov na Mačkovcu*, 3. 13. 2013.

⁹² Peter Hribar, Sodelovanje z družino Hudnik pri reševanju in zaključku primera hudega partizanskega zločina iz leta 1942, *Poročilo 4*, str. 262–271; Uroš Košir, Draško Josipovič, Barbara Brezigar, Petra Leben Seljak in Janez Rupnik, Ekshumacija posmrtnih ostankov članov družine Hudnik pri Babni Gori, *Poročilo 4*, str. 272–277.

⁹³ Jože Dežman, Rado in Ksenija Hribar, *Poročilo 4*, str. 278–283; Draško Josipovič, Janez Rupnik, Petra Leben Seljak, Ekshumacija zakoncev Hribar, *Poročilo 4*, str. 284–289.

Popravljen osnutek in predlog *Zakona o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev* (ZPVGŽ)⁹⁴ je nastajal tudi ob pomoči dveh članov vladne komisije Pavla Jamnika in dr. Mitje Ferenca. Vanj sta vključila tista spoznanja in metodološke pristope, ki so bili razviti v prejšnjih letih.

Novi zakon določa postopke evidentiranja, potrjevanja, urejanja in vzdrževanja prikritih vojnih grobišč, identifikacijo, izvedbo pokopa, vpis v register itn. Pripravo in izvedbo programa prepušča Komisiji, ki ji s strokovnimi službami pomaga pristojno ministrstvo. Komisiji nalaga čimprejšnji pokop žrtev v vseh vojnih grobiščih, prekop žrtev, kjer je to potrebno, in označitev vseh na novo odkritih vojnih grobišč. Zakon o vojnih grobiščih pa ostaja v veljavi za izvajanje celovitega varstva vojnih grobišč.⁹⁵

Ker so Socialni demokrati ZPVGŽ nasprotovali, iz njihovih vrst pa je bila tudi ministrica za delo dr. Anja Kopač Mrak, je predsednik vlade dr. Miro Cerar odločil, da bo vladna komisija za prikrita grobišča odslej delovala v okviru ministrstva za gospodarski razvoj in tehnologijo (MGRT), ki bo zanj opravljal tudi strokovne, tehnične in administrativne naloge.

Zakon je naletel med drugim tudi na očitke strank in društev, ki so vedno zagovarjale pravice sorodnikov žrtev. Trdili so, da bi zadoščalo že, da bi se izvajal le Zakon o vojnih grobiščih, ob tem pa so preslišali, da je prav pomanjkljivost in neustreznost tega zakona omogočala vsaki vladi, da je sproti razlagala, kaj je po zakonu mogoče in kaj ni. Svojevrsten cinizem pa je v času sprejemanja zakona pomenil očitek, da se z njim vračamo v čase totalitarizma, »ko je bil zapovedan popoln molk o medvojnih in povojnih pokolih vseh resničnih in potencialnih nasprotnikov komunizma, oblasti pa so skrivale njihova trupla«. ⁹⁶

Postopki in rezultati na temelju Zakona o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev

Vlada je za izvedbo nalog, zapisanih v zakonu, dodelila stabilna finančna sredstva (480.000 evrov). Člani komisije so pripravili program, ki ga je vlada potrdila. Ministrstvo je na temelju javnega razpisa izbralo izvajalce za tri glavne sklope (potrjevanje grobišč, urejanje in prekopi ter pokopi). Pred začetkom del so bili o tem obveščeni lastniki zemljišč in pristojni organi (občine, upravne enote in

⁹⁴ Ur. l. RS, št. 55/15. DZ je zakon sprejel 9. 7. 2015 in je začel veljati 8. 8. 2015.

⁹⁵ Arhiv Komisije, Zapisnik o razmejitvi pristojnosti organov po Zakonu o vojnih grobiščih ter Zakonu o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev, 25. 11. 2015.

⁹⁶ Pripombe k osnutku zakona Marka Štrovs, nekdanjega vodje službe za vojna grobišča in državnega sekretarja na ministrstvu za delo; Marko Štrovs, »Faustovska pogodba«, *Demokracija*, 16. 7. 2015, str. 19.

župnije). Izvajanje nalog je bilo zaupano strokovno usposobljenim podjetjem arheološke stroke. V postopek so bili vključeni ustrezni strokovnjaki (arheolog, fizični antropolog, forenzik). Dela so potekala pod nadzorom Komisije in Policije. Po koncu del je bila za vsako grobišče opravljena ustrezna antropološka in arheološka analiza ter dokumentirano zaključno poročilo. Ob izvedbi sondiranj in prekopov so izvajalci vse predmete sproti dokumentirali. Tiste predmete, ki bi lahko pripomogli k skupinski ali individualni identifikaciji žrtev, je zavarovala in analizirala Policija. Druge predmete, ki imajo po Zakonu o kulturni dediščini le zgodovinsko vrednost, pa naj bi predali muzejem. Pri tem prihaja do zapletov, saj je odprtih še veliko dilem, ki jih bodo strokovnjaki morali čim prej rešiti (število muzejev, ločevanje oziroma odbira predmetov, sredstva ipd.).

Pričakovanja, kako bo novi zakon zaživel v praksi, so bila velika. Komisija se je odločila za izkop posmrtnih ostankov predvsem iz grobišč s slovenskimi žrtvami. A ob tem spoznala, da so bili ustni viri hote ali nehote napačni. Tako so npr. v grobišču Košnica namesto žrtev celjskih Nemcev našli 306 skeletov hrvaških vojakov. Podobno tudi v Jami v Rugarskih klancih v Kočevskem rogu. Že v letu 2015 je bil opravljen izkop 15 žrtev iz dveh grobišč (Ravni Dol, Sopotnica)⁹⁷ ter izkop iz naključno odkritega grobišča v Trebčah (10 oseb). Raziskanih je bilo 29 lokacij, od katerih je bilo na osmih lokacijah grobišče potrjeno.⁹⁸ Z ograjami, križi in kašipoti so označili in uredili tri grobišča.⁹⁹

Ko je zakon leta 2016 v popolnosti zaživel, je bil tudi program dela zastavljen bolj smelo. Čeprav je bil pripravljen že v začetku leta, je MGRT objavilo javno naročilo šele v začetku junija, izvajalce pa izbralo šele konec avgusta.¹⁰⁰ Časovni razkorak med pripravljenim programom Komisije in izvedbo javnega razpisa, izbiro in podpisom pogodbe z izvajalci je na žalost postal stalna praksa tudi v naslednjih letih. Tako so izvajalci morali dela opraviti do konca proračunskega leta v novembru, torej v mesecu ali dveh, v slabših vremenskih razmerah, kar je v nekaterih primerih vplivalo na temeljitost raziskav. Kljub temu je bil leta 2016 izveden doslej najobsežnejši program. Izneseni so bili posmrtni ostanki skoraj 1100 oseb, od tega večji del (625) z nadaljevanjem izkopov iz Hude Jame.¹⁰¹ Izkopi žrtev so bili izvedeni iz dveh grobišč v vasi

⁹⁷ Magelan skupina d. o. o., Kranj (dalje Magelan), *Poročilo o arheološki raziskavi prikrita grobišča na Ravnem dolu pri Sodražici in prikrita grobišča v Sopotnici pri Škofji Loki*, avtor poročila Rok Bremec, 10. 2. 2016.

⁹⁸ Magelan, *Poročilo o arheološkem rekognosciranju prikritih grobišč v RS*, avtor poročila Rok Bremec, 10. 2. 2016.

⁹⁹ Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo (dalje MGRT), *Poročilo o delu Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč v letu 2015*, št. 131-6/2015/22, 21. 12. 2015.

¹⁰⁰ MGRT, 0248/16, št. zadeve 430-6/2016.

¹⁰¹ Uroš Košir in Petra Leben Seljak, Ekshumacija posmrtnih ostankov iz rova sv. Barbare v letih 2016 in 2017, *Poročilo 4*, str. 215–235.

Selo pri Panchah (tri osebe), grobišča Zakriž v Cerknem (21 oseb), grobišča Košnica (306 oseb), grobišča Koželj v Velenju (51 oseb) in grobišča Romov v vasi Bukovec (enajst oseb). Izveden je bil tudi iznos dvanajstih oseb iz Jame Žiglovica, 31 žrtev iz Krimske jame¹⁰² in 19 oseb iz štirih kraških brezen.¹⁰³ Od 44 evidentiranih krajev so obstoj posmrtnih ostankov potrdili na osemnajstih.¹⁰⁴ Urejenih je bilo 57 morišč in grobišč in na njih ograjenih 66 grobnih polj.¹⁰⁵ Med ključna pietetna dejanja v letu 2016 sodi – ob velikem prizadevanju predsednika republike Boruta Pahorja – odločitev o pokopu 778 žrtev iz skladišča (kostnice) v Barbara rovu na mariborsko pokopališče Dobrava. Temeljno nasprotovanje tej odločitvi je izhajalo iz pomislekov o preveliki oddaljenosti mariborske Dobre od mesta zločina. Pojavile so se zahteve, naj se žrtve pokopljejo na Spominskem parku na Teharjah. Vladna komisija, ki se je zavedala vseh pomanjkljivosti pokopa na Teharjah in okoljske problematike, ki bi ob tem prišla na dan, takšni rešitvi, ki bi pokop žrtev in nadaljevanje iznosa žrtev iz Hude Jame zavlekla za več let, ni bila naklonjena in žrtve so bile pokopane v Mariboru.¹⁰⁶ To je omogočilo nadaljevanje del v Barbara rovu in iznos še preostalih 625 žrtev ter njihov pokop na pokopališču Dobrava.

V letu 2017 je bil izveden sanitarni iznos skeletnih ostankov iz dveh kraških brezen.¹⁰⁷ Raziskovalo oziroma potrjevalo se je na 40 evidentiranih lokacijah. Narejenih je bilo 236 testnih izkopov (sond). Grobišča so potrdili na 25 krajih.¹⁰⁸ Iz sedmih grobišč je bilo iznesenih 138 žrtev.¹⁰⁹ Med presenetljivimi

¹⁰² Damjan Debevec, Martina Kocmur, Uroš Košir, Andrej Mihevc, Tone Palčič in Anton Velušček, *Krimska jama in Jama pri Rotovi skali. Zaključno poročilo o izkopu posmrtnih ostankov žrtev pobojev 2015–2016*, 23. 10. 2016.

¹⁰³ Magelan, *Poročilo o sanitarnem iznosu človeških posmrtnih ostankov iz kraških brezen*, 19. 7. 2016. Mihcovo brezno 1 oseba, Žiglovica 7 oseb, Andrejčkovo brezno 9 oseb, Jama v Rugarskih klancih 2 osebi.

¹⁰⁴ Magelan, *Končno strokovno poročilo o odkrivanju prikritih vojnih grobišč* (sklop I; potrjevanje grobišč/sondiranje), 14. 11. 2016.

¹⁰⁵ Hitri servis, d. o. o. (dalje Hitri servis), *Končno poročilo o izvedbi del*, 24. 11. 2016.

¹⁰⁶ Mitja Ferenc, »Nihče nas ni nič vprašal, samo padalo je po nas«, *Reporter*, 5. 12. 2016, str. 31–36.

¹⁰⁷ Magelan, *Poročilo o sanitarnem iznosu človeških posmrtnih ostankov iz kraških brezen v letu 2017*, Kranj, 21. 6. 2017, avtorja poročila Draško Josipovič in Luka Rozman.

¹⁰⁸ Avgusta, raziskovalna in storitvena dejavnost, d. o. o. (dalje Avgusta), *Poročilo o sondiranju prikritih grobišč v letu 2017*, Ljubljana, april 2018, avtorji poročila dr. Uroš Košir, Matjaž Čuček, Gregor Gruden in Janez Rupnik.

¹⁰⁹ Magelan, *Preliminarno strokovno poročilo o odkrivanju prikritih vojnih grobišč po programu del Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč v letu 2017 (sklop v; prekopi)*, avtorji poročila Luka Rozman, Rok Bremec, mag. Draško Josipovič, Marko Kot, dr. Petra Leben Seljak, Kranj, 31. 8. 2017. Izkopi so bili opravljeni iz grobišč: Stomaž – Grobišče Stomaž 3, Jelični vrh – Grobišče Brusova grapa 1, Jelični vrh – Grobišče Brusova grapa 2, Kamniška Bistrica – Grobišče Macesnovec, Podstenice – Jama v Rugarskih klancih; Avgusta, *Preliminarno poročilo o ekshumaciji posmrtnih ostankov z grobišča Romov v Iški [ID 35]*, Ljubljana, 21. 11. 2017, avtorja poročila dr. Uroš Košir

rezultati v letu 2017 je bil prav gotovo izkop Romov v Iški vasi. Med 53 pobitimi je bila polovica mladoletnih. Označenih in urejenih je bilo 70 grobišč in morišč.¹¹⁰ Vpeljani so bili še dodatni postopki ugotavljanja ali iskanja prikritih grobišč. Tako so detektorski pregledi in analiza najdenih predmetov okolice grobišč v Kočevskem rogu omogočili delno rekonstrukcijo dogajanj, npr. pot do morišča, kraj slačenja in sežiga opreme, prepoznavna območja intenzivnega streljanja in smeri streljanja, pridobljen je bil vpogled v narodnost nekaterih žrtev in njihovo pripadnost različnim vojaškim formacijam.¹¹¹

Leta 2018 so raziskave potekale na 46 evidentiranih lokacijah. Grobišča so izvajalci do konca leta potrdili na osmih. V Podklancu na Boncarjih je bila najdena in izkopana še ena skupina leta 1942 pomorjenih Romov (19 oseb, od tega kar enajst otrok). Iz sedmih drugih grobišč¹¹² pa so iznesli skeletne ostanke 38 oseb.¹¹³ Dodatno je občina Kamnik aprila izvedla prekop 50 žrtev iz grobišča Cuzakov travnik. Ureditvena dela so potekala na 33 grobiščih in moriščih.¹¹⁴

Leta 2019 je bila večina sredstev namenjena iznosu miniranega materiala nad žrtvami v Jami pod Macesnovo gorico v Kočevskem rogu, za katero predvidevamo, da je najmnogičnejše grobišče Slovencev, pripeljanih iz taborišča Šentvid. Da so izvajalci prišli do prvih žrtev, je bilo treba odstraniti 1915 m³ miniranega materiala, podreti in spraviti predhodno odkazano drevje, urediti dovozno cesto ipd. Iznos žrtev naj bi se začel leta 2020, za to je vladna komisija namenila tudi večino proračunskih sredstev,¹¹⁵ vendar je pandemija covida-19 dela leta 2020 onemogočila in začetek prestavila v leto 2021. Sondiranja so bila izvedena na devetih lokacijah, od katerih so na treh potrdili obstoj grobišča.

in dr. Petra Leben Seljak; Magelan, *Končno strokovno poročilo o odkrivanju prikritih vojnih grobišč 2017, Grobišče Loka – ID 587, Ribnica pri Pivki*, Kranj, 13. 10. 2017, avtorji poročila Luka Rozman, Rok Bremec in Marko Kot.

¹¹⁰ Hitri servis, *Poročilo 2017*, Jesenice, november 2017.

¹¹¹ Avgusta, *Poročilo o detektorskih pregledih okolice grobišč v Kočevskem rogu – Jama v Rugarskih klancih [ID 114], Dvojno brezno pri Cink križu [ID 112], Jama pod Krenom [ID 119] in Debliške livade pri Jami pod Krenom [ID 118]*, Ljubljana, januar 2018, avtor poročila dr. Uroš Košir; Avgusta, *Poročilo o raziskavi vrtače in okolice grobišča »Jama pod Macesnovo gorico« (ID 116)*, Ljubljana, oktober 2017, avtorja poročila dr. Uroš Košir in Janez Rupnik.

Avgusta, *Poročilo o iznosu posmrtnih ostankov iz grobišča Spodmol pri Macesnovi Gorici (ID 117)*, Ljubljana, 15. 10. 2017, avtorja poročila dr. Uroš Košir in dr. Petra Leben Seljak.

¹¹² Grobišča v Spodnjih Gorjah, Repnjah, Polju pri Vodicah, Framu in Hrušici.

¹¹³ Avgusta, *Preliminarno poročilo o ekshumaciji posmrtnih ostankov s prikritih grobišč v letu 2018*, Ljubljana, avtor poročila dr. Uroš Košir, 19. 11. 2018; Archos, d. o. o. (dalje Arhos), *Poročilo o interventnem iznosu posmrtnih ostankov Obrežje – grobišče bunker*, avtorji poročila Alenka Jovanič, Slobodan Olić, dr. Zdravka Hincak, 28. 9. 2018.

¹¹⁴ Hitri servis, *Preliminarno poročilo o urejanju prikritih grobišč v letu 2018*, Jesenice, januar 2019.

¹¹⁵ Arhiv komisije, *Poročilo o delu Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč v letu 2019*, 15. 1. 2020.

Najbolj presenetljivo odkritje je bilo na ljubljanskem gradu, kjer je bilo med vojno domobransko pokopališče in za katerega je veljalo, da so bili skeletni ostanki razneseni neznano kam in da je pokopališče izpraznjeno. Skelete v krstah so odkrili tako v zunanjem kot tudi v notranjem pokopališčnem obroču. Odkrili pa so tudi nekaj grobov, ki potrjujejo pričevanja o ekshumaciji, kot tudi grobove, ki izpričujejo nedosledno in pomanjkljivo opravljen iznos posmrtnih ostankov.¹¹⁶ Mestna občina Ljubljana ureditve ali označitve grobišča ni dovolila.

Leta 2020 je bil zaradi predvidene izgradnje hidrocentrale pri Brežicah s strani investitorja v Mostecu izveden izkop žrtev iz dela protitankovskega jarka, ki bo po izgradnji hidrocentrale poplavljen. Iz nekaj deset metrov dolgega jarka so arheologi izkopali posmrtno ostanke najmanj 276 oseb. Iz dveh brezen so bili izneseni posmrtni ostanki treh (Mihcovo brezno) oziroma 50 oseb (Koščevo brezno).¹¹⁷ Slednje je bilo konec leta urejeno na običajen način. Poleg načrtovanih izkopov vodi Komisija tudi vse postopke v primeru naključno odkritih vojnih grobišč. Tako so jamarji junija 2020 naleteli na žrtve v novo odkritem breznu v Kočevskem rogu. Izneseni posmrtni ostanki pripadajo najmanj 258 osebam,¹¹⁸ domnevno ujetnikom iz novomeških zaporov. Leta 2020 je bilo skupaj ekshumiranih 587 žrtev iz štirih grobišč.

Pokop in ureditev grobov

DNK-vzorci žrtev iz prikritih grobišč (desne stegenice) so za morebitno nadaljnjo genetsko analizo in identifikacijo hranjeni v kostnici na pokopališču Lipica v Škofji Loki in so pod strokovnim nadzorom Nacionalnega forenzičnega laboratorija Generalne policijske uprave. Posmrtni ostanki žrtev pa so po analizi prepeljeni v kostnico na pokopališču Dobrava v Mariboru. Velik delež jih pripada vojaškim strukturam NDH in čakajo na odločitev hrvaških pristojnih organov o načinu in kraju pokopa. V primerih skupinske identifikacije so bile nekatere skupine slovenskih žrtev pokopane na lokalnih pokopališčih, tako kot je predvideno po ZPVGŽ-jem. Komisija in ministrstvo sta poskrbela za obliko ureditve skupinskih grobov, kjer se pokop izvede v okviru države. Tako so na pokopališču v Begunjah pri Cerknici 9. oktobra 2016 pokopali žrtve iz Krimske jame, na pokopališču Videm v Prigorici 18. junija 2017 devet žrtev iz

¹¹⁶ Arhos, *Začasno poročilo o sondiranju prikritih grobišč v letu 2019*, avtorja poročila Slobodan Olič in Alenka Jovanović, 20. 11. 2019.

¹¹⁷ Luxor, arheološke raziskave, Luka Rozman s. p., *Odkrivanje prikritih vojnih grobišč v letu 2020 – izkop človeških posmrtnih ostankov žrtev iz Mihcovega in Koščevega brezna*, avtorja poročila Luka Rozman, dr. Petra Leben-Seljak, 25. 11. 2020.

¹¹⁸ Avgusta, *Končno poročilo o iznosu posmrtnih ostankov iz »Brezna 3 pri grobišču« v Kočevskem rogu*, avtorja poročila dr. Uroš Košir in dr. Petra Leben-Seljak, 28. 10. 2010.

jame Žiglovica in 22. oktobra 2017 150 žrtev iz grobišč Konfin 1 in Konfin 2,¹¹⁹ 3. julija 2020 pa na pokopališču Dolenji Logatec skeletne ostanke dvanajstih neznanih žrtev, ki so bile izkopane iz grobišča pod Strmico že pred 30 leti.¹²⁰ Težko razumljivo pa je, da na ljubljanskih Žalah »ni prostora« za 86 romskih žrtev. Izkopi iz romskih grobišč so razkrili, da je bila skoraj polovica romske skupnosti na Dolenjskem in Notranjskem žrtev partizanskega nasilja v letih 1942 in 1943. Ministrstvo je večkrat poskušalo dobiti dovoljenje od upravljavca Žal in Mestne občine Ljubljana za njihov pokop, vendar brez uspeha.

V nizu pietetnih spravnih dejanj naj omenim še dejanje predsednika republike Boruta Pahorja, ki se je v imenu države opravičil sorodnikom umorjenega Rada in Ksenije Hribar¹²¹ ter družini Hudnik.

Elementi urejanja

Urejanje po ZPVGŽPŽ-ju se je začelo s pridobivanjem dokumentacije in dovoljenj lastnikov zemljišč. Predstavniki Komisije dr. Mitja Ferenc je izvajalce pripeľjal na lokacijo grobišča. Za vsako grobišče so po ogledu izdelali načrt izvedbe in terminski plan. Na območju grobišča so najprej očistili okolico, sledili so zakoličenje, izkop zemlje za temelje, betoniranje, montaža opreme ter urejanje poti in odvoz odpadkov. Glavni ureditveni elementi so bili ograja, križ (običajno je narejen iz smrekovega lesa, debeline 14/12 cm, višine 250 cm, prečnik dolžine 130 cm) z medeninasto tablico dimenzij 120 × 120 mm, na kateri so vgravirani osnovni podatki o grobišču oziroma morišču. Kjer je bilo mogoče dobiti dovoljenja, so postavili označevalno tablo oziroma kašipot. To je na kovinskem stebur višine 350 cm pritrjena aluminijasta tabla dimenzij 30 × 100 cm s podatki, ki zajemajo identifikacijsko številko grobišča in njegovo ime, smer, oddaljenost in koordinate v WGS84-koordinatnem sistemu. Za lažji dostop so na odmaknjenih krajih postavili usmerjevalne table. Umestitve klopi in informativne table niso bile pogoste (Lovrenška grapa, Areh na Pohorju, Konfin, Macesnova gorica, Kren, Rugarski klanci). Ureditev grobišč je bila izvedena dokaj enotno. Ker pa so grobišča različnih oblik in na različnih terenih, so izvajalci uporabili različne elemente lesene ograje, odvisno tudi od tega, ali je ograja imela le označevalno funkcijo, s katero se je omejilo območje grobišča, ali tudi varovalno (brezna). Na tistih mestih, kjer bi masivna lesena ograja ovirala obisk, promet ali

¹¹⁹ MGRT, Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, *Poročilo od delu Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč v letu 2017*, št 131-1/2017/.

¹²⁰ Arhiv Komisije, Poročilo o delu Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč v letu 2020, 16. 12. 2020.

¹²¹ Govor Boruta Pahorja, predsednika RS na gradu Strmol; 25. 10. 2015 je objavljen v *Poročilu* 4, str. 290; dr. Alja Brglez, Spravne pobude Boruta Pahorja, predsednika RS, *Poročilo* 4, str. 140–149.

gospodarjenje z zemljiščem, so postavili zgolj križ s kovinsko tablico (pod Ruško kočo na Arehu), pri obsežnejših grobiščih pa so postavili ograjo z lesenimi količkami in verigami (Kostanjevica, Kidričevo).¹²² Ob bolj obiskovanih grobiščih so bili postavljeni tudi smetnjaki ali urejeni prostori za prižiganje sveč.¹²³

Odločevalcem na pot

Zapisano lahko sklenem z ugotovitvijo, da se je zaradi nove zakonodaje, ki je omogočila intenzivno nadaljevanje raziskovanja in urejanja prikritih grobišč, civilizacijski ter pietetni dolg naše generacije do vseh mrtvih zmanjšal. Raziskave so samo v obdobju 2015–2020 potekale na 168, ureditvena dela pa na 175 grobiščih in moriščih. Označena so že skoraj vsa, ki so bila doslej s terenskimi deli raziskana in potrjena ali pa so bili iz njih v celoti ali delno izneseni človeški posmrtni ostanki.

A dela je še veliko. V naslednjih letih si morata Komisija in resorno ministrstvo prizadevati k še obširnejšemu zbiranju informacij o lokacijah domnevnih prikritih grobišč, jih evidentirati in nato raziskati in urediti, saj so tovrstna opravila izostala. V ta namen bi se morala končno urediti in dopolnjevati elektronska baza prikritih grobišč, ki je osnova za strokovno delo. V njej so namreč opisani vsi postopki, ki so se na posameznem grobišču izvajali. Vanjo se je prenehalo vpisovati leta 2009, zato je zaradi časovne oddaljenosti nujno podatke preveriti in dopolniti. MGRT je v letu 2020 omogočilo zasnovo nove računalniške postavitve baze evidentiranih prikritih grobišč, ki bo omogočala lažje upravljanje, vnašanje podatkov in pregledovanje. Poglavitna bojazen pa ostaja odsotnost terenskega preverjanja, saj so se značilnosti grobišč, dostopov do njih, okolje, lastniške razmere v petnajstih do dvajsetih letih spremenile. Razpise, izbor in pogodbe z izbranimi izvajalci bi morale MGRT dokončati v prvi polovici leta, da izvajalci s terenskim delom ne bi bili v časovni stiski pri izpolnjevanju s pogodbo predpisanih opravil. Močnejši poudarek bo Komisija morala dati tudi končevanju postopkov, s katerimi se urejena grobišča predajo v skrb in upravljanje ministrstvu za delo (strokovne podlage in predlogi za vpis v Register vojnih grobišč). Tudi Ministrstvo za kulturo oziroma spomeniška služba bo moralo sprejeti dejstvo, da vsaj nekatera urejena grobišča in morišča po kriterijih, ki veljajo za memorialno dediščino, sodijo v register kulturne dediščine oziroma so njihove značilnosti takšne, da se jih razglasi za spomenike. Za spomenik lokalnega pomena sta prepoznana le Veliko Brezarjevo brezno

¹²² Hitri servis, *Urejanje prikritih grobišč – priprava, predstaviteni film* in poročila za leta 2015–2020 navedena predhodno. Glej Seznam grobišč in morišč, na katerih so v letih 2015–2018 potekala ureditvena dela v: Poročilo 4, str. 101–105.

¹²³ Prav tam.

s Kucjo dolino (1994)¹²⁴ in grobišče v Slovenski Bistrici (2013).¹²⁵ Spominski park Teharje je razglašen za spomenik državnega pomena.¹²⁶ Po tridesetih letih delovanja Komisije bi skrb za vojne grobove morala prevzeti strokovna institucija.¹²⁷ Opažamo, da vedno več lastnikov ne dovoljuje terenskih raziskav in poznejšo označitev ali ureditev na njihovih zemljiščih oziroma so pripravljeni dati soglasje le, če se žrtve iz potrjenega grobišča tudi takoj prekoplje. Nerazumljivo je tudi, da leta 2020 romske žrtve ali slovenski domobranc iz Macesnove gorice nimajo možnosti pokopa na ljubljanskih Žalah. Ali smo pri takih nasprotovanjih mestnih oblasti kot država in kot narod še na pravi poti? In dalje: nerazumljivo je, da župan glavnega mesta prepoveduje, onemogoča ureditev vojnega pokopališča domobrancev na Orlovem vrhu na ljubljanskem grajskem hribu.

Pregled po evidencah pokaže, da je bilo do konca leta 2020 v Sloveniji raziskanih 241 grobišč in morišč, od katerih je bil iz 133 opravljen delen ali celoten prekop žrtev, na 108 pa s sondiranjem potrjen obstoj človeških skeletnih ostankov.

Seveda se zastavljajo vprašanja: Kako to, da nam je v zadnjih letih uspelo s hitrimi koraki zmanjšati civilizacijski in pietetni dolg, s katerim smo Slovenci močno zaostajali? Kako to, da tako velikih korakov nismo zmogli že prej? Kako to, da se danes lahko lotevamo vedno obsežnejših nalog, tudi takšnih, ki so se še pred leti zdele utopične? Vendar naj kot sopotnik v treh desetletjih ukvarjanja s to tematiko poudarim, da je vsako obdobje pomenilo nadgradnjo dela preteklih akterjev. Vsaka komisija je orala ledino v prizadevanjih za pieteto do zamolčanih, a na žalost velikokrat za več let izgubljala energijo in boj v prepričevanju s pristojnimi odločevalci.

Pietetna in civilizacijska dejanja so bila velikokrat negativno zaznamovana in zaničevana, češ:

Zakaj se sondaže in prekopi ter urejanja sploh izvajajo?« / »Gre za izdajalce, kolaborante!« / »Gre za Neslovence!« / »Ni vredno dajati sredstva zanje!« / »S temi dejanji razdvajate narod!« / »Zakaj je treba raziskovati grobišča, saj vse že vemo!« / »Pustimo preteklost!« / »Mladih to ne zanima!«

Če sklenem: Za ureditev našega mesta mrtvih bo potrebno še veliko dela; ne le v vladni komisiji, temveč v celotni družbi. Kaže, da je bilo trideset let tavanja, iskanja poti, iskanja politične podpore, akcijske vneme in tudi nevneme še premalo. Kot je bilo premalo zavedanja, da so naši mrtvi – vsi naši mrtvi.

¹²⁴ Ur. l. RS, št. 67/1994. Odlok o razglasitvi Velikega Brezarjevega brezna in grobišča žrtev povojnih pobojev za kulturni in zgod. spomenik ter naravno znamenitost, 27. 10. 1994.

¹²⁵ <https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b>, vpogled 11. 2. 2021.

¹²⁶ Ur. l. RS, št. 44/2014. Odlok o razglasitvi Spominskega parka Teharje za kulturni spomenik državnega pomena, 17. 6. 2014.

¹²⁷ Jože Dežman, Zavod za vojne grobove, *Slovenski čas*, november 2019, str. 6.

Osnove in meje (slovenske) sprave

Svetopisemske osnove sprave

Povzetek

Sprava je tako v Stari kot v Novi zavezi vrhovna tema, ki pa nikjer ni predstavljena sistemsko filozofsko ali teološko kot doktrina z racionalnimi utemeljitvami, temveč kot mozaik, ki ga sestavljajo besede, metafore, simboli in literarne oblike v vseh literarnih vrstah in zvrsteh. V tematskem pogledu ta mozaik povezuje vse temeljne teme Svetega pisma: postavko o stvarjenju sveta; vizijo zgodovine v časovnem razponu med začetkom in koncem vsega stvarstva; odnos Boga do človeka, ki je ustvarjen po Božji podobi (1 Mz 1,27); stanje duha v zgodovini človeštva, ki je polno zgodb o krivdi posameznikov in sistemov moči; posredne in neposredne oblike kazni; prizadevanje izrednih osebnosti in skupin za spravo; nezadostnost človekovega kesanja za popolno spravo; zagotavljanje rešitve na temelju brezpogojnosti Božjega dela odpuščanja in sprave. Apostol Pavel povzema spoznanje Stare in Nove zaveze, da je vsak posameznik kot tudi človeštvo kot celota podvrženo sodbi, ker na zemlji ni pravičnega, niti enega; ves svet bi se moral priznati krivega pred Bogom (Rim 3,9-20).

Za lažjo ponazoritev notranjih povezav vseh navedenih vidikov za izhodišče prispevka služi večplastni lik kralja Davida, ki je na poseben način izvoqljen, zaradi hude krivde kaznovan, pa vendarle postane osrednji mesijanski lik, ki organsko povezuje Staro in Novo zavezo. Ključ za razumevanje vloge kralja Davida najdemo v zagotovilu, da bo Bog Davidovo dinastijo kljub krivdam nekaterih njenih članov ohranil »na veke« (2 Sam 7,14-17; Ps 89,27-38). Na to obljubo se navezuje Jezus, ki izhaja iz Davidove dinastije, a pred Pilatom izjavlja, da njegovo kraljestvo »ni od tega sveta« (Jn 18,36). Lik Davida in vlo-ga njegove dinastije kaže vse elemente brezpogojne obljube Boga stvarnika, da izvoljenega ljudstva in človeštva ne bo prepustil zunanjim in notranjim, lastnim destruktivnim silam, ampak ga bo reševal z močjo brezpogojnega na-črta sprave.

Ko se svetopisemski izvedenci in drugi teologi sprašujejo, zakaj je Bog ravno Davida izbral za tako ključno vlogo za vse stopnje poti iz brezna kriv-de do končnega cilja sprave celotnega človeštva in sveta, morajo prej ali slej

priznati, da se to ni zgodilo zaradi posebnih Davidovih zaslug, temveč zaradi primarne in brezpogojne volje Boga stvarnika, čeprav je David postal vzor spokornosti in je vedno obstajala neka manjšina, ki je razmišljala in delovala pravno. Sprava v dokončnem pomenu besede neskončno presega vse človekove sposobnosti, da si jo pridobi s svojo »pravičnostjo«. Iz brezpogojne pravne naravnosti Boga lahko potegnemo sklep: sadistična dejanja posameznikov, krvave revolucije in genocidi so sicer nerazumljiva skrivnost negativne bilance človeštva, toda zlo nikoli ni imelo zadnje besede, ker sprava ni samo zadeva tuzemske resničnosti, ampak je po svoji naravi predvsem bistvo obljube o človekovi nesmrtnosti. Zato nobena žrtev ni zaman, morilec pa je vedno na slabšem kakor njegova žrtev. V konstelacijah prerivanja za oblast je človekov najbolj neizprosni sodnik vest, pred katero noben nasprotnik sprave ne more ubežati. Že s samim poskusom bega si zapečati usodo najbolj tragične osebe. V nasprotju z determinizmom *Sveto pismo* sporoča, da se lahko pogubi posameznik, če vztraja v sovraštvu, človeški rod pa je deležen brezpogojne obljube sprave kot zmage ljubezni nad sovraštvom.

Uvod

Sveto pismo poroča o odnosu med Bogom, človeštvom in vesoljem. Temeljno svetopisemsko načelo je, da je Bog ustvaril vesoljni svet in sklenil zavezo z Izraelom. Samoumevno je, da ta zaveza vsebuje nekatere zahteve in terja korekten odnos v vseh razmerjih. *Sveto pismo* razkriva posledice krivde ali greha človeštva in Izraela, pojasnjuje namen kazni za krivdo ter navaja pogoje za odpuščanje. Bistvo sporočila je, da odpuščanje in sprava presegata možne učinke kesanja za greh. Kot stvarnik je Bog brezpogojno povezan s svojim stvarstvom in še posebej z izvoljenim ljudstvom, zato je zgodovina sveta, ki se začne s stvarjenjem, naravnana na najvišjo možno točko dopolnitve vsega stvarstva na koncu zgodovine, ki jo merimo s časom. Ker je Bog *Svetega pisma* osebno bitje, so posegi Boga v življenje človeka, ki so za njegovo identiteto relevantni, duhovne narave.

Vsi svetopisemski pisatelji verjamejo, da je Bog neskončno vzvišen nad človekom, ki ga je ustvaril, zato vse vrste odnosov Boga do človeka razumejo kot čisto milost. Razlog za to temeljno teološko postavko je ontološke in moralne narave. Ontološki razlog za veljavo milosti nad vsemi merili pravičnosti je v tem, da izvor, narava in cilj Božje milosti neskončno presegajo človekov položaj, ki ga ima v sedanjem prostoru in času. Moralni razlog za veljavo tega načela pa je dejstvo, da je bilanca celotne zgodovine človeštva omadeževana z nameni in dejanji zla. Iz tega sledi spoznanje, da človek pred Bogom že v načelu ne more uveljavljati svoje pravičnosti, sme pa prositi za darove Božje

milosti. Že v izhodišču je torej jasno, da odpuščanje in sprava ne moreta biti zgolj človeško delo, ker bi to pomenilo, da človek presega samega sebe.

V svetu, ki je zaznamovan z bremeni zla, z razumsko radovednostjo išče-mo odgovor na vprašanja: Zakaj Bog dopušča zlo in človeka, ki mori sočloveka, ne kaznuje takoj? Kakšno je razmerje med krepostjo in nagrado, krivdo in kaznijo? S kakšnimi razlogi Bog človeku odpušča in nam nalaga dolžnost, da tudi mi odpustimo svojim dolžnikom? In končno, ali je mogoče po racionalni poti priti do pomiritve? Vsaka deklaracija sprave ob umorih in pobojih ostane le mrtva črka, dokler ne preraste v molitev za Božje odpuščanje. Razlogi za odpuščanje pa neskončno presegajo človeške razloge za spravo. Zakaj torej mora biti tako, da je resnična sprava čisto Božje delo, ki po razlogih, naravi in ciljih presega vsa človeška merila? Božje odpuščanje ob umorih in pobojih pomeni obujanje mrtvih v večno življenje in pokop človeške predrznosti, ki pred Bogom in ljudmi uveljavlja človeška merila pravičnosti in resnice. Ob soočanju s takšnimi skrajnimi situacijami je Jezus bodril svoje učence: »Ne bojte se tistih, ki umorijo telo, duše pa ne morejo umoriti. Bolj se bojte tistega, ki more dušo in telo pogubiti v pekel.« (Mt 10,28) Te besede odražajo vrednotenje človeka izključno na duhovni ravni, v luči večnosti. Duhovno vrednotenje človeka je apostolu Pavlu narekovalo izjavo: »Če ni vstajenja mrtvih, tudi Kristus ni vstal. Če pa Kristus ni vstal, potem je prazno tudi naše oznanilo, prazna tudi vaša vera.« (1 Kor 15,13-14) Iz te postavke sledi teološki sklep: »Če ni vstajenja, je prazna naša sprava.«

Kompleksno vprašanje razmerja med krivdo, kaznijo, odpuščanjem in spravo v *Svetem pismu* je temeljna tema večine besedil vseh literarnih vrst in zvrsti, a je najbolj celostno in nazorno prikazano v liku kralja Davida v njegovem ravnanju v različnih kritičnih situacijah v odnosu do Boga, ko je v odnosu do različnih oseb, s katerimi se je srečeval, prišel na rob propada skupaj s svojo vojsko in svojo državo. Davidov pomen pa se končno ne presoja na ravni njegovih odnosov do Boga in ljudi, temveč na ravni Božje obljube, ki je edinstvena, kot je edinstven Božji načrt s celotnim človeštvom.¹²⁸

Svetopisemsko in judovsko-krščansko izročilo o Davidu kaže, da je David podoba vladarja, ki ni uveljavljal svojih meril kraljevanja, ampak merila Božjega kraljestva. Ko ga je po krivici preganjal kralj Savel, mu ni vračal s hudim za hudo, ampak ga je poskušal pridobiti k spoznanju, da je njegovo sovraštvo iz ljubosumja pogubno zanj in za celo državo. Je njegovo prizadevanje za veljavo resnice in pravice dovolj, da bi v Davidovi pravičnosti videli zadosten razlog za to, da je Bog izbral ne samo njega, ampak tudi njegovo dinastijo za večno osnovo svojega razodevanja milosti človeškemu rodu? Kaj

¹²⁸ Avtor članka se v analizi nekaterih odlomkov navezuje na svojo knjigo *Nagrada, kazen in odpuščanje* (1999).

lahko razberemo iz zgodb, ki Davida prikažejo v kritičnih situacijah njegove lastne krivde in zarote s smrtjo v krogu lastne družine in lastnih svetovalcev?

Pripoved o nasledstvu v Drugi Samuelovi knjigi (pogl. 13–19) je verjetno najbolj tragična družinska zgodba, ki jo poznata *Sveto pismo* in svetovna književnost. Davidov prvorojenec Amnon, ki je imel status prestolonaslednika, je očeta prevaral, da mu je dovolil srečanje s polsestro Tamaro. Ko je prišla k njemu v domnevi, da je Amnon bolan, jo je onečastil, takoj zatem pa jo je grobo zavrzel (2 Sam 13). Dve leti pozneje je Davidov mlajši sin Absalom Amnona ubil, domnevno zaradi njegovega zločina nad sestro Tamaro. Iz dogodkov, ki so sledili, pa lahko upravičeno sklepamo, da je to storil zato, da bi imel prosto pot do polastitve prestola z neposrednim uporom očetu Davidu. Ko ga je David tri leta po umoru brata Amnona pomilostil, je Absalom na hitro skoval zaroto proti očetu. David je tedaj zbežal iz Jeruzalema na drugo stran Jordana in tam pripravil vojsko za spopad z Absalomovimi privrženci.

Pred odločilno bitko je David vsem odgovornim naročil, naj Absaloma pustijo pri življenju. V nasprotju z Davidovo željo ga je Davidov vojskovodja Joab vendarle dal ubiti, ko se je na begu skozi gozd zapletel med vejevje. Ko Davidu sporočijo, da je Absalom mrtev, je David na dramatičen način izrazil svoje žalovanje s predirnim jokom: »Moj sin Absalom! Moj sin, moj sin Absalom! O, da bi bil jaz umrl namesto tebe! O Absalom, moj sin, moj sin!« (2 Sam 19,1); »Moj sin Absalom! Absalom, moj sin, moj sin!« (2 Sam 19,5).

Davidov vojskovodja Joab pa za Davidova očetovska čustva ni imel razumevanja, zato je svojega nadrejenega kralja razočaran poučil: »Danes si osramotil obličje vseh svojih služabnikov, ki so danes rešili življenje tebi, tvojim sinovom in tvojim hčeram, tvojim ženam in tvojim stranskim ženam, ker ljubiš tiste, ki te sovražijo, in sovražiš tiste, ki te ljubijo. Saj si danes sporočil, da ti poveljniki in služabniki niso nič. Kajti danes sem spoznal, da če bi bil Absalom živ, mi vsi pa danes mrtvi, bi bilo prav v tvojih očeh!« (2 Sam 19,6-7) Ko prevarani oče joče za izgubljenim sinom, se pokaže moč očetovske ljubezni, ki neskončno preseže logiko pravičnosti, kot jo zagovarja Davidov vojskovodja Joab (2 Sam 19,1-9). Podobno v Jezusovi priliki o izgubljenem sinu očetovska čustva izbruhnejo v veselje, ko se je sin vrnil iz blodnje, njegov brat pa se namesto tega jezno sklicuje na pravila pravičnosti (Lk 15,11-32).

1. Morilska ljubosumnost kralja Savla in Davidova spravljivost

Prva kritična situacija, ki jo je moral David prestati, je njegov odnos do maščevalnega kralja Savla in do puščavskega poglavarja Nabala. Dogodka sta opisana poglavjih 24–26 Prve Samuelove knjige. Poglavji 24 in 26 sestavljajo zelo podobne pripovedi o Davidovi velikodušnosti do Savla, poglavje 25 pa

Davidova razrešitev skušnjave maščevanja po posredovanju modre Abigajile, žene beduinskega poglavarja Nabala. Sklepamo lahko, da sta zgodbi poglavij 24 in 26 poznejša razširitev in dopolnitev istega izvirnika ali pa da zgodba v poglavju 24 (A) izhaja iz pripovedi, ki jo vsebuje poglavje 26 (B). Dejstvo, da sta ohranjeni dve različici o istem velikodušnem dejanju, priča o njunem izjemnem pomenu Davidovega vzpona na oblast. Še bolj je očitno, da prikupna zgodba o srečanju med Davidom in Nabalovo lepo in modro ženo Abigajilo, ki stoji med obema poročiloma, izvira iz istega vira: sporoča namreč, da ne bi smel noben človeški igrlec na odru življenja postati maščevalec. Med obema zgodbama, ki z dolgimi in bujnimi govori opisujeta, kako David ni hotel položiti roke na Savla, čeprav ga je ta nenehno preganjal, in Davidovo takojšnjo odločitvijo, da se bo maščeval neotesanemu Nabal, ker ga je užalil, obstaja popolno nasprotje. Bistvo ključne epizode v poglavju 25 je v tem, da je Davida posredovanje izjemne ženske, ki mu je bila usojena, obvarovalo usodne krvne krivde. Po posredovanju Abigajile je spoznal, da mora prepustiti svojo pravdo Bogu (Gordon 1980, 37–64).

Po obeh različicah o srečanju je Savel »vzel tri tisoč mož, izbranih iz vsega Izraela« ter šel iskat Davida in njegove može v puščavo (1 Sam 24,3; 26,3). Različica A pravi, da je Savel padel pod Davidovo oblast prav v jami, kjer se je skrival David (1 Sam 24,4), medtem ko je po različici B David šel ponoči v Savlov tabor, kjer sta Abner in ljudstvo ležala okrog Savla (1 Sam 26,3-7) in nanje je »prišlo trdno spanje od Gospoda« (1 Sam 26,12). V obeh različicah so Davidovi može zapeljevali svojega gospodarja; v 1 Sam 24,5 so ga nagovarjali: »Glej, to je dan, o katerem ti je govoril Gospod: 'Glej, dajem ti tvojega sovražnika v tvojo roko, da mu storiš, kakor je dobro v tvojih očeh'«; v 1 Sam 26,8 pa je Davidu poznejši poveljnik njegove vojske Abišaj prigovarjal: »Danes ti je Bog izročil tvojega sovražnika v roko. Dovolj zdaj, da ga enkrat s sulico pribijem k zemlji – drugič ga ne bo treba!« Predlagano pribijanje Savla ob zemljo spominja na kraljeve poskuse, da bi pribil Davida na steno (1 Sam 18,11; 19,10) in svetuje uporabo *lex talionis*. David je odklonil, da bi vzel zadevo v svoje roke, saj je Savla imenoval »Gospodov maziljenec« (1 Sam 24,7; 26,9-12). V 1 Sam 26,10 pripovedovalec poroča, kako se je David podredil Božji volji in prepustil sodbo nad Savlom Bogu: »Kakor živi Gospod, da, Gospod ga bo udaril: ali pride njegov dan in umre ali pojde v boj in bo pokončan.«

Zavedati se moramo, da se David ni upiral maščevalni skušnjavi le zaradi svoje velikodušnosti, temveč zaradi spoštovanja Božje volje, tj. svoje globoke vere, da ljudi izbira in jim sodi samo Bog. Kralj je svet, ker ga je mazilil Bog, zato se ga ne sme nihče dotakniti (prim. 1 Sam 26,9.11.16.23; 2 Sam 1,14.16); maščevanje pripada Bogu; pravični lahko upa na Božje varstvo. Vera v Božjo avtoriteto nad vsakim človekom je Davida rešila pred skušnjo, da bi nasilno

položil svoji roki na Savla. Walter Dietrich ugotavlja: »Pripoved je velike teološko-etične globine: Komaj bi bil primer umora tirana lahko bolj verodostojen in priložnost zanj ugodnejša, skušnjava očitno osvobajajočega nasilnega dejanja silovitejša kot tukaj. Komaj bi bilo lahko tudi odrekanje nasilja plemenitejše, s teološko močnejšimi argumenti utemeljeno, in moralna premoč nenasilja nad nasiljem prikazana bolj impresivno kot v tej zgodbi.« (Dietrich 2015, 703)

Davidovi prizanesljivosti do Savla sledi ovrednotenje dejanja (1 Sam 24,9-16; 26,13-20). Kralju ali njegovemu stražarju je David slovesno izjavil svojo zvestobo in dokazal svojo nedolžnost tako, da je pokazal kos Savlovega plašča, njegovo kopje in vrč z vodo. To so bili otipljivi dokazi, da je David zavrnil priložnost, ko bi ga lahko ubil. Njegove nagibe in upanja najbolje razodeva njegova prošnja Bogu, naj razsodi med Savlom in njim: »Gospod naj bo sodnik in naj razsodi med menoj in teboj! Naj vidi in naj vodi mojo pravdo in naj mi pomaga do pravice pred teboj!« (1 Sam 24,16) V različici B je David Savlove spremljevalce z oddaljenega hriba zmerjal kot »sinove smrti«, ker jim ni uspelo zavarovati kralja, namesto da bi se (kot bi pričakovali) pritoževal zaradi Savlove neutemeljene sovražnosti do njega. S spretno retoriko je kralja opozoril, da ima zgrešen odnos do njune zveze. Posledice ravnanja enega in drugega so radikalno različne. P. Kyle McCarter ugotavlja, kako očitno zlo in dobro delujeta drugače, kakor si sužnji zla predstavljajo: »Vse, kar Savel naredi za preprečitev Davidovega vzpona, deluje ironično v Davidovo korist, vsaka priložnost, ki jo Savel poskuša izkoristiti, se na koncu spremeni v priložnost za Davida.« (McCarter 1980, 318)

V obeh različicah (1 Sam 24,17-22; 26,21-25) je Savel nazadnje priznal, da ima David prav in da je bil njegov sovražni odnos do njega neopravičljiv. Posebej je treba omeniti njegovo izjavo v 1 Sam 24,18: »Pravičnejši si od mene, kajti ti si mi izkazoval dobro, jaz pa sem tebi izkazoval hudo.« (Prim. 1 Sam 25,21, ki se nanaša na Nabala.) David je izpovedal svoje zaupanje, da bo varen pod Božjim varstvom, in ga prosil za pomoč: »Gospod pa naj vsakemu povrne po njegovi pravičnosti in zvestobi. Kajti danes te je Gospod dal meni v roko, pa nisem hotel iztegniti svoje roke zoper Gospodovega maziljenca. Glej, kakor je bila ta dan tvoja duša dragocena v mojih očeh, tako naj bo moja duša dragocena v Gospodovih očeh, da me reši iz vsake stiske!« (1 Sam 26,23-24) Potem je Savel blagoslovil Davida: »Bodi blagoslovljen, moj sin David! Zagotovo boš storil velike stvari in zagotovo boš zmogel.« (1 Sam 26,25; prim. 1 Sam 18,14) V različici A je Savel tako kot Jonatan v 1 Sam 23,17 potrdil Davidovo prihodnje kraljestvo, potem je terjal od njega slovesno prisego, da bo varoval njegove potomce: »Zdaj pa mi prisezi pri Gospodu, da ne boš zatrl mojega zaroda za menoj in ne boš iztrebil mojega imena iz hiše mojega očeta!« (1 Sam 24,22;

prim. z Jonatanovo prošnjo v 1 Sam 20,14-16.) David se je strinjal in tako potrdil, da ne bo izkoristil prednosti svojega položaja in se ne bo poskušal maščevati svojemu preganjalcu.

Juan Antonio de Frias y Escalante, Modra Abigajila, Prado, Madrid (foto: Wikipedia)

2. Pametna in lepa Abigajila Davida reši pred maščevalnostjo

Zgodba o Davidovem srečanju s silno bogatim lastnikom ovc Nabalom in njegovo ženo Abigajilo v Karmelu (pogl. 25) ima veliko literarno in teološko vrednost. Najprej nas preseneti antitetična predstavitev obeh oseb: »Možu je bilo ime Nabal, ženi pa je bilo ime Abigajila. Žena je bila pametna in lepa na pogled, mož pa surov in hudoben; bil je Kalebovec.« (1 Sam 25,3) Že ime Nabal nakaže, da je bil mož neumen, brezčuten, naiven, bedak (prim. Iz 32,6; Jer 17,11; Ps 14,1 = 53,1; Prg 17,21; 30,22). Na praznik striženja ovc (prim. 2 Sam 13,23) je David poslal k Nabalu deset mladeničev s sporočilom: »Živel! Mir tebi, tvoji hiši, mir vsemu, kar imaš! Slišal sem, da imaš strižce. Glej, tvoji pastirji so bili z nami in jih nismo nadlegovali. Ničesar jim ni zmanjkalo vse dni, kar so bili v Karmelu. Le vprašaj svoje hlapce in ti bodo povedali! Naj najdejo mladeniči milost v tvojih očeh! Saj prihajamo ob dobrem dnevu. Daj, prosim,

svojim hlapcem in svojemu sinu Davidu, kar najde tvoja roka!» (1 Sam 25,6-8) Dejstvo, da je David poimenoval svoje mladeniče »tvoje hlapce« in sebe »tvojega sina« (prim. Savlovo imenovanje Davida v 1 Sam 24,16; 26,17.21.25), spominja na njegov spoštljivi odnos do Nabala. V nasprotju z Jonatanom in Savlom, ki sta v kritičnem trenutku priznala Davidovo prihodnje kraljestvo (prim. 1 Sam 23,1; 24,2), pa je Nabal popolnoma napačno ocenil Davidovo vlogo. Prevzetno in brezčutno ga je zavrnil, svojo brezčutnost pa je prikril s hinavskim posploševanjem. Davida je razžalil s tem, da ga je imenoval uporabnega sužnja: »Kdo je David? Kdo je Jesejev sin? Danes je dovolj hlapcev, ki so pobegnili vsak od svojega gospodarja ...« (1 Sam 25,10-11) Takoj ko so Davidu njegovi sli povedali, kaj se je zgodilo, je bila Nabalova usoda zapečatenena. Prizadeti David je ukazal: »Vsak si opaši svoj meč!» (1 Sam 25,13)

Zdaj se razkrije pravo bistvo zgodbe, ki pripravi pot za vrsto preobratov, ki se stopnjujejo do dramatičnega vrhunca. Eden izmed Nabalovih služabnikov je o Nabalovi nepremišljenosti obvestil Abigajilo (1 Sam 25,14-16). Očitno je upal, da bo ona Davida mogoče odvrnila od maščevanja. Očividec dogodkov Abigajili svetuje: »Zdaj torej spoznaj in sprevidi, kaj ti je storil, kajti zlo je sklenjeno proti našemu gospodu in proti vsej njegovi hiši, on pa je prevelik ničvrednež, da bi mogel kdo govoriti z njim.« (1 Sam 25,17) Prav tako hitro, kot se je David odločil, da bo odgovoril na Nabalovo žalitev, se je Abigajila odločila, da se bo srečala z Davidom. K njemu se je odpravila z bogatim darilom, s katerim ga je želela omehčati (1 Sam 25,18-19). Očitno je upala, da bo pomirila njegovo upravičeno jezo in vzbudila usmiljenje za svojega moža. Pripovedovalec poroča: »Svojemu možu Nabalu pa tega ni povedala.« (1 Sam 25,19; prim. 1 Sam 14,1b o Jonatanu: »Svojemu očetu pa tega ni povedal.«) Ob srečanju je David jasno razložil svoj namen, na katerega je prej s svojim ukazom, naj si opašejo meče, samo namignil (1 Sam 25,13): »[O]n pa mi vrača hudo za dobro! Tako naj stori Gospod Davidovim sovražnikom in tako doda, če pustim do jutra kaj od vsega, ki ščije po steni!» (1 Sam 25,21-22) Vulgarna besedna zveza »tisti, ki ščije po steni« (prim. 1 Kr 14,10; 16,11; 21,21; 2 Kr 9,8) namiguje, da se stavek nanaša na vse moške člane Nabalove hiše.

Abigajila je v ostrem nasprotju z nadutostjo svojega moža Davida nagoovorila zelo ponižno in vljudno, »padla je pred Davidom na obraz in se poklonila do tal« (1 Sam 25,23). Njen govor je mojstrovina v umetnosti prepričevanja, da človek ne sme posegati v Božje pravice do maščevanja:

*Na meni, moj gospod, naj bo krivda! Naj sme, prosim, tvoja dekla govoriti na tvoja ušesa! Poslušaj besede svoje dekle! Nikar naj se moj gospod ne ozi-
ra na tega ničvredneža, na Nabala! Kajti, kakor se imenuje, tak je. Norec
se imenuje in norost je z njim. Jaz pa, tvoja dekla, nisem videla mladeni-*

čev, ki si jih, moj gospod, poslal. In zdaj, moj gospod, kakor živi Gospod in kakor živi tvoja duša, Gospod te je zadržal, da nisi prišel prelivat krvi in si pomagat s svojo roko. In zdaj, naj se tvojim sovražnikom in tistim, ki želijo hudo mojemu gospodu, zgodi kakor Nabalu! Ta blagoslov pa, ki ga je tvoja služabnica prinesla mojemu gospodu, naj se da mladeničem, ki hodijo za stopinjami mojega gospoda. Odpusti, prosim, pregreho svoji dekli! Kajti Gospod bo mojemu gospodu gotovo naredil trajno hišo, ker moj gospod bije Gospodove vojne in vse tvoje dni se v tebi ne bo našlo hudega. Če bi se kdo vzdignil, da bi te zasledoval in prežal na tvoje življenje, naj bo duša mojega gospoda povezana v svežnju živih pri Gospodu, tvojemu Bogu, dušo tvojih sovražnikov pa naj zaluča kakor iz naperjene prače! In ko bo Gospod mojemu gospodu storil vse, kakor je o tebi dobro govoril in te bo postavil za kneza čez Izraela, naj ti to ne bo v spotiko in naj ne teži srca mojemu gospodu, da si po nedolžnem prelil kri in si si, moj gospod, sam pomagal. Ko bo Gospod storil dobro mojemu gospodu, se spomni svoje dekle! (1 Sam 25,24-31)

Abigajila je s svojo presenetljivo velikodušnostjo, s katero je prevzela vso krivdo nase, ne da bi pri tem zanikala Nabalovo krivdo, razorožila Davida. Njena velikodušnost temelji na razumnosti; ve, da Nabalovo vedenje do Davida izvira iz neumnosti, zato namigne, da bi maščevanje nad norcem pomenilo še večjo neumnost. David lahko pokaže svojo vzvišenost in s tem svojo primerenost za kralja samo tako, da prepusti sodbo Bogu. Abigajilina vloga je v tem besedilu tako pomembna, da lahko sodimo z Walterjem Dietrichom: »Zgodba o Abigajili velja za eno najbolj umetniških in najpomembnejših zgodb v Samuelovih knjigah. Ne samo, da pripoveduje napeto zgodbo v trikotniku – lepa, pametna ženska med dvema moškima, ki se zavedata svoje moči –, ampak prikazuje tudi napet dogodek: kako se veleposestnik in vojskovodja spopadeta in kako se je mogoče izogniti velikemu prelivanju krvi le tako, da se ženska pogumno postavi med obema moškima, oziroma stopi z ene strani na drugo.« (Dietrich 2015, 743–744) Pripovedovalec pripisuje Abigajili tudi pre-roško videnje Davidovega prihodnjega kraljestva, kar je v ostrem nasprotju z Nabalovim napačnim pojmovanjem Davidovega položaja in prezira, ki mu ga je zaradi tega pokazal. Omenjena je celo »trajna hiša« (1 Sam 25,28), ki prikl-iče v spomin odločilno obljubo iz 2 Sam 7,16. Abigajiline besede opozorijo tudi na Nabalovo smrt in njeno poroko z Davidom.

Davidov odgovor (1 Sam 25,32-35) kaže, da je bil dovzeten za modri po-mirjevalni nasvet. Še več, Abigajilina plemenita poteza in izjemna teološka bistrroumnost sta ga ganili:

Blagoslovljen bodi Gospod, Bog Izraelov, ki te je ta dan poslal meni naproti! Blagoslovljena bodi tvoja razumnost in blagoslovljena bodi ti sama, ki si me danes zadržala, da nisem prišel prelivat krvi in si pomagat s svojo roko! Toda kakor živi Gospod, Izraelov Bog, ki me je zaustavil, da ti nisem storil hudo, zares, ko mi ne bi bila hitro prišla naproti, zares, Nabal do jutranjega svita ne bi preostalo nič moškega.

Ko se je Abigajila vrnila domov, je Nabal »imel v svoji hiši pravo kraljevsko gostijo«. Ker je bil že »zelo pijan« (prim. 2 Sam 13,23-28), je počakala do jutra, preden je spregovorila z njim. Nasprotja med Nabalovo neumno zavrnitvijo Davidove prošnje, naj izkaže gostoljubje prihodnjemu kralju in njegovim možem, kljub obilju, ki je ustrezalo »kraljevski gostiji«, ter grozečo nevarnostjo uničenja in neopaženo Abigajilino odsotnostjo, ko je odšla posredovat k Davidu, ni mogoče prezreti. Ko je Nabal slišal resnico, je bilo to zanj usodno: »Tedaj mu je omrtvelo srce v njegovem telesu, bil je kakor kamen. Ko je minilo kakšnih deset dni, je Gospod udaril Nabala in je umrl.« (1 Sam 25,37b-38) Samo ugibamo lahko, kaj je povzročilo usodno kap: mogoče izguba hrane, ki jo je Abigajila podarila Davidu; dejstvo, da se je sestala brez njegovega dovoljenja; duševni pretres, ki je bil posledica zapoznelega zavedanja, da je neumno ravnal, ali pa pretres zaradi Davidovega strašnega maščevalnega načrta. Najbrž pa so Nabalovo smrt zakrivili vsi ti dejavniki.

David je izrekel polno priznanje Božji previdnosti in pravici: »Hvaljen Gospod, ki je pravdo zaradi moje osramotitve dobil iz Nabalove roke, svojega služabnika pa obvaroval pred hudodelstvom! Nabalovo hudobijo je Gospod obrnil na njegovo glavo.« (25,39) Potem je David zasnubil Abigajilo, ki je sprejela njegovo ponudbo s svojo znano vljudno ponižnostjo: »Glej, tvoja dekla je služabnica, ki bo umivala noge hlapcem mojega gospoda.« (1 Sam 25,41) Nasprotje med Nabalom in Abigajilo kaže, da je ves tok dogodkov usmerjala Božja previdnost, kajti »Abigajila se dobro ujema z Davidom, kot se slabo ujema z Nabalom« (Levenson 1978, 18). Davidova vihrava odločitev, da se bo Nabal maščeval za žalitev, in poznejša zveza z Batšebo (prim. 2 Sam 11) pričata, da je bila Abigajila bolj plemenita kot njen novi mož. Njeno posredovanje, da bi rešila Davida pred nepotrebnim prelivanjem krvi in delovala kot njegova dragocena svetovalka pri vprašanjih o Božji pravici, je bilo prav tako znamenje Božje previdnosti.

Uvrstitev te pripovedi med poglavji 24 in 26 kaže prvotni interes poslednjega sestavljavca: obe različici Davidove zavrnitve nasilja nad Savlom nazor-no pričata, kako se je David *kljub* svojim skušnjavcem izognil maščevanju nad kraljem, medtem ko poglavje 25 priča, da se David ni maščeval norcu *zaradi* posredovanja njegove pravične žene. V obeh primerih vodi dogodke Božja

previdnost. Davidova odločitev, da se nemudoma maščuje Nabal, in njegovo poznejše vedenje do Hetejca Urijaja (2 Sam 11) kažeta, da njegov značaj ni bil brezhiben. Kljub temu se Gospodov duh ni nikoli popolnoma odvrnil od njega, tako kot se je od Savla, kajti David se je zelo bal Boga. Zato je bil dovzeten za vpliv, za katerega Savel ni bil: za *poduk*, za dokončno zaupanje v Boga. Posredovanje Nabalove žene je Davida uspešno odvrnilo od maščevanja. Zato mu je Božja previdnost naklonila lepo in pametno Abigajilo. Davidovo srečanje z Batšebo je bilo drugačno, ker nje ni odbral Bog, temveč njegova lastna sla. Natanovo posredovanje po opravljenem zločinu je bilo uspešno, saj je Davida spodbudilo, da je spoznal svojo krivdo in se spokoril zanjo (2 Sam 12,1-25). Zato je razumljivo, zakaj je David zmogel obrzdati svojo nasilnost do Savla, »Gospodovega maziljenca«. Odločilni so bili teološki oziri, ne pa njegova osebna velikodušnost. David je bil človek, ki si je prizadeval, da bi se popolnoma pokoril Božji volji.

Iz nasprotujočih si opisov omenjenih oseb bi lahko sklepali, da Bog s temi ljudmi ne ravna samovoljno. V končni razlagi Božjih izvolitev in zavrženj ne smemo izhajati samo iz svobodne odločitve Boga, ki vedno deluje, kot se mu zdi primerno.¹²⁹ Nikogar ne zavrže brez vzroka. V knjigi je namreč več kot dovolj epizod, ki potrjujejo, da Savel ni bil primeren za kralja, saj si je pravzaprav sam priklical obsodbo zaradi svojega upiranja Bogu in ljudem. Zato ni čudno, da je Samuel izbral primerno priložnost in mu sporočil, da ga je Bog obsodil in zavrgel. Morda se zdi, da izvolitev ni odvisna od človekovih lastnosti, saj naj bi bil človek izbran, še preden je doživel preizkušnjo. Toda izbira je stvar Božje in človekove svobode, zato pomeni zaupanje Boga v izvoljeno osebo. Seveda je pogojna. Res je, da Davida ni izvolilo ljudstvo, kot je Savla, temveč ga je izbral Bog kot »moža po svojem srcu« (1 Sam 13,14; 18,14). Toda svobodna izvolitev po Bogu ne pomeni, da David ni bil v nobeni takšni nevarnosti, v kateri bi tvegat nepokorščino, ta pa bi bila razlog za zavrženje. Najbolj nevarna je bila prav skušnjava, da bi David sam vzel maščevanje v svoje roke, vendar je bil, v nasprotju s Savlom, dovolj zvest Bogu, da je prestal to odločilno preizkušnjo. Ko je Savel izgubil svoje kraljestvo, si je brezobzirno prizadeval, da bi ga ohranil zase in za svojo hišo. Dogodki so se zaradi njegove obupne zavisti in spletkarjenja odvijali popolnoma drugače, kakor si je želel. Nazadnje ni sprejel niti takšne smrti, kakršna mu je bila namenjena. Poznejši kronist je v 1 Krn 10,13-14 takole sklenil poglavje: »Tako je umrl Savel zaradi nezvestobe, ki jo je zagrešil proti Gospodu, ker se ni ravnal po Gospodovi besedi, pa tudi zato, ker je za svet vprašal duha mrtvih, namesto da bi vprašal za svet Gospoda. Zato je ta poskrbel, da je umrl, in je kraljestvo prepustil Jesejevemu sinu Davidu.«

¹²⁹ Gl. *Babilonski talmud*, traktat *Moed Katan* 16b.

Ralph W. Klein ugotavlja: »David pričakuje, da ga bo Gospod nagradil za njegovo pravičnost in da bo njegovo življenje cenil tako visoko, kot je David cenil Savlovo življenje. Herojsko kot je bilo Davidovo drzno nočno dejanje, je bil njegov uspeh mogoč le zahvaljujoč nadnaravnemu posredovanju.« (Klein 1983, 260) David je bil deležen blagoslova, ker se ni nikoli prenačljeno polastil tistega, kar mu je bilo obljubljeno. S svojim plemenitim značajem je pridobil podporo, spoštovanje in naklonjenost vseh ljudi in Savlove hiše. Ko je bežal pred svojim sinom, je sprejel Božjo sodbo popolnoma vdano: pripravljen je bil predati svoje kraljestvo (2 Sam 15,25-26; prim. 2 Sam 16,10-12).¹³⁰ In ko je hudo grešil, ga je rešilo iskreno kesanje (2 Sam 12,13; prim. 24,17). Po tem so lahko preroški pisci prepoznali Davidovo zvestobo absolutni Božji avtoriteti (1 Kr 3,6; 9,4; 11,4; 14,8; 15,3). To dejstvo je odgovor na vprašanje, zakaj je bilo za Davida odpuščanje mogoče, za Savla pa ne. In to je tudi zadostno pojasnilo, zakaj so poznejši spisi Davidovo osebnost idealizirali in zakaj je njegov rod postal podlaga mesijanskih pričakovanj.

3. Brezpogojna zaveza z Davidom in njegovo dinastijo

Že v začetni fazi Davidovega kraljevanja je prerok Natan dobil navdih, da je Davidu sporočil brezpogojno Božjo obljubo, da bo Davidova dinastija trajala večno (2 Sam 7,1-17). Pomen tega odlomka potrjujeta skoraj neokrnjena različica v 1 Krn 17,1-27 in pesniška dvojica v Ps 89,20-38. Prevladuje mnenje, da je pesniška različica v Ps 89 poznejša razlaga tiste, ki jo najdemo v 2 Sam 7. Obljubo o večni Davidovi vladarski rodbini navadno imenujemo brezpogojno zavezo z Davidom, čeprav se beseda *bērît* – »zaveza« pojava samo v Ps 89 (v. 29 in 35). Raziskovalci Svetega pisma si postavljajo vprašanje, v kakšnem smislu je lahko Božja zaveza z Davidom brezpogojna. Analiza relevantnih besedil nam omogoča dokaj zanesljiv odgovor na to vprašanje.

3.1. Zgradba v Drugi Samuelovi knjigi 7,1-17 in vzporednice

Odlomek 2 Sam 7 ni enovit, temveč vsebuje več različnih sestavin. Sedanja različica je najbrž sestavljena iz starejših krajših in daljših pripovednih enot. Odlomek je z neposrednim literarnim sobesedilom povezan tako, da oblikuje uredniško enoto. V svoji sedanji obliki ima pečat devteronomistične redakcije. Natanova prerokba (v. 1-17) in dolga Davidova molitev, ki je prikazana kot odgovor na Božji sklep v prerokbi (v. 18-29), sta napisani v devteronomističnem

¹³⁰ Gl. tudi Ēlijevo stališče, potem ko mu je Samuel sporočil Božjo obsodbo njegove hiše: »On je Gospod. Naj stori, kar je dobro v njegovih očeh.« (1 Sam 3,18)

jeziku. Še težje je zanesljivo dognati literarno zgodovino Natanove prerokbe. Ne glede na izvor odlomka moramo razlagati njegov pomen iz njegove končne oblike.

V Natanovi prerokbi nastopajo tri osebe: David, Natan in Bog. Izhodišče je Davidovo premišljevanje, ki ga zaupa preroku: »Glej vendar, jaz stanujem v cedrovi hiši, skrinja Božja pa stanuje sredi šotorskega pregrinjala.« (2 Sam 7,2) Natan je dojel pomen teh besed, zato je pritrdil: »Pojdi, stori vse, kar je v tvojem srcu, kajti Gospod je s teboj!« (2 Sam 7,3) Kasneje se je izkazalo, da ni bilo tako, saj izvemo naslednje: »A še tisto noč se je Natanu zgodila Gospodova beseda.« (2 Sam 7,4) Davidov odziv na ogorčeno Gospodovo zavrnitev se konča tako, da se tema odlomka spremeni od »Gospodove hiše« v »Davidovo hišo« (2 Sam 7,5-17). Prerokba se začne z že znanim obrazcem poslanca: »Tako govori Gospod: *Mi* boš mar *ti* zidal hišo za stanovanje? Saj nisem prebival v hiši od dne, ko sem Izraelove sinove izpeljal iz Egipta, do tega dne, temveč sem hodil z njimi v šotoru in prebivališču. Kjer koli sem hodil med vsemi Izraelovimi sinovi, sem mar rekel kateremu izmed Izraelovih sodnikov, ki sem jih postavil za pastirje svojega ljudstva Izraela: 'Zakaj mi niste postavili cedrove hiše?'« (2 Sam 7,5-7) To retorično vprašanje je očitno pomembno za razumevanje bistva prerokbe.

Iz tega je mogoče sklepati, da je bolj poudarjen osebek kakor predmet ponudbe. Postavitev templja ni za Boga sama po sebi nič slabega, toda Davidov namen zveni predrzno, saj bi njegova uresničitev pomenila, da bi postal Božji dobrotnik. Naslednja devteronomistična povezava (2 Sam 7,8-11a) in zlasti prerokba o nespremenljivem Božjem sklepu (2 Sam 7,11b-16) poudarjata, da so razmere v resnici prav nasprotni: »Gospod ti oznanja, da ti bo Gospod naredil hišo. Ko se ti dopolnijo dnevi in boš legel k svojim očetom, bom povzdignil tvojega potomca, ki bo izšel iz tvojega telesa in bom utrdil njegovo kraljestvo. Ta bo sezidal hišo mojemu imenu in prestol njegovega kraljestva bom utrdil na veke.« (2 Sam 7,11b-13) Razloček med Davidom in Bogom se pojavi v zvezi s »hišo«: »Ti« (David) ne boš zgradil hiše (templja) zame (2 Sam 7,5b), »jaz« (Bog) bom zgradil hišo (dinastijo) tebi (2 Sam 7,11b). Toda to poučno nasprotje zamegli izjava v 2 Sam 7,13a, ki se nanaša na Salomona: »*Ta*' bo sezidal hišo mojemu imenu.« Iz sedanje oblike prerokbe lahko sklepamo, da tiči razlog za zavrnitev Davidovega pobožnega namena v časovni uskladi-tvi: čas še ni bil zrel (prim. 1 Kr 8,17-21).

Če je to stališče pravilno, potem naredi na bralca Božji sklep v vrsticah 11b-16 močan vtis: dinastična obljuba pomeni, da je Bog neodvisno od Davidove vdanosti – tj. po svoji svobodni volji, po milosti – »za večno« ustanovil Davidovo hišo. P. Kyle McCarter ugiba: »David obljubi, da bo Gospodu zgradil hišo, Gospod pa obljubi, da bo Davidu zgradil hišo. Na prvi pogled se zdi,

da je bila Gospodova obljuba dana *kot nagrada* za Davidovo obljubo. Toda drugi pogled, ki je tokrat osredotočen na uvodne besede samega oraklja, kaže, da je morda Gospodova obljuba dana *kljub* Davidovi obljudi. Toda če pogledamo tretjič, lahko sklepamo, da je imel Gospod ves čas svoj načrt in da je njegova obljuba dejansko dana *ne glede* na Davidovo.« (McCarter 1984, 210) Izjava, da Božja obljuba ni odvisna od Davidovih zaslug, ne pomeni, da je Bog ne more preklicati zaradi poznejših napak Davidove rodbine – čeprav se zdi, da sedanja prerokba izključuje tudi to možnost. Odlomek se končuje: »Jaz mu bom oče in on mi bo sin. Če se pregreši, ga bom kaznoval s človeško šibo in z udarci človeških sinov. A svoje milosti mu ne bom odtegnil, kakor sem jo odtegnil Savlu, ki sem ga odstranil pred teboj. Tvoja hiša in tvoje kraljestvo bosta obstala pred teboj na veke, in tvoj prestol bo utrjen na veke.« (2 Sam 7,14-16)

Različica v 1 Krn 17 je precej drugačna. Greh in pokora sploh nista omenjena: »Jaz mu bom oče in on mi bo sin. Svoje milosti mu ne bom odtegnil, kakor sem jo odtegnil tistemu, ki je bil pred teboj. Postavil ga bom v svoji hiši in v svojem kraljestvu na veke. Njegov prestol bo utrjen na veke.« (1 Krn 17,13-14) V 1 Kr 2,24 najdemo podobno besedje kot v 2 Sam 7,11b samo tedaj, ko Salomon omenja svojega starejšega brata Adonijo: »Zdaj torej, kakor živi Gospod, ki me je potrdil in postavil na prestol mojega očeta Davida in mi pripravil hišo, kakor je govoril, da, še danes bo Adonija usmrčen.«

Še bolj pomembno pa je, da se tema o Božjem prizanašanju kljub kazni ponovi v razširjeni pesniški predelavi obljube v Ps 89,20-38.¹³¹ V tem psalmu je obljuba brezpogojne Božje zvestobe do Davida in njegove dinastije podana v razširjeni verziji in v poetični obliki. V vrsticah 29-38 beremo:

*Na veke mu bom ohranjal svojo dobroto,
in moja zaveza z njim bo ostala trdna.
Na veke bom utrdil njegovo potomstvo,
njegov prestol kakor dneve nebes.
Če bodo njegovi sinovi zapustili mojo postavo
in ne bodo hodili po mojem pravu,
če bodo prelomili moje zakone
in se mojih zapovedi ne bodo držali,
bom s palico kaznoval njihovo hudodelstvo,
njihovo krivdo z udarci.
Toda svoje dobrote mu ne bom odtegnil,
ne bom prelomil svoje zvestobe.*

¹³¹ O pomenu celotnega psalma prim. zlasti Ward 1961, 321–339.

*Ne bom oskrunil svoje zaveze,
besed, ki so prišle iz mojih ustnic, ne bom spreminjal.
Enkrat za vselej sem prisegel pri svoji svetosti,
Davida zares ne bom varal.
Njegov zarod bo ostal na veke,
njegov prestol bo kakor sonce pred mano,
kakor je luna trdna na veke,
zvesta priča na nebu.*

Artur Weiser razlaga te vrstice Ps 89: »Po starozavezni zamisli o Božjem odrešenjskem vladanju se narava in zgodovina, stvarstvo in izvolitev med seboj ne ločujejo. Večno Božje vladanje je treba obravnavati v sferi vpliva zemeljskega vladarja, ki ga je Bog sprejel za svojega sina (prim. Ps 2,7sl.). Zaradi tega in samo iz tega razloga se ne postavljajo nobene meje njegovi vladavini, ne v prostoru ne v času.« (Weiser 1991, 592)

3.2 Obljuba večnega obstoja Davidove dinastije

Obljuba dinastije Davidu temelji na odnosu oče – sin (prim. 2 Sam 7,14a; Ps 89,27-28), Ps 89 pa v nasprotju z 2 Sam 7 uporablja tudi besedo *běrit* – »zaveza« (Ps 89,29.35). Obe različici pomenita posebno obvezo Boga do Davida in njegove rodbine. Davidove potomce sicer lahko doleti kazen, vendar zavoljo Davida ne bodo nikoli popolnoma zavrženi. Toda zakaj naj bi Bog ostal zvest dinastiji, v kateri bodo pozneje sedeli na Davidovem prestolu nevredni dediči velikega kralja? Oba odlomka, ki potrjujeta obljubo dinastije, sta v ostrem nasprotju z različnimi oblikami sinajske zaveze, ki kažejo, da je sinajska zaveza pogojna, saj se osnovno sporočilo glasi kot spodbuda in opomin: če bo Izrael poslušen Božji postavi, bo uspeval, če ne bo poslušen in bo odpadel, bo propadel.

Omeniti moramo tudi, da se obljuba v zvezi z Davidovo dinastijo včasih pojavi v pogojni obliki (1 Kr 2,4; 8,25; 9,4-5; Iz 7,9; Ps 132,11-12), medtem ko izjave v 2 Sam 23,5 in 2 Krn 21,7 niso popolnoma jasne. Za eksplicitno ali implicitno brezpogojne veljajo zlasti naslednji odlomki: 2 Sam 7,14-16; Jer 33,17.19-22; Ps 89,20-38; 2 Krn 13,5. V Drugem Izaiju je zaveza z Davidom naslovljena na ves narod v pogojni obliki: »Nagnite svoje uho in pridite k meni, poslušajte in bo živela vaša duša. Sklenem z vami večno zavezo iz zveste ljubezni do Davida.« (Iz 55,3)

Nekaterim raziskovalcem se zdi, da ni mogoče zadovoljivo razložiti navideznega nasprotja med obema oblikama zaveze. Večina razlagalcev meni, da je sinajska zaveza formalna analogija hetitskim suverenostnim (vazalskim) pogodbam, medtem ko spominja pogodba z Davidom na dokaz o podelitvi »daril« zunaj Svetega pisma. Drugo splošno mnenje pa je, da sodi zaveza z Da-

vidom v isto skupino kakor zaveza z Abrahamom, ki je zapisana v jahvistični različici v 1 Mz 15,7-21 in v duhovniškem poročilu v 1 Mz 17,1-19.

Poetična dvojnica Natanove prerokbe v Ps 89 se začne takole: »Tedaj si govoril v videnju svojim zvestim ...« Ker je bil David zvest, je lahko užival Božjo dobroto (Ps 89,25.29.34) in zvestobo (Ps 89,25.34). Obstaja več odlomkov, ki potrjujejo, da temelji Božja dinastična obljuba na Davidovi zvestobi (prim. 1 Kr 3,6; 9,4; 11,4.6; 14,8; 15,3). Podobno je Bog Abrahamu obljubil deželo in obilo potomcev, ko je dokazal popolno pokorščino Božji volji (prim. 1 Mz 18,19; 22,15-18; 26,2-5). Psalm v 2 Sam 22 (= Ps 18) je ključ za razumevanje posebnega Davidovega položaja v zgodovini Izraela. Vrstice 26-28 govorijo o pravičnem ravnanju Boga s »pravičnimi, nedolžnimi, čistimi in ponižnimi« na eni strani in »prekanjenimi in prevzetnimi« na drugi. Toda s tem je samo poudarjen vzrok Davidovega uspeha.

Takšno stališče potrjuje dejstvo, da se skozi vso devteronomistično zgodovino ponavlja zagotovilo, da bo Davidova dinastija preživela »zaradi Davida«. Salomon je slišal Božjo obsodbo: »Ker si bil tak in se nisi držal moje zaveze (*bēriti*) in zakonov, ki sem ti jih zapovedal, ti bom iztrgal kraljestvo iz rok in ga dal tvojemu služabniku. A zaradi tvojega očeta Davida tega ne bom storil že v tvojih dneh; iz rok tvojega sina ga bom iztrgal. Vsega kraljestva pa le ne bom iztrgal: en rod bom dal tvojemu sinu zaradi svojega služabnika Davida in zaradi Jeruzalema, ki sem ga izvolil.« (1 Kr 11,11-13) V prerokbi Ahija iz Šila, ki je namenjena Jerobeamu, pa beremo:

Vzemi si deset kosov [...] En sam rod naj mu ostane zaradi mojega služabnika Davida in zaradi Jeruzalema, mesta, ki sem ga izvolil izmed vseh Izraelovih rodov [...] Vendar mu ne bom vzel iz rok vsega kraljestva, temveč ga bom pustil za vladarja vse dni njegovega življenja zaradi svojega služabnika Davida, ki sem ga izvolil in se je držal mojih zapovedi in zakonov [...] Njegovemu sinu pa bom dal en rod, da bo moj služabnik David ves čas imel svetilko pred menoj v Jeruzalemu, v mestu, ki sem si ga izvolil, da v njem postavim svoje ime [...] Če boš torej poslušen vsemu, kar ti bom zapovedal, hodil po mojih potih in delal, kar je prav v mojih očeh, se držal mojih zakonov in zapovedi, kakor je delal moj služabnik David, bom s teboj in ti bom sezidal trdno hišo, kakor sem jo sezidal Davidu, in ti bom dal Izraela. Zaradi tega bom ponižal Davidove potomce – vendar ne za vselej. (1 Kr 11,31-39)

V 1 Kr 15,3-5 beremo o Abiju: »Hodil je v vseh grehih, ki jih je njegov oče storil pred njim, in njegovo srce ni bilo v celoti z Gospodom, njegovim Bogom, kakor srce njegovega očeta Davida. A zavoljo Davida mu je Gospod,

Jože Krašovec (foto: Ivan Rampre)

njegov Bog, dal svetilko v Jeruzalemu: povzdignil je njegovega sina za njim in dal, da je Jeruzalem obstal, ker je David delal, kar je prav v Gospodovih očeh, in vse dni svojega življenja ni prestopil ničesar, kar mu je zapovedal, razen v zadevi Hetejca Urijaja.« V 2 Kr 8,18-19 najdemo podobno obsodbo, ki se nanaša na Jozafatovega sina Jorama: »Hodil je po poti Izraelovih kraljev, kakor je počela Ahabova hiša; imel je namreč Ahabovo hčer za ženo. Delal je, kar je hudo v Gospodovih očeh. Vendar Gospod ni hotel uničiti Juda zaradi svojega služabnika Davida, ker mu je obljubil, da bo njemu in njegovim sinovom dal svetilko vse dni.« Omeniti moramo, da se naslednje podobno zagotovilo nanaša na Abrahama, Izaka in Jakoba. V sobesedilu o poročilu o Hazaelovem ogrožanju Izraela pravi zgodovinar: »Gospod pa jim je izkazal milost in se jih usmilil. Obrnil se je k njim zaradi svoje zaveze z Abrahamom, Izakom in Jakobom; ni jih hotel uničiti in jih vse do zdaj ni zavrzel izpred svojega obličja.« (2 Kr 13,23) V zvezi z Jeruzalemom, ki ga je oblegal asirski kralj Sanherib, oznanja Gospod: »Po poti, po kateri je prišel, bo šel nazaj, v to mesto pa ne bo prišel, govori Gospod. Branil bom to mesto, da ga rešim, zaradi sebe in zaradi Davida, svojega služabnika.« (2 Kr 19,34 = Iz 37,35) Ko je Ezekija hudo zbolel, je molil: »Oh, Gospod, spomni se, da sem hodil pred tvojim obličjem v zvestobi in s celim srcem, da sem delal, kar je dobro v tvojih očeh!« (2 Kr 20,3); toda Gospod mu je odgovoril: »Glej, ozdravil te bom [...] Rešil bom tebe in to

mesto iz rok asirskega kralja in branil to mesto zaradi sebe in zaradi Davida, svojega služabnika.« (2 Kr 20,5-6) Pomembna je tudi izjava o Jošiju v 2 Kr 22,2: »Delal je, kar je prav v Gospodovih očeh; hodil je v vsem po poti svojega očeta Davida in ni krenil ne na desno ne na levo.«

3.3 Brezpogojna zaveza z Davidom v kontekstu zaveze z Izraelom

Devteronomistična zgodovina temelji na zavesti, da je Bog reševal Izraelce – kljub njihovem pogostemu odpadništvu in poznejšemu kaznovanju – tako da je poklical v svojo službo zveste karizmatične voditelje: Mojzesa, Jozua, sodnike, Samuela, Davida, Jošija in druge. Čeprav se devteronomistična zgodovina zaveda grožnje z uničenjem, je hkrati tudi prepričana, da lahko skesani ljudje obnovijo zavezo (prim. 5 Mz 4,27-31; 30,1-10). Ali kakor pravi 5 Mz 4,31: »Kajti Gospod, tvoj Bog, je usmiljen; ne bo te zapustil in ne bo te pokončal; ne bo pozabil na zavezo, ki jo je prisegel tvojim očetom.« V devteronomističnem besedilu v 1 Sam 12,22 Samuel to potrjuje: »Kajti Gospod ne bo zavrnil svojega ljudstva zaradi svojega velikega imena, kajti Gospodu je bilo všeč, da si vas napravi za svoje ljudstvo.« Tudi drugod pogosto najdemo trditev, da je Gospod prizanesel svojemu ljudstvu »zaradi svojega imena« in ustvaril nov začetek (Iz 48,9; Jer 14,7.21; Ezk 20,9.14.22.44; Ps 25,11; 79,9; 106,8; 109,21). Omenimo lahko še 2 Kr 14,27, kjer najdemo v besedilu o veliki stiski izjavo: »Vendar Gospod ni govoril, da bo Izraelovo ime izbrisal izpod neba, zato jih je rešil po Joaševem sinu Jeroboamu.«

V okviru hebrejske teologije, ki temelji na stvarjenju, mora imeti brezpogojnost zaveze z Davidom podobno »kozmično« podlago, kakršna je določena za univerzalno zavezo z Noetom v duhovniškem poročilu (prim. 1 Mz 9,1-17; prim. J v 1 Mz 8,21-22). Hvalnica v Ps 89,2-38 priča, da je »izbira« (v. 29-30 + 37-38) poznejših voditeljev dinastije ('njegovih sinov') povezana z obljubo Božje zvestobe, ki je pospremila že stvarjenje kozmosa. Božja oblast nad celotnim vesoljem je najboljši dokaz, da je zaveza v načelu prav gotovo brezpogojna. Drugi razlog za brezpogojnost zaveze z Davidom mora tičati v namenu, ki ga je imel Bog z izvoljenim ljudstvom in odrešenjem. Toda Božji načrt ni bil popolnoma razodet vnaprej. Znamenje brezpogojnosti ne bi smelo spodkopati moči grožnje s kaznijo, ki je napovedana za nezveste člane dinastije. Ta grožnja je prav tako resna, kot je grožnja v besedilu sinajske zaveze. Ali je kaznovanje »s človeško šibo in z udarci človeških sinov« (2 Sam 7,14) dejansko drugačno od strašnih groženj sinajske zaveze?

Zaveza z Davidom pomeni posebno izvolitev znotraj izvolitve Izraela za posebno poslanstvo v zgodovini človeštva. Walter Dietrich razlaga: »Očitno se Božja zaveza z Izraelom zelo razlikuje od njegove zaveze z Davidom (in Davidovim

kraljestvom). Dve 'zavezi' imata malo skupnega in ju je zato težko primerjati. Vendar med njima ni ostrega nasprotja. Zaveza z Izraelom je *tudi* milostna zaveza, Davidova zaveza pa *ni* neomejeno pooblastilo za kralje. Izrael je oboje: Božje ljudstvo *in* narod države, in o kralju velja *oboje*: je eden izmed ljudstva *in* je dvignjen daleč nad njim. Oba, kralj in ljudstvo, sta odvisna od Boga in Bog je predan obema.« (Dietrich 2019, 685) Ta izvolitev torej vključuje zavezo, da bo Bog preprečil popolno odpadništvo. Brž ko doumemo, da je bil ves narod izbran s prav posebnim namenom, zlahka razumemo, da so bili nekateri pravičniki izbrani za posebne cilje v okviru celote. Avtonomna Božja izbira je bila tisto, česar ne morejo dojeti religije, ki ne presežejo kozmološkega determinizma. Svetopisemska vizija zgodovine, ki je naravnana v neki končni cilj (*telos*), dopušča možnost, da so posamezni člani izvoljene skupnosti zaradi krivde zavrženi in uničeni. Toda to ne pomeni, da je zaradi odpadnikov cel narod obsojen na propad.

To sporočilo je bilo tako močno, da je ohranilo svojo trdnost tudi, ko je Davidova dinastija klonila pod pritiskom političnih velesil. Ko je Davidova dinastija dejansko izginila, se je pomen Božje obljube poglobil in razširil iz imanentne v transcendentno in mesijansko razsežnost. Postopna razširitev pomena od očitne imanentnosti v izrazito transcendentnost ima svojo zakonitost. Božja obveza izvoljenemu ljudstvu dobiva največjo moč iz globokega osebnega ozadja zaveze: odnos oče – sin je prepričljivo izražen v smislu posvojitve v 2 Sam 7,14a in Ps 89,27-28: »Jaz mu bom oče in on mi bo sin.« (prim. Ps 2,7) Ta tipologija temelji na enakih personalističnih teoloških postavkah kot paradoks Ozejeve poroke ali »nova zaveza« v Jer 31,31-34.¹³²

4. Sklep

Poseben Davidov položaj v izročilu Stare in Nove zaveze s pečatom brezpogojne Božje obljube, da bo njegova dinastija obstala za vedno, presega možnosti utemeljitve po načelu pravičnosti. V širšem kontekstu teologije sprave v Stari zavezi ugotavljamo osnovno postavko, da Bog človeku odpusti vsak greh pod pogojem, da se ga kesa. David v celotni judovski in krščanski tradiciji velja za lik spokornika. Zadelo ga je veliko preizkušenj, a je vse prestal z neomajno vero v Božjo previdnost, z načelno pripravljenostjo, da se v trenutkih hude preizkušnje podredi Božji sodbi za primer, da je preizkušnja znamenje Božje kazni za njegove grehe.

¹³² Res je, kar pravi Nicholson (1986, 216) o obljubi nove zaveze v Jer 31,31-34: »Pisca tako prežema ideja, da je bila zaveza dvostranska zadeva in brez jamstev, da je moral postaviti paradokсно teorijo, po kateri sam Bog obljubi, da bo omogočil takšen odziv, kakršnega neizprosno zahteva.« Ta paradokсна teorija je mogoča, ker je podlaga paradokсне Božje volje, po kateri bo Bog ohranil svojo »ontološko« zvestobo, čeprav se Izrael ni moralno odzval. Bog »bo sklenil novo zavezo z Izraelovo hišo in Judovo hišo«, čeprav so »njihovi očetje« prelomili sinajsko zavezo. To dejstvo torej podpira zavest, da je zaveza z Izraelom navsezadnje brezpogojna.

Sedanja zgradba Natanove prerokbe v 2 Sam 7,1-17 poudarja predvsem nasprotje med Davidovim namenom, da bi zgradil »hišo« za Boga, in Božjo odločitvijo, da bo zgradil »trdno hišo« zanj. Ovrednotenje odlomka in upoštevanje njegovih svetopisemskih (Ps 89,20-38) in nesvetopisemskih vzporednic pojasnjuje, da je – tako kakor v nesvetopisemskih darilnih pogodbah – brez-pogojna dinastična obljuba poseben privilegij, ki je bil Davidu podeljen zaradi njegove izjemne zvestobe. Vendar pa so te Davidove zasluge vključene v širše in globlje svetopisemske teološke postavke, ki omogočajo doumetje pravega cilja. Enako velja za Abrahamovo zavezo (prim. 1 Mz 15,7-21; 17,1-19). Toda obe zavezi nista v nasprotju s sinajsko zavezo (niti je ne spodbijata), ki je izražena v pogojni obliki; navsezadnje je sinajska zaveza tudi skrajno brezpogojna, saj temelji na Božji brezpogojni zavezanosti izvoljenemu ljudstvu.

Dvojnost pogojnosti in brezpogojnosti obljub, ki zadevajo ljudstvo na splošno in posebej Davidovo dinastijo, najbrž bolj poudarja razlikovanje teoloških in pedagoških ciljev, manj pa razlikovanje zgodovinskih okoliščin, iz katerih nastajajo podobne vizije Božjega ravnanja z Izraelom. Pogojne obljube so močno poudarjene zato, da bi vodile ljudstvo k poslušnosti, medtem ko kažejo brezpogojne obljube višji namen, ki je vodil Boga in njegovo splošno ravnanje z Izraelom in posebno z njegovimi predstavniki. Uporabljena izrazna sredstva so literarno in retorično pomembna, ker poudarjajo ta ali oni vidik.

Zagotovilo o posebnem Božjem varstvu nad Davidovo dinastijo v 2 Sam 7,1-17 (prim. 1 Krn 17,1-27) in Ps 89,20-38 eksplicitno ali implicitno dokazuje bistvo Izraelove značilnosti: Bog ostaja zvest izraelskemu ljudstvu kljub njegovemu uporniškemu vedenju. Božja dela so vedno večja kakor sposobnost, s katero si jih človek lahko zasluži; večja so tudi kot človeška moč, ki bi jih hotela uničiti. Davida je najtežja preizkušnja zadela v okviru lastne družine. Iz njegovega objokovanja nad mrtvim sinom Absalomom je razvidno, da je sina hotel ohraniti pri življenju, da bi mu omogočil spokorno zadoščevanje za krivdo z namenom, da tako doseže spravo v družini in red v državi. Primer odnosov med člani Davidove družine kaže, da se nobena družina, kaj šele večja skupnost ali narod, ne more izogniti krizi. Popolnega propada pa jih lahko reši le odprtost za spravo na temelju vere v presežno Božjo Pravičnost.

Medbesedilna razmerja *Svetega pisma* Stare in Nove zaveze ter judovsko-krščanske hermenevtike skozi zgodovino vse do danes kažejo, da je lik kralja Davida, ki je z jokom izrazil svoja najgloblja očetovska čustva v razmerju do izprijenega sina Absaloma, podoba Boga v vlogi moža v razmerju do nezveste žene, ki je pogosta metafora za nezvestega Izraela. Ko gre za biti ali ne biti celotnega Izraela, Bog odpusti vse krivde in z nezvestim ljudstvom sklene novo zavezo. Prerok Ezekiel takole opiše Božji sklep o končni usodi nezveste žene, ki je metafora za celotno ljudstvo Izraela: »Tedaj se boš spomnila svojega po-

četja in se sramovala, ko vzamem tvoje sestre, tako starejše kakor mlajše od tebe, in ti jih dam za hčere, vendar ne zato, ker si se ti držala zaveze. Jaz bom sklenil svojo zavezo s teboj in tedaj spoznaš, da sem jaz Gospod – da se osramočena spomniš tega in od sramu ne odpreš več ust, ko ti odpustim vse, kar si počela, govori Gospod Bog.» (Ezk 16,61-63)

Judje imajo za sabo edinstveno zgodovinsko bilanco žrtev genocida: Leta 722 pred Kristusom je asirski kralj Salmanasar zavzel Samarijo, prestolnico Severnega izraelskega kraljestva, »odpeljal Izraelce v izgnanstvo v Asirijo in jih naselil v Asiriji in po medijskih mestih« (2 Kr 17, 6). Leta 587 pred Kristusom je babilonski kralj Nebukadnezar osvojil Jeruzalem in porušil sloviti Salomonov tempelj. Po pokolu veljakov je velik del prebivalstva odpeljal v izgnanstvo v Babilon (Kr 25,21). Leta 70 po Kristusu so Rimljani porušili Jeruzalem s Herodovim templjem vred in na grozljiv način pobili na tisoče ljudi. Skozi vso zgodovino Evrope so Judje doživljali izgone in pogrome, med drugo svetovno vojno pa so doživeli najgrozovitejši genocid, ki se je kdajkoli zgodil kateremu narodu (Avsenik Nabergoj 2016). Pri vsem tem kot svoj glavni praznik praznujejo »dan sprave« (*yom kippur*) z Bogom in ljudmi. Namen praznika ni obtoževanje njihovih preganjalcev. Na dan sprave Judje priznavajo svojo krivdo in prosijo za Božjo milost odpuščanja. Prepričani so, da sprave ni brez pomiritve z Bogom in ljudmi (Avsenik Nabergoj 2020). Apostol Pavel pa je starozavezno pot od lastne krivde in krivde vseh drugih do sprave najbolj vsestransko utemeljil v Pismu Rimljanom z dvema med seboj povezanima postavkama: prvič, da na zemlji ni pravičnega niti enega; drugič, da iz tega dejstva jasno sledi, da radikalno grešno človeško bitje ni sposobno za resnično spravo. Sprava je po definiciji delo Božje milosti. Zaradi tega absolutno verjame, da je sprava možna na osnovi sadov samožrtvovanja Božjega Sina Jezusa. Na tej osnovi v Pismu Rimljanom Adama, ki je zagrešil nepokorščino pred Bogom, primerja s stanjem človeka brez odrešenja in sprave, Jezusovo pokorščino do smrti na križu pa s stanjem odrešenega Adama. Če je po »enem človeku prišel na svet greh in po grehu smrt in je tako smrt prišla na vse ljudi« (Rim 5,12), se je po enem človeku, Jezusu Kristusu, v veliko večji meri razlila milost na vse človeštvo (Rim 5,15-17). Učinki enega in drugega so diametralno nasprotni. Pavel učinke opiše s primerjalno podobo:

Kakor se je po prestopku enega človeka zgrnila obsodba na vse ljudi, tako tudi zaradi pravičnega dejanja enega prihaja na vse ljudi opravičenje, ki daje življenje. Kakor so namreč zaradi neposlušnosti enega človeka mnogi postali grešniki, tako bodo tudi zaradi poslušnosti enega mnogi postali pravični. (Rim 6,18-19)

Reference

- Avsenik Nabergoj, Irena, 2016. *Zgodovina protijudovstva in antisemitizma v Evropi*. Ljubljana: Slovenska matica (Razprave in eseji; 70).
- Avsenik Nabergoj, 2020. Trpljenje in smrt v zgodovini judovske literature. Ljubljana: Slovenska matica (Razprave in eseji; 76).
- Dietrich, Walter, 2015. *Samuel*. Teilband 1: *1 Sam 13–26*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlagsgesellschaft (Biblischer Kommentar: Altes Testament; 8/2).
- Dietrich, Walter, 2019. *Samuel*. Teilband 3: *1 Sam 27–2 Sam 8*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlagsgesellschaft (Biblischer Kommentar: Altes Testament; 8/3).
- Gordon, Robert P., 1980. David's Rise and Saul's Demise: Narrative Analogy in 1 Samuel 24–26. *Tyndale Bulletin* 32: 37–64.
- Klein, Ralph W., 1983. *1 Samuel*. Waco, TX: Word Books (Word Biblical Commentary; 10).
- Krašovec, Jože, 1999. *Nagrada, kazen in odpuščanje: Mišljenje in verovanje starega Izraela v luči grških in sodobnih pogledov*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti (Dela/Opera; 53), predvsem str. 271–389.
- Levenson, Jon D., 1978. I Samuel 25 as Literature and as History. *Catholic Biblical Quarterly* 40: 11–28.
- McCarter, P. Kyle., 1980. *I Samuel: A New Translation with Introduction Notes and Commentary*. Garden City, NY: Doubleday (The Anchor Bible; 8).
- McCarter, P. Kyle, 1984. *II Samuel with Introduction, Notes and Commentary*. Garden City, NY: Doubleday (The Anchor Bible; 9).
- Nicholson, Ernst W., 1986. *God and His People: Covenant and Theology in the Old Testament*. Oxford: Clarendon Press.
- Ward, James M., 1961. The Literary Form and Liturgical Background of Psalm LXXXIX. *Vetus Testamentum* 11: 321–339.
- Weiser, Artur, 1962. *The Psalms: A Commentary*. London: SCM Press.

Sprejemanje drugačnosti je temelj sobivanja

Uvod

Medtem ko so marsikje v Evropi presežena nasprotja, ki izvirajo iz druge svetovne vojne, smo v Sloveniji še vedno priča delitvi na desnico in levico, katerima pripadnost je opredeljena glede na interpretacijo dogodkov med komunistično revolucijo pred skoraj osemdesetimi leti. Včasih se zdi, da je zaradi različnih pogledov na omenjene dogodke slovenski narod čedalje bolj razdeljen. Mladi, ki so bili rojeni v samostojni Sloveniji in sploh niso izkusili komunistične oblasti, so pogosto zagovorniki tega političnega sistema in glasni nasprotniki vseh, ki se z njimi ne strinjajo. Tiste, ki komunistični ideologiji nasprotujejo, so poimenovali »fašisti«, kot da se ne bi zavedali, kaj je ta beseda v preteklosti pomenila. Spori se vsaj za zdaj izražajo zgolj na verbalni ravni; vendar vsi vemo, da lahko tudi besede povzročijo veliko bolečin ali pa lahko celo ubijajo. Ta razdeljenost je vsekakor »cokla« za slovensko družbo, predvsem za politiko, gospodarstvo in kulturo. Skratka, nujno je treba tudi v našem narodu preseči razdeljenost naroda oz. najti pot do sprave.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti je junija 2020 organizirala znanstveni posvet o spravi v slovenskem narodu. Hvale vredna in koristna poteza. Na konferenci je bilo možno slišati razmišljanja z »obeh strani«. Ampak to, kar je najpomembnejše za dialog in spravo, je dejstvo, da so se različno misleči ljudje zbrali in se poslušali. Zato je bila konferenca tudi »dejanje dialoga«. Takih dejanj še potrebujemo, če hočemo »živeti dialog«. Na omenjenem posvetu je sicer večina predavateljev izkoristila priložnost, da je z namenom, da bi zavrnila argumente drugače mislečih, nasprotni strani ponovno predstavila svoje stališče glede dogodkov, ki so v zgodovini pripeljali do razdeljenosti Slovencev. Prepričani smo, da bi na pogovoru o spravi morali veliko bolj opredeliti, kaj sprava sploh je, in osvetliti poti do sprave v trenutku slovenske zgodovine, ki ga živimo mi. Zato v našem razmišljanju ne bomo pisali o dogodbah izpred petinsedemdesetih let; prav tako se ne bomo zaustavljali pri nasproti si stoječih stališčih v današnjem položaju slovenske razdeljenosti; še manj je naš namen ta stališča opredeljevati. Izhajamo iz predpostavke, da sprava temelji na odpuščanju. Vsako odpuščanje ne vodi samo po sebi v spravo, toda brez

odpuščanja sprava ni mogoča. Nekateri postavljajo priznanje krivde kot pogoj odpuščanja. Toda če je odpuščanje pogojeno, potem neha biti izraz najvišje krščanske etične zahteve. Odpuščanje je namreč eno od središčnih tem krščanske teologije. Z evangeljskimi besedili, ki govorijo o odpuščanju, bomo pogledali, kako lahko odpuščanje razumemo v luči teologije odnosov, ki so jo v francoskem kulturnem prostoru razvijali Guy Lafon, Joseph Caillot¹³³ in Antoine Delzant.¹³⁴

V prvem poglavju našega prispevka bomo najprej opredelili odpuščanje v kontekstu krščanskega razumevanja Božjega razodetja in izpostavili najpomembnejša biblična besedila, ki govorijo o odpuščanju. Ker je odpuščanje dejanje, ki se zgodi na področju odnosov med osebki, bodisi v medčloveških odnosih bodisi v odnosu med Bogom in človekom, si bomo v drugem poglavju ogledali, kako lahko odpuščanje razumemo v luči teologije odnosov, ki so jo v francoskem kulturnem prostoru razvijali omenjeni francoski misleci. Vsekakor pa je jasno, da je težko sprejemati ljudi takšne, kakršni so. Že v zakonski zvezi ima npr. žena pogosto skušnjavo, da bi soproga preoblikovala po svojih željah. Tako bi tudi slovenska levica in desnica sprejeli drugače misleče samo pod pogojem, da sprejmejo »naš« način razmišljanja in videnja preteklih dogodkov. To pa vodi stran od odpuščanja in ne omogoča sprave. Rešitev je le v tem, da sprejmemo drugega z drugačnim mišljenjem ... To pa zahteva odpoved zagledanosti vase, samoljubju, skratka samemu sebi. Odpuščati pomeni umirati samemu sebi. Prepričani smo, da je za take vrste odpuščanja treba sprejeti evangeljsko logiko, ki jo ponazarja pot na Kalvarijo. To je edina pot skupnega življenja. S tem ko odpuščamo, ko drugega sprejmemo, namreč omogočimo njemu in sebi ponovno rojstvo. V tretjem poglavju bomo odgovorili na vprašanje: »Ali je odpuščanje poraz ali zmaga?«

Prvo poglavje: Opredelitev pojma in biblična besedila o odpuščanju

Za lažji pregled evangeljskih besedil, ki govorijo o odpuščanju, bomo najprej opredelili pojem »odpuščanje«. *Slovar slovenskega knjižnega jezika* postavi v ospredje dejstvo, da z odpuščanjem preneha negativni medosebni odnos, ki je nastopil zaradi žalitve. Slovar razlaga, da odpustiti pomeni »narediti, da preneha zaradi neprimernega ravnanja, vedenja povzročen negativni odnos do koga«.¹³⁵ Odpuščanje torej predpostavlja, da se je v preteklosti med dvema osebama zgodilo neprimerno ravnanje ali vedenje, ki je odnos naredilo negativen, torej sovražen, odbijajoč. Z odpuščanjem je odnos spet pozitiven;

¹³³ Caillot, Joseph, 1989. *L'Evangile de la communication*, Cerf, Paris.

¹³⁴ Delzant, Antoine, 1978. *La communication de Dieu*, Cerf, Paris.

¹³⁵ SSKJ, 1998, odpustiti. Ljubljana, DZS, str. 742.

osebe se med seboj spet prijateljsko sprejemajo. Slovenska beseda »odpustiti« v sebi skriva tudi pomen »pustiti oditi«, torej osvoboditi, rešiti, odposlati. Njena sopomenka »oprostiti« vse te pomene še močneje izraža.¹³⁶ Oseba, ki je bila vezana na neko krivdo ali greh, je osvobojena, rešena krivde; človek je razbremenjen napake, ki je povzročila spremembo odnosa do neke osebe. Če ni več razloga za negativni odnos, lahko nastopi razumevanje. Odpuščanje je torej dejanje, ki spreminja, zdravi odnose.

Opredelitev odpuščanja je v bistvu povezana z opredelitvijo življenja samega. Živeti namreč pomeni biti v odnosu. Odnosi višajo ali nižajo kvaliteto življenja. V tem kontekstu opredeljuje odpuščanje tudi relacijska teorija, ki jo je v teologijo uvedel Guy Lafon.¹³⁷ Njegovo izhodišče je *Sveto pismo*.¹³⁸ Ker v biblični teologiji odpuščanje spada na področje odrešenja, ki je Božji dar, je tudi odpuščanje človeku podarjeno. Zakaj? Biti odrešen v jeziku vere pomeni življenje prepoznati kot Božji dar. Prošnja za odrešenje (zveličanje je eshatološka perspektiva odrešenja) pa izraža tudi človekovo hrepenenje po »polnejšem življenju«! To pa je v največji meri povezano z medčloveškimi odnosi. Razumevanje, sodelovanje, skratka iskrena povezanost človeku kot osebi omogočajo »življenje v polnosti«. Ker je človek nepopolno, grešno bitje, si pogosto medosebne odnose sam »pokvari« s svojo krivdo, ki onemogoči dialog med ljudmi in z Bogom. Odnos se lahko obnovi samo s pomočjo odpuščanja.¹³⁹ V *Svetem pismu* je odpuščanje vedno vezano na krivdo in greh, ki se ju nihče ne more rešiti sam. Človek torej ne more sam sebi odpuščati. Krivde ga lahko razbremenijo le drugi. Od greha lahko človeka »odveže« nekdo drug oz. mu greh odpusti. Kako?

Kdor je kriv za spremembo ali poslabšanje odnosa, mora dati ali sprejeti pobudo za ozdravitev odnosa. Odnos pa lahko ozdravi le »partner v odnosu«, tisti, ki je bil prizadet z grehom; torej drugi. Če se osredotočimo na priliko o izgubljenem sinu iz Lukovega evangelija, vidimo očeta in starejšega brata kot prizadeta partnerja v odnosu z mlajšim bratom, ki je s svojim življenjem osramotil družino. Mlajši sin s svojo vrnitvijo domov izrazi pobudo za ozdravitev odnosa. Oče mu odpusti tako, da ga sprejme, objame, mu da prstan na roko in pripravi večerjo njemu v čast. Starejši brat pa mlajšemu obrne hrbet in mu ne odpusti, ga ne sprejme v svoje življenje. Ta prilika in druga evangeljska besedila o odpuščanju nam bodo pomagala razumeti problematiko odpuščanja v še bolj poglobljenem smislu.

¹³⁶ Snoj, Marko, 2003. *Etimološki slovar*, oprostiti, Ljubljana, Modrijan. Str. 475.

¹³⁷ Temelje relacijske teorije najdemo v knjigi Guy Lafon, *Le Dieu commun*, Seuil, Paris 1982.

¹³⁸ Osredkar, Mari Jože, 2020. »S smrtjo se odnos spremeni, ne pa uniči«: življenje in teologija Guya Lafona. V: *Bogoslovni vestnik* 2020/1, str. 81.

¹³⁹ *Biblični leksikon*, 1984, odpuščanje. Celje, Mohorjeva družba. Str. 508.

Zgoraj smo o odpuščanju najprej spregovorili v okviru medčloveškega odnosa, ki je »ozdravljen«. Prizadeta oseba odpusti tako, da tistega, ki ga je prizadel, »sprejme nazaj v odnos, kakršen je bil pred žalitvijo«! Predstavljajmo si dva zakonca, ki se razideta in po odpuščanju in spravi spet zaživita skupaj. Ali pa dva soseda, ki se prepirata zaradi mejnega kamna. Ko si sežeta v roke, so vse žalitve odpuščene. Drug v drugem ne vidita več sovražnika, temveč prijatelja soseda. V Bibliji pa pri obravnavanju odpuščanja naletimo na novo razsežnost. Tu ne gre zgolj za sprejemanje med ljudmi, temveč je v ospredju Božje odpuščanje. V Stari zavezi lahko odpušča samo Bog, čigar usmiljenje pokrije krivdo in odpusti vsakemu, ki se spreobrne (prim 2 Mz 34,9; Jer 5,1). Bog, ki sicer ni bil »neposredno« užaljen in prizadet zaradi našega neprimerne ravnanja, lahko »ozdravlja« odnos. Ko človek »pokvari« odnos do sočloveka, pokvari tudi odnos do Boga. Navidezno lahko ekseget prizadetost Boga razlaga zgolj s Postavo, češ, človek je kršil zapoved, zato je Bog prizadet in zato lahko Bog odpušča – grešnika sprejme nazaj v prijateljski odnos. Toda v bistvu je že v Stari zavezi prisotna novozavezna trditev »Karkoli ste storili kateremu mojih najmanjših bratov, ste meni storili« (Mt 25). Bog se enači z vsakim človekom. Še na bolj poglobljen način pa to vidimo v Novi zavezi, kjer ima Jezus vso oblast odpuščati grehe. Kar trije evangelisti, Matej, Marko in Luka, poročajo o dogodku, ko so možje prinesli na postelji človeka, ki je bil hrom. Ko je Jezus videl njihovo vero, je rekel: »Bodi pogumen, otrok, odpuščeni so ti grehi!« Pismouki in farizeji pa so mu oporekali, češ da samo Bog lahko odpušča grehe. Da bi dokazal, da ima oblast odpuščati grehe, je mrtvoudnega ozdravil (prim. Mt 9,1-8; Mr 2,3-12, Lk 5,17-26). Drug primer Kristusovega odpuščanja najdemo pri njegovem srečanju z ženo, ki so jo zasačili pri prešuštvovanju (Jn 8,3-11). Zagotovo najpomembnejše pa je Kristusovo odpuščanje na Kalvariji, pred Kristusovo smrtjo na križu. Jezus je govoril: »Oče, odpusti jim, saj ne vedo, kaj delajo.« (Lk 23,34) Tudi tukaj moramo odpuščanje razumeti kot Božje sprejemanje grešnikov. Božji Sin odpušča tako, da »sprejema grešnike in z njimi je« (Lk 15,2). Ko Cerkev podeljuje zakrament, je vidno znamenje Božjega odpuščanja izraženo v tem, da duhovnik osebno sprejme grešnika in se z njim pogovori. Duhovnik z odvezo spokorniku na »slišen« način pove, da ga Bog sprejema za svojega otroka.

Kristusovim dejanjem odpuščanja sledi njegov nauk o odpuščanju. Poleg prilike o izgubljenem sinu oz. o usmiljenem očetu, kakor to priliko vedno rajši imenujemo (Lk 15,11-32), evangelij spregovori o odpuščanju tudi v govoru na gori: »Blagor usmiljenim, kajti usmiljenje bodo dosegli.« (Mt 5,7) Brezpozgojno in vedno vnovično odpuščanje (npr. Mt 18,21-22) je v bistvu prisotno v celotnem Jezusovem nauku. V evangelijskih besedilih se lahko prepričamo, da odpustiti ne pomeni le sočloveku spregledati napako ali žalitev v odnosu.

Odpustiti pomeni predvsem sprejeti človeka; takšnega, kakor je. V Kristusovem nauku je povsod razvidno, da je pomen odpuščanja mnogo širši od zgolj »izbrisanega greha«. Kristus vabi k sprejemanju vsakega človeka: »Vam pa, ki poslušate, pravim: Ljubite svoje sovražnike, delajte dobro tistim, ki vas sovražijo. Blagoslovljajte tiste, ki vas preklinjajo, in molíte za tiste, ki grdo ravnaajo z vami. Tistemu, ki te udari po enem licu, nastavi še drugo, in kdor ti hoče vzeti plašč, mu tudi obleke ne brani.« (Lk 6,27-29) Jezus odnos do Boga vedno pogojuje z odpuščanjem do bližnjega. V bistvu sprejemanje Boga za svojega Očeta pogojuje s sprejemanjem sočloveka za svojega brata. Vsakdo pa je za svojega brata odgovoren: »Če torej prineseš svoj dar k oltarju in se tam spomniš, da ima tvoj brat kaj proti tebi, pústi dar tam pred oltarjem, pojdi in se najprej spravi z bratom, potem pa pridi in daruj svoj dar.« (Mt 23-24) In ne samo enkrat, temveč vedno. Ko ga Peter vpraša, kolikokrat naj odpusti svojemu bratu, če greši zoper njega, mu je Jezus dejal: »Ne pravim ti do sedemkrat, ampak do sedemdesetkrat sedemkrat.« (Mt 18,21-22) In končno lahko navedemo tudi Jezusovo utemeljitev odpuščanja. Zakaj odpuščati? Razlog za odpuščanje je Božje odpuščanje: »Kadar vstanete k molitvi, odpustite, če imate kaj proti komu, da vam tudi vaš Oče, ki je v nebesih, odpusti vaše prestopke.« (Mr 11,25) Kdor ne odpušča, ne more biti deležen odpuščanja (Mt 6,12.14-15,18,23): »Ne sodite in ne boste sojeni. Ne obsojajte in ne boste obsojeni. Odpuščajte in vam bo odpuščeno.« (Lk 6, 37)

Učitelju sledi tudi apostol Pavel, ko spodbuja: »Bodite pa drug do drugega dobri in usmiljeni in odpuščajte drug drugemu, kakor je tudi Bog po Kristusu vam odpustil.« (Ef 4,32) Torej, človek naj sprejema vsakega človeka za svojega brata in naj bo dober do njega, kakor je tudi Bog v Kristusu postal brat vsakemu človeku in skrbi zanj. Pavel daje primer bratskega odpuščanja s tem, ko tudi on odpusti nekemu korinskemu kristjanu, ki ga je užalil, in prosi skupnost, naj mu odpusti tudi ona: »Zato mu raje odpustite in ga potolažite, da se tak človek morda ne bi pogreznil v preveliko žalost.« (2 Kor 2,6-7) Vernim bratom v Kristusu v Kolosah pa apostol zapoveduje: »Prenašajte drug drugega in odpuščajte drug drugemu. Kakor je Gospod vam odpustil, tako tudi vi odpuščajte.« (Kol 3,13) Bratsko odpuščanje je posnemanje božjega odpuščanja. Odpuščanje pa naj bi vsebovalo tudi druge kreposti: »[O]blecite si čim globlje usmiljenje, dobrotljivost, ponižnost, krotkost, potrpežljivost.« (Kol 3,12) Sklene pa: »Nad vsem tem pa naj bo ljubezen, vez, ki dela vse popolno.« (Kol 3,14) Tudi pri Pavlu se bratsko odpuščanje nanaša tudi na sovražnike: »Če je tvoj sovražnik lačen, mu daj jesti; če je žejen, mu daj piti.« (Rim 12,14-21) Kristjani morajo odpuščati, maščevanje jim je prepovedano: »Nikomur ne vračajte hudega s hudim. Pred vsemi ljudmi skušajte delati dobro.« (Rim 12,17)

Na koncu pa Kristus pošlje svoje učence, da nauk odpuščanja oznanjajo vsemu svetu kot odrešenjski nauk. To je namreč edina pot za preživetje človeka kot posameznika in za človeštvo kot skupnost. Tisti, ki jim je bilo odpuščeno, imajo nalogo, da Božje odpuščanje oznanjajo (Jn 21,15-17).

Skratka, odpuščanje je »sprejetje« drugega v odnosu. Ponovno pa poudarjamo, kar smo že omenili, tu ni mišljeno le (ponovno) sprejetje osebe, ki nas je prizadela ali užalila. Tu gre za sprejetje vsakega človeka, s katerim se znajdemo¹⁴⁰ v odnosu.

Drugo poglavje: Odpuščanje v luči teologije odnosov

Odpuščanje omogoča preživetje posamezniku in človeštvu. Morda bi v teološkem jeziku to resnico še bolj preprosto izrazili: odpuščanje je novo stvarjenje. Zelo plastično lahko pokažemo, kako lahko človek, ki odpušča, omogoči drugemu novo rojstvo, z že omenjeno evangelijsko priliko o izgubljenem sinu in dobrem očetu, ki sina čaka, sprejme, ko se vrne, ga vesel objame in mu da novo oblačilo, da se lahko »ponovno rodi«! V tem evangelijskem odlomku Jezus nazorno pokaže, da je odpuščanje v resnici zmagovalna miselnost, ki omogoča novo rojstvo.

Za razumevanje te trditve pa se moramo najprej osvoboditi napačnega pojmovanja odpuščanja. Odpustiti ne pomeni pozabiti. Ljudje imamo spomin in še dobro, da se spominjamo tudi napak in bridkih trenutkov iz svoje preteklosti. Spomin nam omogoča, da človeka sprejmemo takšnega, kakršen je; tudi z njegovimi slabostmi, ki so nas prizadele. Četudi se še kako dobro spominjamo zla, ki nam ga je nekdo povzročil, in ravno zato, ker se spominjamo, mu lahko odpustimo. Odpustiti namreč pomeni človeku, čigar žalitev imamo pred očmi, dati »kos kruha«, ko je lačen, oz. mu pomagati, kakor bi si sami želeli pomoč v stiski. Še več, »odpustiti« pomeni človeka, ki nam je obrnil hrbet, kljub njegovi krivdi in lastni prizadetosti še vedno iskati in ga »klicati po imenu«! Bog človeku vedno znova odpušča in ga, kljub njegovi hudobiji, vedno znova išče in kliče po imenu. Lep primer najdemo na prvih straneh *Svetega pisma*, ko se Adam odloči, da ne bo spoštoval Božjega naročila: »Gospod Bog je poklical človeka in mu rekel: 'Kje si'?'« (1Mz 3,9) Bog išče človeka, ki se je oddaljil od njega. Božja beseda zato človeka spodbuja, da bi postali Bogu podobni, da bi postali kakor Bog. Tudi človek, ki odpušča, išče drugega in čaka, da bi se vrnil.

¹⁴⁰ Namenoma uporabljamo izraz »znajti se v odnosu«, ki je izrazito pomenljiv v Lafonovi teologiji odnosa. Francoski mislec z izrazom poudarja, da oseba ne more vstopiti v odnos, temveč se v njem znajde. To pomeni, da oseba ni stvarnik odnosa, temveč ji je odnos podarjen. Ker ji je podarjen odnos, ji je podarjen tudi partner v odnosu.

Mari Jože Osredkar (foto: Ivan Rampre)

V Lukovem evangeliju je torej pomenljiva očetova razlaga: »Ta moj sin je bil mrtev in je oživel.« (Lk 15,11-32) Zakaj je lahko »oživel«? Živeti ne pomeni samo jesti in piti, temveč pomeni »biti v odnosu«! V tem smislu je oče sinu omogočil ponovno rojstvo. Zato, ker ga je sprejel, ker ga je objel, ker se ga je razveselil, je sin lahko ponovno zaživel! Oče je sinu omogočil »biti v odnosu« z njim. Očetovo odpuščanje je ustvarilo »novega sina«, ki ima ponovno možnost upravičiti očetovo zaupanje. Čudovit primer, da resnično lahko razumemo odpuščanje kot novo stvarjenje. To isto dejstvo bomo predstavili še s teologijo odnosov.

Nihče izmed nas se ni odločil, da bo postal človek. Znašli smo se »v človeški koži«; nihče si ni izbral staršev, družine ali okolja, kjer naj bi se rodil. Znašel sem se v »svoji« družini, v »domačem« okolju. Še več, »moja« družina in moje »domače« okolje me je porodilo. Zakaj poudarjamo, da človek ne vstopa v odnose, ampak se v njih kar znajde? Zato, ker iz tega dejstva lahko izpeljemo trditev, da odnos omogoča, podarja življenje. Če nisva midva tista, ki sva stkala vezi med sabo, temveč sva se znašla v neki povezanosti, v nekem srečanju, to pomeni, da je ta vez, to srečevanje, ustvarilo mene in tebe.¹⁴¹ V vsakdanjem jeziku imamo namreč navado reči, da ljudje ustvarjamo ali tkemo

¹⁴¹ Guy Lafon, 1982. *Le Dieu commun*, Seuil, Paris, str. 23.

medčloveške odnose: prijateljske ali pa sovražne. Če bi to držalo, bi bili ljudje lastniki in gospodarji odnosov, bi jih v večji ali manjši meri obvladovali. Prej ali slej pa se zavemo, da odnosov ne obvladujemo, da na njihov razvoj nimamo takega vpliva, kot bi si želeli, pogosto se odnosi razvijajo popolnoma drugače od naših namenov. Spoznavamo, da nismo mi gospodarji odnosov, v katerih smo se znašli, nasprotno, odnosi oblikujejo nas. V zavedanju sveta medčloveških odnosov se je »zgodilo« revolucionarno odkritje: ljudje ne ustvarjamo vezi, temveč vezi med nami omogočajo naše bivanje. Osebkí se rodijo v odnosu. To spoznanje obrača na glavo dosedanje mišljenje. Kakor je pred Kopernikovim časom veljalo prepričanje, da se sonce vrti okoli zemlje, ker človek pač zaznava premikanje sonca s svojega stališča, tako so vse do modernih filozofov in teologov bili prepričani, da posameznik ustvarja vezi z drugimi. Resničnost pa ni taka. Nismo mi tisti, ki ustvarjamo medsebojne vezi, temveč nas porodijo odnosi in ohranjajo naše življenje.

Kaj pomeni trditev, da se osebkí rodijo v odnosu? Ne govorimo o človeških materialnih telesih. Le-ta se rodijo, razvijajo in odmirajo po zakonitostih materialnega sveta. Mislimo na osebek (subjekt), osebo (gr. *prosōpon*, lat. *persona*), torej človeškega posameznika, ki je zavestno bitje, zmožno samostojnega odločanja in je odgovorno za svoja dejanja. »Jaz«, »ti«, »on«, »ona«, »mi«, »vi«, »oni« in »one« ... Vsi osebkí se rodijo v odnosu. Če upoštevamo razliko med materialnim svetom in duhovnim ali svetom odnosov, potem lahko rečemo, da se telesno rodimo v materialni svet, ko začnemo biološko samostojno bivati – ob spočetju, torej združitvi moške in ženske spolne celice. »Jaz« kot oseba se je nenadoma zavedel, da »je«. In to, da »on je« ali, bolje rečeno, »da je on«, je spoznal takrat, ko je nekoga nagovoril s »ti«. Tisti trenutek, ko je spoznal, da obstaja drugi, ki ni »jaz«, in mu je rekel »ti«, je postal »jaz« in se je rodil kot oseba. Novorojeni otrok neverbalno zelo hitro izreče besedo »ti« materi ali neki drugi osebi. Otroški jok je iskanje mame, je neverbalni »ti« materi. To pa je lahko naredil, ker se je znašel v odnosu z njo. Lahko jo je naslovil s »ti«, ker je bil »drugi«, ker si nista bila identična oz. ker je bila med njima neka razlika, razdalja. Brez odnosa do »tebe« »mene« ne bi bilo. In obstajal bom toliko časa, dokler te bom lahko klical s »ti«. Toliko časa bom v odnosu s teboj. Biti v odnosu, nekoga klicati »ti«, dejansko pomeni, da biti v odnosu pomeni »iskati« partnerja. Vsakič, ko človek nekoga nagovori s »ti«, ga v bistvu išče, ga želi spoznati, hrepeni po njem. Ta »ti« razodeva drugost, drugačnost in izraženi »ti« razodeva iskanje osebká, ki ga je izgovoril, izraža njegovo željo po nadaljevanju odnosa.

Ko se dva objekta znajdeta v dinamiki približevanja in oddaljevanja ter sta v tej dinamiki sposobna drug drugega nagovarjati, objekta postaneta subjekta. Ostaneta objekta, toda hkrati postaneta tudi oseba. Njuno približevanje in oddaljevanje pa že lahko imenujemo odnos. Odnos ne rojeva objektov tem-

več osebke, ki so objekti, ki so se znašli v komunikaciji z drugimi tako, da drug drugega nagovarjajo in se samega sebe posledično zavedajo. Odnos je torej stanje hkratne prisotnosti in odsotnosti dveh oseb. Razmerje med prisotnostjo in odsotnostjo pa se stalno spreminja. Zato se tudi odnos stalno spreminja. Zaustavimo se ob trditvi, da nenehna izmenjava prisotnosti in odsotnosti med oseboma omogoča spreminjanje odnosa. Razložimo jo.

Prisotnost in odsotnost, ki povezujeta dva osebka v odnosu, sta dve dimenziji sveta odnosov. Osebka sta si hkrati prisotna in odsotna; istočasno sta si blizu in sta oddaljena drug od drugega. To lahko še bolj plastično razložimo z izrazoma podobnost in različnost. Pogoj za odnos je namreč hkratna različnost in podobnost subjektov, ki sta se znašla povezana v odnosu. Če bi si bila subjekta popolnoma različna, bi bila razdalja med njima neskončna in odnosa ne bi bilo. Prav tako odnosa ne bi bilo, če bi bila subjekta popolnoma enaka. Toda subjekta v odnosu sta deloma enaka in različna obenem. Obstaja neskončno možnosti različnega razmerja med prisotnostjo in odsotnostjo. S pomočjo aritmetike za primerjavo napišimo, da je razmerij dveh števil, katerih seštevke je sto, neskončno; npr.: 50 : 50 ali 1 : 99 ali pa 0,9 : 99,1 ... Videli smo, da se v materialnem svetu spreminjanje razmerja med prisotnostjo in odsotnostjo opazi tako, da se med objektoma spreminja razdalja. Tudi subjekta v duhovnem svetu se istočasno privlačita in odbijata. Kaj se zgodi zaradi tega spreminjanja razmerja med prisotnostjo in odsotnostjo? Osebi, ki sta se znašli v odnosu, se lahko vsak trenutek vidita in spoznavata v novi luči. In ker se odnos spreminja »vsak trenutek«, se tudi osebka stalno spreminjata in se vedno na novo spoznavata. Še drugače lahko zapišemo. Ko se v odnosu spreminja razmerje med prisotnostjo in odsotnostjo dveh oseb, se z vsako spremembo ti dve osebi na novo rojevata. Seveda pod pogojem, da se ti dve osebi vedno znova v odnosu sprejemata. Odnos na tak način nenehno poraja osebke. Nove osebke. Tisti »ti«, ki sem ga izgovoril »včeraj«, namreč ni več enak »ti-ju«, ki ga izgovarjam »danes«, oz. ni enak »ti-ju«, ki ga bom izgovoril »jutri«. Nagovarjanje drugega v odnosu omogoča zavedanje samega sebe oz. poznavanje svoje identitete. In ker se odnos stalno spreminja in se spreminja »ti« v odnosu, se spreminja tudi identiteta »jaza«.

Ko ugotavljamo, kako je sploh mogoče, da odnos poraja osebke, smo podobni otroku, ki je vedoželjen, kaj poganja urine kazalce in odpre mehanizem, da bi videl »drobovje« ure. Kaj tam najde? Zobata kolesca, ki poganjajo drug drugega, in spiralo, ki jo je nekdo navil, da z razvijanjem poganja kolesca. Tako smo tudi mi pogledali, kaj povzroča stalno rojevanje osebkov v odnosu. V »drobovju« odnosa smo našli mehanizem nenehnega spreminjanja razmerja med prisotnostjo in odsotnostjo, ki v odnosu stalno rojeva osebka, kar omogoča njuno ohranjanje. Ne vemo, kdo je »navil« razmerje med prisotnostjo in

odsotnostjo, da se stalno razvija. Ugotovimo lahko le, kako proces rojevanja osebkov poteka. Dokler ta »mehanizem« teče, odnos živi oz. živita osebka. Kdor želi ostati v odnosu, kdor želi živeti v duhovnem svetu, mora sprejeti to dejstvo. In vsekakor mora sprejemati partnerja v odnosu! Vedno znova, vsakič drugačnega; ker »ti« se vedno znova rojeva, vedno nov, vsakič drugačen! Brez sprejemanja »drugega« ne bi mogli niti govoriti niti poslušati.

Izmenjavanje prisotnosti in odsotnosti v partnerskem odnosu pomeni medsebojno istočasno delovanje težnje po bližini (imenujemo jo pripadnost) in težnje po oddaljenosti (samostojnosti). Alternanca pripadnosti in samostojnosti v partnerskem odnosu pomeni, da sta si partnerja nekaj časa »blizu«, da se razumeta, nato pa pride obdobje »odsotnosti«, ko se ne razumeta, ko se prepirata. Pa vendar bo odsotnosti prej ali slej sledila prisotnost. Odnos je namreč kot sinusna krivulja, kjer se prisotnost in odsotnost izmenjujeta. Ker se »razdalja« med partnerjema spreminja, se vedno znova vidita v novi luči. Zato oba vedno znova prihajata do spoznanja: »Se spreminjaš! Ni več tako med nama, kakor je bilo!« Seveda se zdi, da se oba spreminjata, v bistvu pa se spreminja odnos in še se bo spreminjal. Kar pa nikakor ni razlog za prekinitev odnosa. Eden od pglavlitnih razlogov za »krizo« med partnerjema je prav nepoznavanje te temeljne zakonitosti odnosa. Popolnoma normalno je, da partner partnerja »v vsakdanjem delavniku« ne bo prepoznaval vedno takega, kakor ga je na »medenih tednih«. Odnos ni le prisotnost, temveč je izmenjavanje prisotnosti in odsotnosti.

Zakaj se partnerja razideta? Na prvi pogled se lahko zdi, da pripadnost omejuje svobodo in človekovo uresničevanje ali pa ji celo nasprotuje. Ali danes z rastjo števila ločenih in samskih opažamo tudi več zadovoljstva? Ne! Bolj ko pripadaš, bolj lahko uresničuješ svojo samostojnost. Kdor ni toliko samostojen, da bi lahko živel sam, tudi v partnerskem odnosu ne bo zdržal. Nasprotno pa se samostojni ljudje uresničujejo v partnerskem odnosu. V praksi to pomeni, da partnerja sprejemata drug drugega. Partnerja se ne prilagajata drug drugemu, temveč se sprejemata v različnosti, obenem pa sprejemata spreminjanje njunega odnosa. Iz dneva v dan si prizadevata za spoznavanje in sprejemanje drugega. In ravno v tem se uresničujejo, tako se v odnosu drug za drugega vedno znova rojevata. Samo tako delovanje odnosa lahko onemogoči posesivnost partnerjev. Posesivni odnos se od partnerskega razlikuje po tem, da v njem ni odločitve za sprejemanje partnerjevega spreminjanja. Želja po »imeti« zreducira partnerja na nivo objekta, ki se ne sme spreminjati. To pa pomeni obvladovanje, ki onemogoča uresničevanje. To se zgodi, če se partnerja ne zavedata, da odnos ni le prisotnost, temveč tudi odsotnost. Taka drža pripelje do uničenja partnerskega odnosa. Biti v odnosu pomeni vsak trenutek sprejemati drugega, ki se spreminja in mu s tem omogočati novo rojstvo, novo

življenje. Nasprotno pa posesivnost med osebkoma pomeni smrt odnosa, ker »imaš« lahko le objekte, v odnosu pa »si«. Posesivnost je težnja po nespremenljivosti, s čimer pa ubijemo odnos in subjekt zreduciramo na raven objekta.

Sprejemanje drugega v odnosu smo poimenovali odpuščanje. Na tem mestu pa je treba omeniti pomembno dejstvo. Osebek, ki želi odpustiti, torej sprejeti drugega takšnega, kot je, se mora nujno odpovedati svoji samoza-dostnosti. Skratka, odpuščanje temelji na odpovedi. Kot smo že omenili, je v priliki oče sinu odpustil, ker se je odpovedal vsemu, kar je imel, da bi lahko sinu ponovno dal, kar potrebuje za življenje. Brat pa bratu ni odpustil, ker se ni zmozel odpovedati temu, kar mu je pripadalo. Odpustiti, torej sprejeti nekoga, namreč pomeni odpovedati se svoji lastnini, svojim pravicam, svoji volji in celo svoji suverenosti. Pri odpuščanju, ki omogoča novo rojstvo, gre za odpoved samemu sebi. V bistvu vsak odnos z drugim pomeni odpoved svoji lastni suverenosti. Nasprotno pa je starejši brat užaljen in je mlajšemu obrnil hrbet ter se ni hotel z njim veseliti. V bistvu je želel, da bi ostal »mrtev«. Ni mu omogočil novega rojstva, ker se ni bil pripravljen ponižati oz. odpovedati se svoji ideji, da si je sam edini zaslužil očetovo ljubezen, ker mu je zvesto služil.

Tako razumevanje odpuščanja zahteva odpoved, o kateri govori Kristus v evangeliju: »Če hoče kdo iti za menoj, naj se odpove sebi in vzame svoj križ ter hodi za menoj. Kdor namreč hoče rešiti svoje življenje, ga bo izgubil; kdor pa izgubi svoje življenje zaradi mene, ga bo našel.« (Mt 16,24; Mr 8,34; Lk 9,23) Odpuščanje namreč ni znamenje nemoči. Odpušča tisti, ki je toliko močan, da se lahko odpove samemu sebi. Še več, v kontekstu odpuščanja lahko rečemo, da bo odpuščal tisti človek, ki se bo zavedal svoje nepopolnosti. Nadutež je namreč prepričan, da nikogar ne potrebuje, zato tudi nikogar ne sprejema. Občutna sprememba se zgodi v prehodu iz popolnosti v nepopolnost. To pa je sprememba, ki jo je Jezus Kristus naredil na prehodu iz Stare v Novo zavezo. V Stari zvezi je veljalo načelo »oko za oko, zob za zob« (2 Mz 21,24; 5 Mz 19,21). V Evangeliju pa Jezus pravi: »Če te nekdo udari po enem licu, mu nastavi še drugo!« (Lk 6,29) V Stari zavezi je Mojzes spoznal, da je Božja volja, da odpadnike pobije. V Novi zavezi pa Kristus svojim učencem zapoveduje, naj ljubijo celo svoje sovražnike. Razvijajoča se misel nam kar vsiljuje spoznanje, da je prehod iz Stare v Novo zavezo vzporeden prehodu iz »ne potrebovati drugega« v »potrebovati drugega« oz. da nas Kristus pripelje do spoznanja, da ni več »naših« in »ne naših«, temveč da živeti pomeni biti v odnosu s slehernim drugim in biti odgovoren za slehernega drugega.

V poročilu, kako je Jezus pokazal ljubezen do svojih morilcev v trenutkih pred smrtjo na križu z odpuščanjem, evangelij razkrije, v čem se evangelijska ljubezen razlikuje od človeške logike. Lukov evangelij pokaže odpuščanje kot srčiko, bistvo, posebnost evangelijske ljubezni (Lk 7,36-50; 15; 19,2-10). Ne

upirati se hudobnežu pomeni tisti trenutek mu odpustiti in mu ne vrniti po načelu »zob za zob«. Kajti nasprotje odpuščanja je maščevanje. Kristus poziva svoje učence delati dobro tistim, ki jim delajo hudo.

Kakor odnos tako je tudi odpuščanje podarjeno. Kakor si nihče ni zaslužil svojega bivanja, tako tudi nihče nima zasluga za prejeto odpuščanje oziroma za novo rojstvo. V tej luči lahko razumemo tudi besede apostola Pavla, ko pravi: »Če je torej kdo v Kristusu, je nova stvaritev. Staro je minilo. Glejte, nastalo je novo. Vse je od Boga, ki nas je po Kristusu spravil s seboj, nam pa naložil službo sprave, namreč to, da je bil Bog tisti, ki je v Kristusu spravil svet s seboj, s tem da ljudem ni zaračunal njihovih prestopkov, nam pa je zaupal besedo sprave. Zavoljo Kristusa smo torej poslani, po nas vas kliče Bog. Zavoljo Kristusa vas prosimo, spravite se z Bogom. Njega, ki ni poznal greha, je zavoljo nas storil za greh, da bi mi postali Božja pravičnost v njem.« (2 Kor 5,17-21) Lahko bi rekli: kdor odpušča in prosi odpuščanja, kot uči Kristus, je nova stvaritev! Biti novi človek pomeni spoznati, da sam ne moreš živeti, pomeni vrniti se k d(D)rugemu oz. ga iskati.¹⁴²

Tretje poglavje: Odpuščanje – zmaga ali poraz?

Jezusova že omenjena zahteva brezpogojnega odpuščanja, ki ga izraža Matejevo besedilo: »Jaz pa vam pravim: Ne upirajte se hudobnežu, ampak če te kdo udari po desnem licu, mu nastavi še levo. In če se hoče kdo pravdati s teboj in ti vzeti obleko, mu pusti še plašč. In če te kdo sili eno miljo daleč, pojdi z njim dve. Če te kdo prosi, mu daj, in če si hoče kaj sposoditi od tebe, mu ne pokaži hrbta« (Mt 18,21-22), je za mnoge kritike Kristusovega nauka temelj za sodbo, da je krščanstvo v svoji zasnovi obsojeno na propad. Na prvi pogled se človeku res zazdi, da »odpustiti« pomeni »kapitulirati« in da je zmaga, moč in prihodnost v prevladi nad sočlovekom ali nasprotnikom, torej v maščevanju. Toda to je Pirova zmaga. Teologija odnosov nam razloži, da je uničenje nasprotnika ali partnerja v odnosu v bistvu tudi samouničenje. V to nas brez dvoma prepriča osnovni odnos, v katerem smo se znašli, življenje samo, ki nam je bilo podarjeno. Ljudje okoli nas so nam bili podarjeni, da lahko živimo. In ker nas osebe, odnosi porajajo v življenje, nam je jasno, da uničenje drugih pomeni tudi naše lastno uničenje.

Pri odpuščanju lahko govorimo tudi v primerih, ko ne gre za žalitve. Vsakršno sprejemanje drugega, različnega od nas, je že odpuščanje, je novo stvarjenje. Ko Evropa sprejema begunce, jim omogoča novo življenje. Tudi tukaj je evidentno, čemu vsemu se moramo Evropejci odpovedati. Kdor pa ne

¹⁴² Jn 3,3-8.

sprejema, kdor onemogoča novo rojstvo sočloveku in ga pušča »mrtvega«, v bistvu onemogoči tudi sebe samega, saj za svoj obstoj vendar potrebuje drugega. Živeti pomeni biti v odnosu. Odpuščanje kot sprejemanje drugega omogoča nadaljevanje življenja obema, tudi tistemu, ki odpušča, torej sprejme drugega.

Prišli smo do spoznanja, da je odnos v bistvu »iskanje« oziroma prepoznavanje partnerja v njegovi različnosti. Na tem mestu lahko misel dopolnimo. Odnos je dopuščanje, sprejemanje in spoznavanje različnosti. Če pa to »različnost« uničimo, onemogočimo odnos, ki v bistvu poraja osebkke. Osebi v odnosu bosta obstajali namreč toliko časa, dokler bo »jaz« »tebe« klical s »ti«. Ker osebek za svoj obstoj potrebuje odnos s partnerjem, zato ne-odpuščanje, recimo temu maščevanje, zavrnitev ali ukinjanje odnosa, vodi v ne-bivanje tudi tistega, ki se maščuje. Kdor onemogoči partnerja, s tem dejanjem onemogoči samega sebe, ker za svojo eksistenco pač potrebuje drugega. Odpuščanje drugemu pa omogoča nadaljevanje življenja obema, tudi tistemu, ki odpušča. Na zgoraj zastavljeno vprašanje, ali je odpuščanje poraz ali zmaga, lahko odgovorimo, da je pravi zmagovalec tisti, ki je sposoben odpustiti – se ne maščevati, še več, ki je sposoben na hudobijo odgovoriti z dobroto, ker z odpuščanjem obema omogoča nadaljevanje odnosa in s tem bivanja. To pomeni biti svet in ko nas tretja Mojzesova knjiga poziva: »Bodite sveti, kajti jaz Gospod, vaš Bog, sem svet« (3 Mz 11,44), nas spodbuja, da bi postali Bogu podobni; da bi postali kakor Bog, ki človeku vedno znova odpušča in ga, kljub njegovi hudobiji, vedno znova išče in kliče po imenu.

Sklep

Dejstvo je, da smo si ljudje različni. Ne le po zunanjem videzu in naravnih danostih, temveč tudi po prepričanjih in razmišljanju. V zgodovini je različnost pogosto vodila v spore, vojne in razdore. Cerkev in politika sta v preteklosti sledili logiki: vsi, ki so drugačni od nas, se motijo in jih moramo uničiti.

Katoliška cerkev je na zadnjem vesoljnem cerkvenem zboru opustila to logiko razmišljanja, ko je v svojo teologijo sprejela princip dialoga. Ne le z nekrščanskimi verstvi in nekatoliškimi kristjani, temveč tudi z drugače mislečimi. Pred izidom dokumentov *Nostra Aetate*, *Lumen Gentium* in *Gaudium et spes*, ki obravnavajo katoliški nauk o dialogu, je papež Pavel VI. napisal svojo prvo encikliko *Ecclesiam suam*, kjer je predstavil katoliška izhodišča dialoga z drugimi kulturami in religijami: »Toda mi ne želimo odklanjati priznanja in spoštovanja duhovnim in moralnim vrednotam nekrščanskih verstev. Z njimi si želimo spodbujati ideale, ki jih vsi zagovarjamo na področju verske svobode, bratstva ljudi, svete kulture, dobrotelnosti in civilnega reda. O teh skupnih idealih je dialog z naše strani mogoč in ponudili ga bomo tam, z vsem

medsebojnim spoštovanjem in vdanostjo, kjer bo dobronamerno sprejet.«¹⁴³ Dialog je praktično uresničevanje odpuščanja in pot do sprave. Ker je odpuščanje dejanje, ki spreminja, zdravi odnose, lahko dialog imenujemo instrument odpuščanja.

Izhajajoč iz izkušnje, ki jo ima avtor tega prispevka, je sprejemanje različnosti možno tudi v Sloveniji. Njegovi sorodniki po očetovi strani so bili privrženci in zagovorniki partizanskega boja, po materini strani pa so bili sorodniki udeleženi v branjenju domov pred revolucionarji. V otroštvu je doživel družinsko življenje kot sprejemanje različnosti. Vsi so se obiskovali in se pogovarjali, ne glede na to, da so eni hodili na partijske sestanke, drugi pa k maši v cerkev.

Ko govorimo o različnosti in sprejemanju bližnjih, ki razmišljajo drugače od nas, nikakor ne sprejemamo teorije »več resnic«! Ne gre za več resnic, ampak gre za različne ljudi, ki razmišljajo različno, ki imajo različna prepričanja. Mi smo lahko prepričani v svoj prav, pa nas to ne ovira podati roko tistim, ki razmišljajo drugače. Jaz sem prepričan, da je Jezus Kristus edini odrešenik, pa lahko zelo iskreno vsak mesec sedim z muftijem pri kavici in mu pomagam graditi džamijo. Zakaj ne bi mogli biti slovenska desnica in levica prijazni druga z drugo! Saj v dialogu ne sodelujejo politični nazori, temveč človeške osebe. Jaz in ti se pogovarjava.

Prihaja čas, ko svet ne bo cenil tistega, ki bo videl samo samega sebe in svojo resnico. Prihodnost pripada ljudem, ki so sposobni sprejeti razliknost do te mere, da dopustijo drugačno mišljenje, drugačno prepričanje oz. drugačno resnico in so pripravljeni z drugače mislečimi živeti, sodelovati in jim omogočati preživetje.

Seznam referenc

- Biblični leksikon, 1984, geslo: odpuščanje. Celje, Mohorjeva družba, str. 508.
- Caillot, Joseph, 1989. *L'Evangile de la communication*, Cerf, Paris.
- Delzant, Antoine, 1978. *La communication de Dieu*, Cerf, Paris.
- Lafon, Guy, 1982. *Le Dieu commun*, Seuil, Paris.
- Osredkar, Mari Jože, 2020. »S smrtjo se odnos spremeni, ne pa uniči«: življenje in teologija Guya Lafona. V: *Bogoslovni vestnik* 2020/1, 73–88.
- Pavel VI., 1965. *Ecclesiam suam*. Rim: Curia Romana.
- Snoj, Marko, 2003. *Etimološki slovar*, geslo: oprostiti, Ljubljana, Modrijan, str. 475.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1998, geslo: odpustiti. Ljubljana, DZS, str. 742.
- Sveto Pismo*. 2010. Ljubljana: Teološka fakulteta.

¹⁴³ Pavel VI., 112.

Slovenska sprava

Pred dobrimi tridesetimi leti (9. maja 1990) je na Konstitutivni seji novoizvoljene Skupščine Republike Slovenije njen prav tako novoizvoljeni predsednik dr. France Bučar v nastopnem govoru izrekel previdno mnenje, da »s konstituiranjem te skupščine lahko menimo, da se je končala državljanska vojna, ki nas je lomila in hromila skoraj pol stoletja«. Tri desetletja po tem se je izkazalo, da ta previdna formulacija »lahko menimo« ni bila odveč. Državlanske vojne v dobrednem smislu res ni več, a njene posledice so še navzoče, kar se lepo kaže v raznih oblikah izključevanja. Zato tudi tistega polstoletnega lomljenja in hromljenja, ki ga z obžalovanjem omenja predsednik Bučar, nismo premagali.

Izplen dosedanjih prizadevanj za narodno spravo seveda ni povsem prazen. Največja pridobitev je to, da o tem lahko svobodno govorimo in razpravljamo. V teh treh desetletjih smo postali bogatejši za številna nova spoznanja, ki bodo prej ali slej narekovala tudi drugačne sklepe in končne ocene, kakor jih je skušalo za vedno zabetonirati – podobno kot z betonskimi pregradami v Hudi Jami – uradno zgodovinopisje po nareku ideologije. Resnica – pa naj bo za koga še tako neprijetna – pride prej ali slej na dan. Mi bi si sicer želeli, da bi to razčiščevanje bilo že končano. A nobenega dvoma ni, da bo tudi ta trenutek nekega dne napočil. Sam vidim tri nerazčiščene sklope vprašanj, njihova razjasnitev pa je predhodni pogoj za smiselno prizadevanje za spravo.

1. Prvo zadeva status zgodovinske resnice. Zaklinjanje, da se »zgodovina (mislijo seveda na zgodovinopisje) ne sme spreminjati«, je iracionalna zahteva in žaljiva do zgodovinopisja samega. Zgodovinopisje ni ideologija, ki je lahko dogmatsko zabetonirana, ampak je znanost. In kakor je v znanosti vsaka teorija ovrgljiva ali pa sploh znanstvena teorija ni, velja to tudi za teorije o medvojni in povojni zgodovini na Slovenskem. Zavračati a priori to možnost pomeni priznavati, da dosedanje zgodovinopisje znanstveno sploh ni, ampak je ideologija po meri nekih drugih interesov, ki nimajo veliko opraviti s tem, kaj je res in kaj ni.

2. Druga naloga je določitev strank v postopku narodne sprave. To je zame najnujnejše in hkrati verjetno najtežje. Kdo naj se spravi s kom? To vprašanje

zastavljam najprej zaradi neke nedomišljene predpostavke, da sta bila glavna nosilca medvojnega konflikta OF in Katoliška cerkev. To pa ne vzdrži kritičnega premisleka. Partizanstvo kot odporiško gibanje je bilo v večini sestavljeno iz vernih katoličanov, ki niso imeli nobenega namena in niso čutili nobene potrebe, da bi se borili proti Katoliški cerkvi, se pravi proti sebi. (Sam dr. Bučar mi je pripovedoval, kako so se partizanske čete skupno udeležile polnočnice.) Povrh je bila državljanska vojna omejena v glavnem na ljubljansko pokrajino, tako da ni zajela ne Cerkve ne partizanstva v vseh slovenskih območjih.

Nobenega dvoma ni, da je Komunistična partija bila idejna in organizacijska nosilka revolucije in iz nje izhajajoče državljanske vojne. Torej bi njeni današnji nasledniki lahko bili ena od strank v postopku sprave. Ali pa vsaj njihova veteranska organizacija. Kdo bo pa na drugi strani? Katoliška cerkev to ne more biti. Res je, da je velika večina žrtev medvojnega in povojnega revolucionarnega nasilja in pobijanja pripadala Katoliški cerkvi, vendar ne vsi. Tisti, ki so bili pobiti, niso bili vsi katoličani. Sprava se tudi nikakor ne more nanašati samo na izvensodne pomore po končani vojni, ampak mora zajeti konflikt in njegove žrtve v celoti, to pa pomeni, da je treba vanj vključiti tudi žrtve iz obdobja med vojno. Vihar, ki se je razbesnel nad Slovenijo v maju in juniju 1945, se je začel z vetrom medvojnega revolucionarnega nasilja nad ideološko in politično nasprotnimi pripadniki lastnega naroda. Ta veter, ki je na koncu prerastel v vihar, so začenjali sejati že leta 1942. Tarča revolucionarnega nasilja pa ni bila samo Katoliška cerkev in tudi ne najprej. Prva tarča so bili člani politične elite, ki so jih slabšalno poimenovali »meščanske stranke«, ker pač niso nastopale v imenu proletariata kakor Komunistična partija. Prva tarča so bile elite predvojnih demokratičnih strank. Prva tarča je bila torej parlamentarna demokracija, ki smo jo ponovno vzpostavili pred tremi desetletji. Tudi na koncu, po vojni, niso bili pobiti ali zmetani na pol živi v razna brezna in druga množična grobišča samo domobranci, ampak na tisoče ljudi, ki niso imeli drugega »greha« kakor to, da so bili vplivni in zato potencialno nevarni politični nasprotniki, premožni lastniki tako imenovanih družbeno-proizvodnih sredstev, ki po klasični boljševistični doktrini morajo biti iztrgana iz rok privatnega lastništva, ter ideološki nasprotniki in zastopniki idej, ki bi utegnili zavirati revolucionarno preobrazbo slovenskega narodnega značaja. Mnogi med njimi so med vojno celo podpirali OF. Tudi z njimi – torej z njihovimi nasledniki – se je treba spraviti. To je torej precej pisana množina nekomunistične večine slovenskega naroda, ki je sprejemala načela sodobne svobodoljubne, pluralistične, pravne državne ureditve in z njo povezane parlamentarne demokracije. Ali naj tudi njo zastopa Katoliška cerkev? To ne bi bilo pošteno, čeprav je bila velika večina žrtev njenih članov. Kdo jih bo zastopal kot stranka v postopku sprave?

Anton Stres (foto: Bor Slana/STA)

3. S tem sem pri tretjem nerazjasnjem dvoumju, zadeva pa moralno oceno nasilja nasploh in še posebej revolucije. Iz preteklih časov komunistične ideologije smo podedovali neutemeljeno predpostavko, da je bila proletarska revolucija zgodovinsko nujen ukaz zgodovine in je bila torej tudi likvidacija možnih ali dejanskih nasprotnikov komunističnega totalitarnega režima a priori legitimna in moralno upravičena, odpor tej revoluciji pa nelegitimen. Toda to bolj ali manj vnaprej predpostavljeno ideološko izhodišče je tudi z vidika sodobnega moralnega pogleda na uporabo vojaške sile nevzdržno. Sodobna moralna teorija o pravični obrambi – ne vojni – jasno poudarja, da nasilje ne more biti redno sredstvo za urejanje konfliktov. Če pa je v določenih izjemnih okoliščinah moralno dovoljeno seči po njem, morajo za to biti izpolnjeni jasno določeni in striktni pogoji. Iz tega sledi, da je treba potegniti zelo jasno črto ločnico med moralno upravičeno samoobrambo slovenskega naroda pred okupatorji, ki so ga poimenovali Osvobodilna fronta, in boljševidično revolucijo, ki je bila tipično revolucionarno nasilje in kot tako moralno nesprejemljivo. Za spravo je nujno potrebno ta dva, zgodovinsko in celo osebno večkrat povezana vidika jasno ločiti. Dokler bosta upor proti okupatorju OF in revolucija tako tesno povezana in obravnavana skupaj, kot sta to bila doslej, ne bo možno primerno vrednotiti tudi pozitivne učinke osvobodilnega boja kot legitimnega upora proti okupatorju. A tudi samoobramba pred revolucijskim na-

siljem je bila moralno upravičena, razpravljamo lahko le o tem, ali so bila vsa sredstva te samoobrambe moralno dovoljena. Jasna ločitev med osvobodilnim bojem oz. partizanstvom z ene strani in boljševistično revolucijo z druge ter obsodba slednje bi dejansko šele odprli tudi možnosti, da se vesplošno priznajo pozitivni vidiki partizanstva in osvobodilnega boja. Dokler tega ne bomo storili, ne bo sprave, ker ne bo jasnosti, čemu v pravem dejanju priznavamo moralno upravičenost in čemu ne.

Po treh desetletjih prihajamo torej do spoznanja, da polovičarska sprava ni mogoča oziroma ne zasluži tega imena. Ni mogoče ločevati povojnih pomorov in pobojev od medvojnega revolucionarnega nasilja. Ni več mogoče obsojati samo drugo dejanje, odobravati pa prvo, ki je dejansko porodilo drugo. Ni mogoče dopuščati nobenega dvomja in nejasnosti pri poimenovanju tega, kar priznavamo kot legitimno – tudi če se s tem ne strinjamo – in tega, kar je v vsakem primeru zavržno in zato tudi mora biti zavrženo, moralno in tudi pravno. Če pa ne mislimo iti do konca, potem tudi prvi korak ni več prvi korak, ampak samostojno dejanje s svojo samostojno in relativno vrednostjo.

Tako ostaja še po treh desetletjih od slovesnosti v Rogu, ki jo imenujejo »spravna slovesnost«, nekaj bistvenih pojmov in kategorij za nadaljevanje procesa narodne sprave nedorečenih. Tudi dejstvo, da Državni zbor RS ni sprejel za svojo evropsko obsodbo vseh treh totalitarnih režimov, ki so v velikem delu Evrope povzročili hudo teptanje človekovih pravic že pred drugo svetovno vojno, med njo in po njej, nakazuje, da je pred nami še dolga pot.

O zavzemanju za zgodovinski spomin
v Španiji in za spravo v Sloveniji

V Španiji se je za politiko »narodne sprave« leta 1956, po XX. Kongresu komunistične partije Sovjetske zveze in v času prve resnejše politične in gospodarske krize Francovega režima, opredelila ilegalna komunistična partija, ki se je zavzela za strnitev vseh, tudi med državljansko vojno nasprotujočih si sil v boju proti diktaturi in za demokracijo. K pritegnitvi vseh, pripravljenih zapustiti »frankistične zastave« v »demokratični tabor«, »ne da bi jih spraševali, kaj so mislili včeraj«, saj naj bi bilo pomembno le, »kaj mislijo danes in kaj želijo za Španijo«, je v kratkem nagovoru že poleti leta 1955 pozvala v Moskvi živeča generalna sekretarka komunistične partije Dolores Ibárruri, spomladi leta 1956, ko so krmilo v komunističnem vodstvu prevzeli mlajši, v Parizu živeči voditelji s Santiagom Carillom in Fernandom Claudínom na čelu, pa se je »za preseganje delitev iz časa državljanske vojne« in politiko »brez maščevanj in povračilnih ukrepov« javno zavzel tudi Carillo. Po množičnih študentskih demonstracijah februarja 1956 so se v Madridu 1. aprila, ob obletnici konca državljanske vojne in zmage frankističnih sil, z manifestom, ki so ga spisali skupaj s članom komunističnega vodstva pisateljem Jorgejem Semprúnom, oglasili še socialistični študentje. V njem so Francov režim v imenu »otrok zmagovalcev in premaganih« obtožili, da mu jih ni uspelo »usmeriti v skupno prihodnost« in jih »spraviti s Španijo in med seboj«. ¹⁴⁴

Španski komunistični voditelji so tako sredi petdesetih let, pod vtisom prvih množičnih delavskih in študentskih nemirov v času frankističnega režima, ki so povzročili neprikrite napetosti tudi v oblastnih krogih, menili, da se bližajo pomembne politične spremembe, ki bodo privedle do padca Franca in omogočile vrnitev komunistične partije na špansko politično prizorišče. »Perspektiva zamenjave in odprave diktature brez državljanske vojne predpostavlja določeno obdobje, ko leve in desne sile, medtem ko na različnih področjih delujejo proti diktaturi, združijo svoje moči in se sprva, vse dokler ne nastopijo pogoji za uresničevanje daljnosežnejših ciljev, povezujejo le ob delnih ciljih,«

¹⁴⁴ Carme Molinero, La política de reconciliación nacional. Su contenido durante el franquismo, su lectura en la Transición, *Ayer, Revista de Historia Contemporánea* 66/2007, str. 202–207.

so junija 1956, ob bližajoči se obletnici začetka državljanske vojne, zapisali v deklaraciji z naslovom: »Za narodno spravo. Za demokratično in mirno rešitev španskega problema« (»Por la Reconciliación nacional. Por una solución democrática y pacífica del problema español«). »V Španiji raste nova generacija, ki ni doživela državljanske vojne in ne deli sovraštev in jeze tistih, ki smo v njej sodelovali. In te generacije ne smemo obremenjevati s posledicami dejanj, pri katerih ni sodelovala, če si ne želimo nakopati velikanske odgovornosti pred Španijo in prihodnostjo.«¹⁴⁵

Pričakovanja, da se Francovemu režimu že v času prve večje krize, ko je imel oblast še trdno v rokah, bliža konec, so bila seveda brez realne osnove, kar so komunistom nasprotniki in kritiki očitali še pozneje, napoved pravne politike pa je razdelila tudi komuniste, saj je bil spomin na državljansko vojno ter medvojna in povojna nasprotja med političnimi skupinami in strankami še preveč živ in nekateri med njimi nepričakovanega političnega zasuka preprosto niso mogli sprejeti. Pravega navdušenja za politično povezovanje s komunisti ni bilo tudi pri privržencih drugih opozicijskih skupin, ki izključujoče in nasilne komunistične politike v letih 1936–1939 prav tako še niso pozabili. V leta 1959 nastalem Združenju demokratičnih sil (Unión de las Fuerzas Democráticas), ki je bilo rezultat vse živahnejših stikov med opozicijo doma in v tujini, so se socialisti, liberalni demokrati, predstavniki socialističnih sindikatov in baskovski narodnjaki povezali brez komunistov, srečanja v Münchnu, kjer se je leta 1962 pod pokroviteljstvom evropskega gibanja sestalo 118 predstavnikov skoraj vseh opozicijskih skupin iz Španije in tujine, pa so se komunisti udeležili le kot opazovalci.¹⁴⁶ Prizadevanja po povezovanju in združevanju opozicijskih sil, ki jih je posebej obremenjevalo politično tekmovanje med komunisti in socialisti, so bila tudi pozneje uspešnejša na pokrajinskih kot na državni ravni. V leta 1974 ustanovljeni Demokratični hunti (Junta Democrática), v kateri so se povezale manjše levičarske skupine s karlisti, nekaterimi vidnejšimi republikanci in celo osebnostmi blizu prihodnjemu španskemu kralju Juanu Carlosu, so bili vodilna sila komunisti; socialisti, krščanski demokrati, baskovski nacionalisti in nekatere druge manjše skupine pa so se leto pozneje združili v Platformi demokratičnega soglasja (Plataforma de Convergencia Democrática). Hunta in Platforma sta šele leta 1976 ustanovili skupno koordinacijo (Coordinación Democrática).¹⁴⁷

V prvih mesecih po Francovi smrti in proglasitvi Juana Carlosa Bourbonskega za kralja se španska vlada, ki je težila k zagotovitvi kontinuitete in

¹⁴⁵ Prav tam, str. 207–209.

¹⁴⁶ Julio Valdeón, Joseph Pérez, Santos Juliá, *Historia de España*, Barcelona: Edición Austral 2015, str. 543–544.

¹⁴⁷ Prav tam, str. 551.

Peter Vodopivec (foto: Ivan Rampre)

nadzorovani reformi državnih ustanov v okvirih obstoječih političnih razmerij, še ni bila pripravljena pogajati z opozicijo, v demokratični opoziciji, ki so jo sestavljale še vedno šibko povezane nelegalne stranke in politične skupine, pa je prevladala usmeritev k politiki pritiska na vlado s stavkami in množičnimi manifestacijami, ki naj bi vladajoče prisilile, da bi se začeli pogajati o »spora-zumnem demokratičnem prelomu« (kot so to imenovali komunisti). Politične razmere so se začele spreminjati šele z zamenjavo vlade sredi leta 1976, ko je kralj Juan Carlos za njenega predsednika imenoval frankističnega politika mlaj-še generacije Adolfa Suáreza. Nova vlada je napovedala široko amnestijo, refe-rendum o zakonu o političnih reformah in splošne volitve, hkrati pa se je začela pogajati tako z režimskimi silami kot z opozicijo. Gospodarska kriza in terori-stične akcije baskovskih in drugih skrajnih desničarskih in levičarskih skupin so proces demokratizacije še pospešile. Za veliko noč je bila spomladi leta 1977, potem ko so komunisti priznali Juana Carlosa za kralja in pristali na monarhijo, končno legalizirana tudi komunistična partija in dobra dva meseca pozneje so španski volivci prvič po letu 1936 svobodno odšli na volišča. Zmagovalke volitev so bile stranke blizu sredine, pri čemer ni imela nobena večine. Največ glasov sta dobili Suárezova Zveza demokratične sredine (Union de Centro Democrático) in socialistična stranka, medtem ko so bili komunisti z manj kot 10 odstotki po-slancev in desničarska Ljudska zveza (Alianza Popular) med poraženci.

Prvi zakon, ki se mu je posvetila novo izvoljena poslanska zbornica, je bil zakon o amnestiji. Amnestija je bila stara zahteva opozicije, toda do začetka leta 1977 zahtev po osvoboditvi političnih zapornikov in vrnitvi pregnanih in izseljenih še niso v nobeni opozicijski skupini povezovali z amnestijo vseh, tudi funkcionarjev in podpornikov diktature, odgovornih za politično nasilje. Med prvimi, ki so se zavzeli za splošno amnestijo vseh »politično motiviranih deliktov«, storjenih pred letom 1977, ne glede na njihovo naravo, so bili predstavniki baskovske narodne stranke, ki so težili k osvoboditvi zaprtih baskovskih aktivistov, predlog zakona pa so podprle tudi druge opozicijske skupine in Suárezova Zveza demokratične sredine. »V razpravi o tem zakonu je bilo veliko govora o preteklosti, o vojni, o diktaturi in žrtvah nasilja, toda predvsem v smislu, da je treba preteklost zbrisati, zagrebsti, preseči,« je opozoril zgodovinar Santos Juliá. »Odločitev prepustiti preteklost pozabi in je ne uporabljati kot orožje v političnem boju, je bila v skladu s potrebo po vodenju političnega procesa, ki ne bo nikogar, ki je bil pripravljen sprejeti nova pravila, puščal zunaj ...«¹⁴⁸ Poslanska zbornica španskega parlamenta je tako 15. oktobra 1977 sprejela zakon o amnestiji za vsa uporniška in politična nasilna dejanja v letih 1936–1976, vključno z nasilnimi dejanji oblastnih organov, političnih funkcionarjev in »agentov javnega reda« v času frankističnega režima, zanj pa so glasovale skoraj vse poslanske skupine, tudi komunisti. Njihov predstavnik je v razpravi celo izjavil, da je zakon o amnestiji »rezultat skladne in dosledne politike, ki se je začela s politiko narodne sprave naše stranke leta 1956«. Leta 1978 je bila plod sprejetega strankarskega dogovora tudi nova španska ustava, ki so jo privrženci kompromisa poimenovali kar »ustava sprave«. Razprava o ustavi in ustava, ki je temeljila na načelih enakosti, svobode in političnega pluralizma, Španijo pa opredeljevala kot demokratično pravno državo, sta bili pomembna novost v sicer skromni španski ustavni zgodovini. Po dolgi in ostri razpravi so bile v ustavi – ob poudarjanju »neločljive enotnosti španske nacije« – prvič omenjene tudi »narodnosti« (»nacionalidades«) in vključeni členi, ki so priznavali in zagotavljali »pravico do narodne in pokrajinske avtonomije«. Ustava je bila v parlamentu potrjena z veliko večino poslanskih glasov in javno sprejeta s splošnim družbenim konsenzom.¹⁴⁹

Toda Španija je ostajala globoko razdeljena. Medtem ko so zagovorniki odločitve političnih elit, da se v iskanju konsenza o čim hitrejši uveljavitvi demokracije ne bodo ozirale v preteklost, trdili, da je lahko le takšna politika omogočila razmeroma miren tranzicijski proces, so njeni kritiki ugotavljali, da sta bili posledica nikoli zapisanega, vendar nedvoumno sklenjenega pakta strank o pozabi in molku (»pacto del olvido«, »pacto de silencio«) izključitev

¹⁴⁸ Prav tam, str. 563.

¹⁴⁹ Prav tam, str. 564.

preteklosti iz političnih razprav in politična brezbržnost do republikanskih žrtev državljanske vojne in Francovega režima. V času tranzicije,¹⁵⁰ kot so poudarjali, ni bilo oblastnih obsodb frankizma, z odkrivanjem žrtev diktature se je odlašalo (le poravnava materialnih odškodnin naj bi potekala brez večjih zamud), strankarsko-politične elite pa se, da bi ne povzročale novih napetosti in sporov, večinoma niso lotevale odstranjevanja frankističnih simbolov, spominskih obeležij ter poimenovanj in odločale za poklon žrtvam, ki jim dotlej ni še nihče izkazal spoštovanja. Tudi obsodbe vojaškega udara leta 1936 in opravičila podpornikov frankističnega režima: vojske, Cerkve in drugih sil, ki so ga podpirale, ni bilo. »Ne da ni bilo spomina na državljansko vojno in je vladal vseobsegajoči molk o preteklosti – o vojni se je govorilo in pisalo tudi v tistih letih,« je leta 2008 zapisal katalonski zgodovinar Javier Rodrigo. »Tisto, kar je bilo, je bilo institucionalno odklanjanje povrnitve in počastitve dostojanstva padlim, ki jim ni še nihče izkazal spoštovanja. Politično zavračanje, ki je pod krinko narodne sprave in v vnemi ne raniti čustev in ponovno odpirati ran, puščalo nedotaknjene simbole vojne in diktature.«¹⁵¹

Sprejeti konsenz o »narodni pomiritvi«, ki ga je podprla večina političnih strank, naj bi – kot so trdili njegovi podporniki in privrženci – omogočil razmeroma miren prehod v demokracijo, toda v resnici je bila Španija vse do prve polovice osemdesetih let prizorišče terorističnega nasilja baskovskih nacionalistov in v manjšem obsegu drugih desničarskih in levičarskih skrajnežev, k ozračju politične negotovosti pa je prispevalo tudi nezadovoljstvo v vojski z zarotniškimi težnjami in poskusi vojaškega udara. Poskus vojaškega udara februarja 1981, ki se mu je kot vrhovni poveljnik vojske odločno postavil po robu tudi kralj Juan Carlos, ni povzročil večjega političnega pretresa, razkril pa je, kako krhka je še španska demokracija. Leto in pol pozneje je na parlamentarnih volitvah slavila veliko zmago socialistična stranka in za štirinajst let prevzela vladno krmilo v svoje roke. Novi vladi je uspelo razmeroma hitro izboljšati gospodarske razmere, umiriti inflacijo, ublažiti socialne napetosti, podrediti vojsko civilni oblasti, omejiti vpliv Cerkve v politiki in zagotoviti delovanje regionalnih avtonomij, za odkrito in kritično soočenje z bližnjo preteklostjo pa se ni odločila.¹⁵²

Sklep o španski pridružitvi Evropski gospodarski skupnosti je leta 1985 povzročil veliko navdušenje, toda petdesetletnica začetka državljanske vojne

¹⁵⁰ Obdobje politične tranzicije v Španiji naj bi trajalo tri leta (1975–1978) in bilo simbolno končano s sprejemom ustave, proces demokratične konsolidacije pa naj bi bil precej daljši in naj bi trajal vsaj desetletje (do leta 1985, ko je bila Španija sprejeta v Evropsko gospodarsko skupnost). V op. 3 cit. delo, str. 570.

¹⁵¹ Elena Yeste, La transición española. Reconciliación nacional a cambio de desmemoria: el olvido público de la Guerra Civil, *Historia Actual Online*, Num. 21 (Invierno 2010), str. 9.

¹⁵² V op. 3 cit. delo, str. 566–568.

leto pozneje je minila brez državnih spominskih slovesnosti; uradnih in poluradnih dogodkov, posvečenih španski državljanski vojni, je bilo v nekaterih evropskih državah celo več kot v Španiji.¹⁵³ »Državljska vojna zaradi bratomorne narave ni dogodek, ki bi se ga morali spominjati bolj kot tisti, ki so jo doživeli, zaradi nje trpeli in je odločilno zaznamovala njihovo življenjsko pot,« je bilo rečeno v izjavi socialistične vlade Felipeja Gonzáleza, objavljeni dan po obletnici. »Državljska vojna je dokončno zgodovina, del spomina Špancev in njihove kolektivne izkušnje. Toda spomin nanjo ni in ne sme biti živo prisoten v stvarnosti države, katere moralna zavest temelji na načelih svobode in strpnosti.« Vlada je bila prepričana, da je Španija že pokazala voljo, da pozabi na »odprte rane«, in želela, da petdeseta obletnica državljanske vojne dokončno potrdi »spravo« vseh državljanov.¹⁵⁴ Socialistom tako z vztrajanjem pri sklenjenem strankarskem konsenzu kljub visoki volilni udeležbi na volitvah leta 1982 ni uspelo zaustaviti vse večjega nezaupanja državljanov v državne ustanove in politične stranke in njihovega rastočega nezanimanja za politiko. To – kot menijo španski zgodovinarji – ni bila le dediščina avtoritarnega Francovega režima, temveč tudi posledica tranzicije, ki je bila rezultat kompromisa političnih elit, in ne odkritega preloma s frankističnim sistemom. Po velikem navdušenju in optimističnih pričakovanjih po padcu diktature je pripravljenost strankarskih voditeljev, da »pozabijo« na preteklost, opustijo tradicionalna ideološko-politična stališča in zahteve in pristanejo na politiko kompromisov, povzročala zmedo, razočaranja in politično malodušje. Že v nekaterih anketah v drugi polovici sedemdesetih in prvi polovici osemdesetih let je okoli tri četrt vprašanih odgovorilo, da so slabo seznanjeni s političnim dogajanjem in jih politika ne zanima, v devetdesetih pa naj bi jih kar 80 odstotkov menilo, da ni »mogoče nikomur zaupati«. Vse to je seveda vplivalo tudi na odnos do bližnje zgodovine. Leta 1983 je na anketo ene tedaj osrednjih španskih informativnih revij 57 odstotkov vprašanih odgovorilo, da je španska državljanska vojna najpomembnejše zgodovinsko obdobje za razumevanje sodobne Španije, kar 76 odstotkov, da so z dogajanjem med državljansko vojno slabo seznanjeni, in 73 odstotkov, da gre za »sramoten čas španske zgodovine, ki ga je najbolje pozabiti«.¹⁵⁵

Medtem ko nekateri avtorji še danes trdijo, da je Španija po Francovi smrti »zamuja la s spominjanjem«, drugi opozarjajo, da odločitev strankarskih

¹⁵³ Walter L. Bernecker, España entre amnesia y memoria colectiva. Guerra Civil, Transición, Reconciliación. *Estudios Políticos* N. 23, Medellín, julio–diciembre 2003, str. 57. Avtor med evropskimi državami, kjer je bilo več spominskih prireditve ob petdeseti obletnici španske državljanske vojne kot v Španiji, posebej omenja Zvezno republiko Nemčijo.

¹⁵⁴ Declaración del gobierno de la nación con ocasión del 50 aniversario del comienzo de la Guerra Civil 18. de julio de 1986, <https://www.elvalledeloscaidos.es/portal/?p=3470>.

¹⁵⁵ W. L. Bernecker, nav. delo, str. 61–75.

elit, da ne bodo načenjale bolečih vprašanj bližnje preteklosti, že v letih tranzicije ni mogla preprečiti spominjanja in razprav o državljanski vojni in času frankističnega režima. Prva kritičnejša dela o državljanski vojni so v Španiji izšla že konec šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih let, od začetka tranzicije pa se je njihovo število naglo povečevalo. Že v drugi polovici sedemdesetih let je izšlo več del tujih zgodovinarjev, ki dotlej v Španiji niso mogla iziti, hkrati pa tudi odmevnih knjig španskih avtorjev o republikanskem eksilu, demokratični opoziciji proti frankizmu, politiki političnih strank, nemškem poseganju v španski spopad in sovjetski politiki v Španiji v letih 1936–1939. Če je bilo sprva novih, izvirnih raziskav še manj in se je del španskih zgodovinarjev še počasi otresal bremen frankistične dediščine in vplivov zelo raznolikega in protislovnega spominjanja preteklih dogodkov, so se raziskovalcem s postopnim odpiranjem arhivov, čeprav so ostala nekatera gradiva še nekaj časa nedostopna, odpirale povsem nove raziskovalne možnosti. V središču njihove pozornosti so bile predvsem politične, vojaške in mednarodnopolitične teme, vse več je bilo izdaj arhivskih virov, dokumentarnega gradiva in življenjepisov političnih voditeljev, s pripravljenostjo vedno večjega števila ljudi, zlasti privržencev republikanskega tabora, da spregovorijo o vojnih in povojnih doživetjih in izkušnjah, pa je poraslo tudi zanimanje za spominska pričevanja, »ustne vire« in »ustno zgodovino«.¹⁵⁶

Pravi razmah so doživljale pokrajinske in lokalne raziskave, ki so se že lotevale tudi širših tem: življenja v zaledju, gospodarskih, družbenih in kulturnih razmer, nasilja in represije. Prva dela tujih in španskih avtorjev, ki so poskušali natančneje oceniti »človeško ceno državljanske vojne« in število žrtev vseh v vojno vpletenih strani, so izšla že v drugi polovici sedemdesetih let, toda večina raziskav o žrtvah nasilja med vojno in po njej je bila še v devetdesetih letih pokrajinsko in lokalno omejena, kar – kot je razkrila prva celovitejša raziskava žrtev vojne in povojne represije skupine avtorjev pod vodstvom zgodovinarja Santosa Julie – še na prelomu stoletja ni zadostovalo za natančnejšo oceno števila žrtev v Španiji kot celoti.¹⁵⁷ Hkrati so najrazličnejše publikacije in razprave ob šestdesetletnici začetka in konca državljanske vojne jasno pokazale, da je špansko zgodovinopisje v ocenah in razlagah španske zgodovine 20. stoletja še daleč od enotnejše nacionalne slike in tudi po dveh desetletjih od Francove smrti nespravljivo razdeljeno. Francu in frankizmu naklonjeni pisci sicer niso

¹⁵⁶ Juan Andrés Blanco Rodríguez, La historiografía de la guerra civil española, *Hispania Nova: Revista de historia Contemporanea* 7 (2007), <http://hispanianova.rediris.es>. M. R. Ruiz Franco, S. Riesco Roche, Veinte años de producción histórica sobre la guerra civil española (1975–1995), Una aproximación bibliométrica, *Revista española de Documentación científica* 22/2 (1999), <https://redc.revistas.csic.es>. Tudi: Peter Vodopivec, O zgodovinopisju o španski državljanski vojni, *Prispevki za novejšo zgodovino* 56/1 (2016), str. 7–22.

¹⁵⁷ Santos Juliá (vodja projekta), *Victimas de la guerra civil*, Madrid: Temas de Hoy, 1999.

imeli posebne opore v akademskih krogih in ustanovah, toda javno zanimanje za njihova dela je nedvoumno kazalo, da lahko še računajo na razmeroma širok krog bralcev in odkrito podporo dela medijev in časopisja.

V devetdesetih letih pa so začeli v političnih strankah že pozabljati na dogovor, da preteklosti ne bodo uporabljali v medsebojnih spopadih, in postala je aktualna politična tema. Socialisti so pred volitvami leta 1993 Ljudsko stranko s sklicevanjem na bližnjo zgodovino obtožili dediščine frankizma, leta 1995 pa napovedali, da bodo ob šestdesetletnici začetka državljanske vojne prihodnje leto priredili slovesnost v čast mednarodnih brigad in preživelim brigadistom podelili špansko državljanstvo. Toda leta 1996 je na volitvah zmagala Ljudska stranka in najvišji vladni in državni predstavniki se slovesnosti v Madridu in več drugih španskih mestih niso udeležili.¹⁵⁸ Počastitev mednarodnih brigad in nepripravljenost Ljudske stranke na aktivno sodelovanje v slovesnostih sta povzročili burne polemike in spodbudili ustanavljanje združenj za »obujanje zgodovinskega spomina«, ki so združevala nekdanje republikance, žrtve frankistične represije in njihove potomce. Združenja nekdanjih političnih zapornikov in protifrankističnih borcev, večinoma povezana s protifrankističnimi strankami (zlasti komunisti in katalonskimi socialisti), so nastajala že prej, vendar je bilo njihovo delovanje omejeno in negotovo. Konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let je pomemben korak v smeri mobilizacije republikanskega spomina napravilo katalonsko združenje nekdanjih španskih borcev v francoskem odporniškem gibanju, ki je v kraju Santa Cruz de Moya v pokrajini Cuenca začelo z vsakoletnimi proslavami Dneva španskega borca in republikanskim borcem postavilo spomenik. Ustanovitev Zveze prijateljev mednarodnih brigad v Madridu in Združenja prijateljev padlih za svobodo (1939–1945) v Murcia, prvega uradno registriranega združenja za »obujanje zgodovinskega spomina«,¹⁵⁹ je leta 1995 že napovedovala začetek širšega gibanja za »povrnitev spomina« poraženih v državljanski vojni in žrtev Francovega režima. Združenje za vojni arhiv in arhiv eksila (Asociación por un Archivo de la Guerra y el Exilio), ustanovljeno dve leti pozneje, se je zavzeło za ustanovitev državnega arhiva za zgodovino državljanske vojne in političnih pregnancev, preklic frankističnih političnih obsodb in »obuditev spomina na otroke vojne«, protifrankistične borce in pregnance, pionirsko vlogo pa je imelo tudi pri odkrivanju in izkopavanju žrtev državljanske vojne in Francovega režima. Izkopi skupinskih grobišč z žrtvami frankističnega nasilja so bili v času tranzicije zvečine plod posamičnih pobud in marsikje opravljeni na

¹⁵⁸ Mercedes Yusta, La »Recuperación de la memoria histórica«: Una reescritura de la historia en el espacio público? (1995–2005), *Revista de Historiografía* (Madrid), N. 9 (2/2008), str. 110–111, <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01677851>, str. 11–12.

¹⁵⁹ Asociación para el rescate de la Memoria Histórica.

skrivaj, Združenje za vojni arhiv in arhiv eksila pa je leta 1998 izkop grobišča v kraju Canedo v pokrajini León organiziralo z jasnim političnim sporočilom in zahtevo po spoštovanju dignitete ubitih.¹⁶⁰

V začetku novega tisočletja je zajel Španijo pravi val spominjanja in odkrivanja v času Franca prikritih grobišč, ki so mu skupaj z mediji odpirala pot v javnost vse številnejša spominska združenja. Oktobra leta 2000 je vzbudil veliko medijsko pozornost izkop trinajstih žrtev falangističnega nasilja, umorjenih jeseni leta 1936 v kraju Priaranza del Briezo v pokrajini León, ki so ga na pobudo njihovih otrok in vnukov prvič opravili z modernimi forenzičnimi metodami in prepoznavanjem posmrtnih ostankov z analizo DNK. Pobudniki izkopa v Priaranzi so dva meseca pozneje ustanovili Združenje za obujanje zgodovinskega spomina (Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica, ARHM), ki je postalo vodilna organizacija v gibanju za izkop skupinskih grobišč in genetsko prepoznavanje posmrtnih ostankov. ARHM je z lokalnimi in pokrajinskimi društvi in oblastmi že v prvih letih po ustanovitvi organiziralo izkop več kot šestdesetih grobišč po vsej Španiji, pri čemer se je opiralo na prostovoljce in finančno podporo potomcev ubitih. Vse od začetka je imelo predvsem humanitarne cilje – vračanje izkopanih posmrtnih ostankov njihovim družinam – in se ni neposredno povezovalo s političnimi strankami. V njegovem vodstvu so odklanjali politično instrumentaliziranje zgodovine in se izogibali političnim polemikam, zaradi česar so prišli naglo v spor z bolj politiziranimi spominskimi združenji, zlasti z leta 2003 ustanovljenim in s komunistično stranko povezanim Spominskim forumom (Foro por la Memoria). Komunisti so očitno že pozabili na nekdanje pozive k spravi in ARMH obtoževali, da politične umore obravnava kot zasebne, družinske zadeve, kar naj bi ne prispevalo k oživljanju, temveč k »pokopu (zgodovinskega) spomina«. V resnici pa je postalo Združenje za obuditev zgodovinskega spomina eden najpomembnejših prostorov in posrednikov spominjanja nemajhnega dela španskega prebivalstva, ki se je iz družinskih ali drugih razlogov doživljalo kot žrtev Francovega režima, se sklicevalo na republikanske in demokratične vrednote in zavračalo na strankarskem konsenzu in molku o preteklosti utemeljeno spravo kot iluzijo.¹⁶¹

Odkrivanje in odpiranje grobišč je sprožilo plaz polemičnih razhajanj in nasprotujočega si spominjanja ter občutno senzibiliziralo javno mnenje. Kot pišejo španski avtorji, so se začeli za tragično špansko preteklost posebej za-

¹⁶⁰ Mercedes Yusta, v op. 15. nav. delo. Mercedes Yusta Rodrigo »Memoria versus justicia? La »recuperación de la memoria histórica« en la España actual, *Amnis, Revue de civilisation contemporaine Europes/Amériques* 2, 2011, <https://journals.openedition.org/amnis/1842>.

¹⁶¹ Jean-François Macé, *Los conflictos de memoria en la España post-franquista (1976–2010) entre políticas de la memoria y memorias de la política*, *Bulletin hispanique* (Université Michel de Montaigne Bordeaux) 2/2012, str. 749–760, <https://doi.org/10.4000/bulletinhispanique.2150>.

nimati pripadniki mlajše generacije, otroci in vnuki udeležencev državljanske vojne in žrtev frankističnega nasilja, književna dela in kulturne prireditve s tematiko državljanske vojne pa so postala velike uspešnice. Leta 2001 je postal tako celo za pisatelja nepričakovano dobro prodajana uspešnica roman Javiera Cercasa (rojenega leta 1962) *Vojaki Salamine* z zgodbo o begu uglednega falangista pred republikanci skozi gozd, kjer ga je ustavil neimenovani republikanski vojak, ki pa v njem ni videl sovražnika, temveč rojaka v stiski, in mu je zato omogočil pobeg.¹⁶² Po Cercasovem romanu so dve leti pozneje posneli film, že leta 2002 pa so v Madridu odprli tudi razstavo o republikanskem eksilu, ki so jo morali zaradi velikega zanimanja javnosti podaljšati. V dnevnem časopisju in na zgodovinarskih srečanjih je bila posebne pozornosti deležna pretresljiva slika Francovega represivnega sistema s koncentracijskimi in delovnimi taborišči, ki so jo na osnovi arhivskih raziskav popisovali zgodovinarji in raziskovalni novinarji. Toda vladajoča Ljudska stranka je ponavljajoče zahteve po moralni in politični rehabilitaciji protifrankističnih borcev in obsojenih na prisilno delo v času frankizma vztrajno zavračala. Njeni poslanci so pod pritiskom javnega mnenja in drugih strank šele leta 2002 pristali na resolucijo poslanske zbornice španskega parlamenta, ki je (ne da bi ga izrecno omenjala) obsodila vojaški udar 18. julija 1936, s katerim se je začela državljanska vojna. Že leto pozneje pa so se od izjave večine poslancev o počastitvi spomina žrtev frankističnega nasilja spet distancirali in jo označili za »oživljeno iz naftalina«.¹⁶³

Do novega preobrata je prišlo šele leta 2004, ko so na volitvah spet zmagali socialisti. Ti sicer v volilnem programu niso omenjali »zgodovinskega spomina« in so napovedali le ustanovitev Središča za zgodovinsko raziskovanje državljanske vojne in frankizma, toda nova vlada pod vodstvom Joséja Luisa Rodrígueza Zapatera je takoj po volitvah ustanovila komisijo, ki naj bi raziskala »žrtve državljanske vojne in diktature« in pripravila predlog zakona, popularno imenovanega »zakon o zgodovinskem spominu« (»Ley de Memoria Histórica«).¹⁶⁴ Na komisijo so se, še preden je dobro začela z delom, vsule ostre kritike z desne in leve. Medtem ko so v Ljudski stranki socialiste obtoževali, da s predlogom zakona »odpirajo stare rane« in politično instru-

¹⁶² V slovenščini; Javier Cercas, *Vojaki Salamine*, prevedla Gašper Kralj in Tina Malič, spremna beseda Gašper Kralj, Ljubljana: Založba/*cf. 2013. Gl. tudi: Gregor Inkret, V vojni je najpomembnejše ostati človek, www.airbeletrina.si/clanek/v-vojni-je-najpomembnejse-ostati-clovek.

¹⁶³ Mercedes Yusta, v op. 15 nav. delo, str. 12. El País Digital, 26 de noviembre de 2003, El Partido Popular tacha de »revival de naftalina« el homenaje a los victimas de Franco.

¹⁶⁴ Zakon se je uradno imenoval: Ley por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la Guerra Civil y la dictadura (Zakon, s katerim se priznavajo in širijo pravice in določajo sredstva v korist preživetim in izpostavljenim nasilju med državljansko vojno in diktaturo).

mentalizirajo zgodovino, so stališču komisije, da mora zakon veljati za žrtve in nasilje na vseh straneh, torej tudi za nasilna dejanja republikanske strani v letih 1936–1939, odločno nasprotovali v nekaterih levih političnih strankah, spominskih združenjih in združenjih žrtev frankizma.

Zapaterova vlada je leto 2006 razglasila za leto zgodovinskega spomina in poleti istega leta potrdila osnutek »zakona o zgodovinskem spominu«, ta pa je bil deležen številnih kritik, tako da so se razprave o njem zavlekle vse do jeseni leta 2007, ko ga je poslanska zbornica končno potrdila.¹⁶⁵ Zakonsko besedilo se je uvodoma sklicevalo na »duh sprave, sloge, spoštovanje pluralizma« in druge ideje, ki so »vodile tranzicijo«, zakon pa je za nepravilne in nezakonite označil vse obsodbe, sankcije in nasilna dejanja, ki so jih v času državljanske vojne in v povojnem obdobju vodili politični in ideološki motivi. Za nezakonita je razglasil tudi vsa sodišča in vse organe kazenskega pregona, ki niso spoštovali »najbolj elementarnih človekovih pravic« in so obtožene obsojali zaradi njihovih političnih, ideoloških in verskih prepričanj, hkrati pa je vsem državljanom zagotavljal pravico do moralnega zadoščenja ter osebnega in družinskega spomina. V nadaljevanju je uzakonil pomoč žrtvam političnih preganjanj, odstranitev frankističnih simbolov z javnih stavb, pravico do vrnitve državljanstva vsem, ki so zapustili Španijo v času Francove oblasti, in podelitev državljanstva preživelim borcem mednarodnih brigad. Za izkopavanje grobišč, prepoznavanje ubitih in njihova spominska obeležja je zagotavljal državno denarno pomoč ter prepovedal politične prireditve in dogodke v Francovi Dolini padlih (Valle de los Caidos).¹⁶⁶ Proti zakonu so glasovali poslanci Ljudske stranke in katalonske republikanske levice. V Ljudski stranki so sicer v razpravah o zakonu podprli nekatere njegove določbe, vendar so ga pri glasovanju zavrnil, ker naj bi bil v nasprotju s pravnim duhom tranzicije. Katalonska republikanska levica pa zakona ni podprla, ker ni odpravljala določb zakona o amnestiji in nekaznovanju odgovornih za frankistično nasilje.¹⁶⁷

Val spominjanja in političnih manipulacij s spominskimi pričevanji, ki je spremljal priprave zakona in se še okrepil po njegovi potrditvi v parlamentu, je razdelil tudi družboslovce in zgodovinarje. Del med njimi je trdil, da spominjanje in sprava nista v nasprotju, in menil, da je Španija nujno potrebovala zakon, ki bi spodbujal k soočanju in zbliževanju spominjanj, žrtvam Francovega nasilja pa priznaval pravno in politično zaščito ter obsojal Francov režim. Drugi del pa je ugotavljal, da spominjanja ni mogoče uzakonjati, in poudarjal,

¹⁶⁵ Poslanska zbornica ga je potrdila 31. oktobra 2007, senat pa 10. decembra 2007.

¹⁶⁶ Ley 52/2007 de 26 de diciembre 2007, <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2007-22296>.

¹⁶⁷ El Congreso aprueba la Ley de Memoria Histórica sin el apoyo del PP y de ERC, El País, 31. Oct. 2007, https://elpais.com/elpais/2007/10/31/actualidad/1193822222_850215.html.

da je spomin lahko le rezultat osebnih življenjskih izkušenj in doživetij, kar pomeni, da skupina ali skupnost ne moreta imeti posebnega »kolektivnega spomina«, temveč samo različne spomine posameznikov, ki ju tvorijo. »Kar se običajno razglaša za kolektivni ali zgodovinski spomin, je v končni posledici shematična, poenostavljena pripoved o preteklosti z nemalo mitološkimi prvinami, ki povezuje spomine posameznikov v konstruiran diskurz, s katerim manipulirajo kulturne in politične elite,« je leta 2009 v odzivu na zakon o zgodovinskem spominu zapisala politologinja Paloma Aguilar in opozorila, da je med spominjanjem in kritičnim raziskovanjem preteklosti velika razlika.¹⁶⁸

Na to, da spominov nikakor ne gre zamenjevati ali celo enačiti z zgodovino, je večkrat odmevno opozoril tudi eden vodilnih zgodovinarjev španskega 20. stoletja Santos Juliá. »Med poznavanjem in spominjanjem preteklosti je razdalja, ki je ni mogoče preprosto odmisлити,« je poudaril. »To ni razdalja, ki loči zasebno od javnega, temveč razdalja, ki loči javno od strogo političnega.« Po Julii je zgodovina veda, ki s kritičnimi metodami in orodji ter s sistematičnim raziskovanjem in dokumentiranjem teži k »poznavanju, razumevanju, razlaganju in iskanju resnice o preteklosti«, medtem ko je t. i. zgodovinski spomin rezultat skupinske ali zasebne politike spominjanja in konstruiranih pripovedi, ki zgodovinska dejstva selektivno uporabljajo za utrjevanje in pojasnjevanje sodobnih političnih ciljev in stališč. Vsakdo se lahko spominja le tega, kar je doživel, je pisal Juliá, zato ni spomin nikoli en sam in tudi ne potrebuje posebnega središča za obnavljanje. To naj bi zlasti veljalo za spomin na državljansko vojno, v kateri so udeleženi na vseh straneh dobro vedeli, da se bojujejo z rojaki, a so jih vseeno pobijali kot ideološke nasprotnike, »izdajalce domovine in prodane tujcem«. Rezultat takšne preteklosti so neizogibno zelo različni spomini in vsi morajo sobivati in se polemično soočati, saj se vsi nanašajo na isto preteklost. Problem objektivne presoje nasilja v državljanski vojni pa naj bi bil, da ni mogoče potegniti jasne črte med nasiljem ene in druge strani. »Če se spominjamo uboja Garcíe Lorce, se moramo spomniti tudi umora Andreua Nina,«¹⁶⁹ je trdil Juliá. »Naj se zgodovinarji, sociologi in antropologi še tako trudijo ločevati med različnimi oblikami nasilja, nemogoče je sodno presojati enak zločin na različne načine.« Bratomorne vojne in diktature se zato lahko končajo le na en način: s splošno amnestijo in moralnim priznanjem vseh žrtev, je bilo njegovo stališče.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Paloma Aguilar Fernández, *Política de las memorias e memorias de la política, El caso español en perspectiva comparada*, Madrid: Alianza Editorial 2008, str. 50–51.

¹⁶⁹ Andreu Nin Perez (1892–1937), voditelj do Stalinove politike in Moskve kritične katalonske komunistične stranke POUM (Partido Obrero de Unificación Marxista – Delavska stranka marksistične enotnosti), ki so ga v komunističnih zaporih leta 1937 ubili sovjetski agentje.

¹⁷⁰ Santos Juliá, Bajo el imperio de la memoria, *Revista de Occidente*, no. 302–303, Julio/Agosto 2006, <http://www.revistasculturales.com/articulos/97/revista-de-occidente/591/1/bajo-el-imperio-de-la-memoria.html>.

Na polemična stališča Santosa Julie in njegovo zavračanje razprav o »zgodovinskem spominu« so se posebej kritično odzvali zgodovinarji mlajše generacije in nekateri tuji hispanisti, ki so sicer pritrdili njegovim opozorilom na razlike med zgodovino in spominjanjem ter dejstvu in njihovim predstavljanjem, vendar mu hkrati očitali, da nekritično pozablja na družbeno pogojenost zgodovinarjevega dela, precenjuje objektivnost in spoznavno moč zgodovino in nedopustno podcenjuje pomen spominskih pričevanj. »Pojem zgodovinskega spomina je (res) problematičen, če ga razumemo kot objekt, ki ga je mogoče obnoviti kot nekaj enovitega in posebnega,« je v komentarju razhajanj španskih zgodovinarjev ugotavljal ameriški hispanist Sebastiaan Faber. »Toda mogoče ga je uporabiti za označevanje znanega, že javno predstavljenega spomina na preteklost določene skupnosti«, ki je izraz povsem »legitimne želje po vključitvi posameznih in skupinskih, zasebnih, prikritih in neuradnih spominov v vsem viden in slišan javni spomin«. Zgodovino, ki je v prvih letih tranzicije še uživalo razmeroma velik javni ugled, s takšnimi in podobnimi razpravami ni več uspevalo učinkovito vplivati na javno mnenje in tekmovati z vse večjim številom političnih publikacij, novinarskih reportaž, spominskih pričevanj in raznovrstnih drugih zapisov o bližnji preteklosti, javno zanimanje za analize in razlage poklicnih zgodovinarjev pa se je s širjenjem in politizacijo razpravljanja o državljanski vojni in Francovem režimu opazno zmanjševalo.¹⁷¹

Javno mnenje je še naprej delil tudi zakon o amnestiji. Leta 2007, še pred potrditvijo »zakona o zgodovinskem spominu«, je več združenj za človekove pravice na višje sodišče (Audiencia Nacional) v Madridu vložilo zahtevo za preiskavo frankističnih zločinov, vendar jo je sodišče zavrnilo, češ da so ti zločini po zakonu o amnestiji zastarali. Leto pozneje je tožilec istega sodišča zavrnil obtožbe znanega sodnika Baltasarja Garzóna,¹⁷² ki je nasilna dejanja frankističnih oblasti označil za »zločine proti človeštvu« in zahteve po njihovi preiskavi pospremil z imeni in priimki 115.000 »pogrešanih« (»desaparecidos«) med državljansko vojno in po njej. Vrhovno sodišče je Garzóna na osnovi tožb desničarskih političnih skupin obtožilo, da je prekršil pristojnosti, vendar leta 2010 zaradi javnih protestov in mednarodnih pritiskov od obtožb odstopilo, pri čemer pa so ga kot sodnika vseeno suspendirali. Svojci žrtev frankističnega nasilja, živeči v Španiji in Argentini, so se tako skupaj s španskimi in argentinskimi humanitarnimi združenji obrnili na kazensko sodišče v Buenos Airesu, kjer je sodnica Maria Servini de Cubria, sklicujoč se na načelo splošne sodne pristojnosti za sojenje zločinov proti človeštvu, sprožila prei-

¹⁷¹ Sebastiaan Faber, *The Debate about Spain's Past and the Crisis of Academic Legitimacy: The Case of Santos Juliá*, *The Colorado Review of Hispanic Studies*, Vol.5, Fall 2007, str. 172–180.

¹⁷² Sodnik Baltasar Garzón je zaslovel tudi zunaj Španije, ko je izdal mednarodni nalog za aretacijo bivšega čilskega diktatorja Augusta Pinocheta in dosegel njegovo aretacijo v Londonu.

skovalni postopek in leta 2013 izdala zaporni nalog za štiri, pozneje pa še za večje število drugih španskih državljanov zaradi politično motiviranih nasilnih dejanj, ki so jih kot Francovi privrženci in v službi njegovega režima storili med državljansko vojno in po njej. Obtožbe in sodne postopke v Argentini so poleg Amnesty International in drugih španskih in mednarodnih organizacij podprli tudi poslanci avtonomnih skupščin v Baskiji, Kataloniji in Andaluziji, toda španska vlada je vztrajala, da so kazniva dejanja, ki so bila predmet sojenja v Argentini, v Španiji »zastarala« in so argentinski sodni nalogi v nasprotju s španskim zakonom o amnestiji.

Vztrajanje političnih strank pri zakonu o amnestiji je poglobilo nesoglasja tudi med spominskimi združenji, ki so po vsej Španiji nadaljevala z odkrivanjem in izkopavanjem grobišč z žrtvami frankističnega nasilja. Nekatera med njimi so zavračala »zakon o zgodovinskem spominu«, ki naj bi, ker ni preklical zakona o amnestiji, pristajal na leta 1977 sprejeti »španski model nekaznovanja«, del med njimi pa je, čeprav je nasprotoval sodno-politični gonji proti sodniku Garzónu, kritično ocenjeval tudi njegovo delo, češ da je premalo odločen in se preveč sklicuje na »spominski zakon«. Razhajanja so hkrati povzročale nekatere odločitve o izkopu grobišč. Leta 2009 se je tako več združenj odločno uprlo izkopavanju na eni najbolj znanih lokacij frankističnega nasilja v času državljanske vojne blizu kraja Viznar nedaleč od Granade, kjer naj bi bil med drugimi pokopan pesnik Federico García Lorca, in vse, ki so se za izkop zavzemali, obtožilo, da to počnejo brez pravih dokazov in predvsem zaradi velike medijske pozornosti, ki je je bil izkop deležen. Nasprotja med zagovorniki in nasprotniki izkopa so se še zaostрила, ko se je izkazalo, da na lokaciji pri Viznarju res ni nobenih posmrtnih ostankov. Odkritje, da je domnevno grobišče prazno, je imelo neugodne politične posledice za vsa spomska združenja, iskanje groba pesnika Garcíe Lorce pa se je brez uspeha nadaljevalo.¹⁷³ Po volitvah leta 2011, ko je vladno krmilo v Madridu znova prevzela Ljudska stranka, je vlada Mariana Rajoya z utemeljitvijo, da morajo Španci »brez napetosti« in »delitev gledati v prihodnost«, ukinila vladne podpore za izkopavanje in urejanje še neurejenih in nepreiskanih grobišč. Število na novo odkritih grobišč in izkopov se je v naslednjih letih zmanjšalo, vseeno pa iskanje in izkopavanje grobov brez sojenja ubitih in prikrito pokopanih med državljansko vojno in po njej ni prenehalo.

V raznih delih Španije so se tudi v zadnjem desetletju različno odzivali na zahteve po odstranjevanju frankističnih simbolov in spomenikov, preimenovalje ulic in ureditev republikanskih spominskih obeležij. Pokrajinske in lokalne oblasti so ponekod te zahteve še naprej zavračale, medtem ko so drugod simbole in poimenovanja iz časa Francovega režima po krajših ali daljših polemikah

¹⁷³ Mercedes Yusta Rodrigo, »Memoria versus justicia?«, ct. v op. 17.

odstranjevale in žrtvam frankizma in republikanskim borcem postavljale spomenike in celo mavzoleje. Posebne javne pozornosti je bilo deležno vprašanje o prihodnosti Doline padlih (Valle de los Caidos), spominskega parka nedaleč od Madrida, ki so ga na Francovo pobudo in z delom političnih zapornikov v letih 1940–1957 gradili v spomin na padle in ubite borce Francovega »križarskega pohoda«, leta 1957, dve leti pred slovesnim odprtjem, pa v skladu z geslom tedanje Francove politike »o enotnosti in bratstvu vseh Špancev« razglasili za spomenik vsem padlim. V Dolini padlih je bilo poleg ustanovitelja fašistične stranke Falange Josėja Primo de Rivera pokopanih skoraj 34.000 udeležencev državljanske vojne vseh političnih barv,¹⁷⁴ leta 1975 pa so v podzemni baziliki pokopali tudi Franca. Francova spominska dolina je tako vse od začetka španske »tranzicije« povzročala burna razhajanja med privrženci frankizma, ki so jo predstavljali kot »spomenik sprave«, in njihovimi nasprotniki, v očeh katerih je bila megalomanski spomenik, ki sta ga Franco in njegov režim postavila sama sebi v čast. Socialisti so poskušali Dolino padlih, kjer so Francovi privrženci in desničarska združenja prirejali množične komemorativne slovesnosti, po sprejemu »zakona o zgodovinskem spominu« depolitizirati, že leta 2011 pa so se zavzeli tudi za prekop Francovih posmrtnih ostankov v družinsko grobnico zunaj parka. Poslanci opozicijskih strank so zahtevo po Francovem prekopu neuspešno ponavljali vse do jeseni leta 2018, medtem ko je Dolino padlih vsako leto še naprej obiskovala množica turistov in drugih obiskovalcev (leta 2018 več kot 378.000). Po volilni zmagi socialistov leta 2018 je poslanska zbornica končno izglasovala odlok o prekopu Francovih posmrtnih ostankov in po več sodnih zapletih so ga 24. oktobra 2019 prekopali v družinski grob.

Sodnik Baltasar Garzón, ki so mu leta 2012 zaradi domnevnih nepravilnosti pri preiskovanju korupcijske afere, v katero je bila vpletena vladajoča Ljudska stranka, za več kot desetletje prepovedali opravljati sodniške funkcije, je leta 2018 izjavil, da »v Španiji po državljanski vojni ni bilo sprave«. Sprava je »kot odpuščanje« in »nekaj intimnega«, česar ni mogoče »uradno zapovedati«, je dejal.¹⁷⁵ Toda zagovorniki zakona o amnestiji in španske tranzicije, med katerimi so bili tudi nekateri levičarski intelektualci, so vztrajali, da so bili v letih po Francovi smrti sprejeti zakoni temelj »narodne sprave«, brez katere miren prehod v demokracijo sploh ne bi bil mogoč. Podobno kot razpravljanja o spravi in tranziciji so bile »pogovori gluhih« javne razprave o bližnji preteklo-

¹⁷⁴ Vseh v Dolini padlih pokopanih naj bi bilo 33.833. Med njim naj bi bilo 28.000 pripadnikov pučističnih (Francovih) enot, ostali pa naj bi bili padli borci in privrženci republikanskega tabora. Pokopane so začeli od leta 1954 privržati iz pokopališč po vsej Španiji, prepoznati in identificirati pa so uspeli le slabi dve tretjini med njimi (21.423).

¹⁷⁵ Baltasar Garzón nega que en España hubiera reconciliación tras la guerra civil, Conferencia Paz, EFE/Montevideo/28.abr. 2018, www.elperiodico.com/es/internacional/20180482/baltasar-garzon-niega-espana-hubiera-6789971.

sti, v katerih so udeleženci pojasnjevali vsak svoja stališča brez kakršnegakoli posluha za argumente nasprotne strani.¹⁷⁶ Vseeno pa sta se španska družba in javno mnenje pod vplivom spominskih gibanj, odkrivanja in izkopavanja grobišč z žrtvami državljanske vojne in frankizma in poročanja medijev od leta 2007, ko je bil sprejet zakon o »zgodovinskem spominu«, toliko spremenila, da so socialisti, ko so leta 2018 skupaj s stranko Unidas Podemos znova prevzeli vladno krmilo, začeli pripravljati predlog novega zakona, tokrat imenovanega »zakon o demokratičnem spominu«. Po letu 2007 so pokrajinske »zakone o zgodovinskem spominu«, ki so v skladu z mednarodnimi konvencijami in priporočili komisij Združenih narodov nadgrajevali in širili določbe leta 2007 sprejetega zakona, že sprejeli v nekaterih avtonomnih pokrajinah, septembra 2020 pa je predlog novega »zakona o demokratičnem spominu« potrdila še vlada v Madridu. Zakon bo, če bo sprejet in potrjen tudi v parlamentu, med drugim določal, da so vse v času državljanske vojne in Francovega režima iz političnih, ideoloških in verskih razlogov izrečene sodbe in sankcije neveljavne oz. nične, odgovornost za izkop še neizkopanih skupinskih grobišč in identificiranje pokopanih, ki so jih doslej izkopavala in poskušala identificirati zasebna združenja, bo v prihodnje prevzela država, ustanovljena bo nacionalna »DNK-banka« in začel se bo pripravljati »nacionalni popis« žrtev vojne in diktature. V skladu z novim zakonom naj bi bila hkrati prepovedana profrankistična združenja, ki še slavijo Franca in njegov režim, ustanovljeno pa naj bi bilo tudi posebno tožilstvo, ki bo raziskovalo med državljansko vojno in po njej storjene zločine.¹⁷⁷ Španski parlament bo po vladnih napovedih o zakonu »o demokratičnem spominu« razpravljal spomladi leta 2021 in ga tedaj predvidoma potrdil, že predlog zakona pa je spodbudil živahne javne razprave in polemična razhajanja.

* * *

Slovenska in španska razmišljanja in razpravljanja o narodni spravi so bila že v izhodišču različna. Medtem ko so se španske stranke s komunisti in socialisti vred po Francovi smrti opredelile za spravo brez kritičnega soočanja z bližnjo preteklostjo, so se v Sloveniji Spomenka Hribar v eseju *Krivda in greh* leta 1983 in govornika na spravi slovesnosti v Rogu leta 1990 zavzeli za odkrito soočanje z zgodovino, obsodbo storjenih zločinov in političnih nasilnih dejanj, za opravičilo zanje in za priznanje krivde. Pozive k spravi sta,

¹⁷⁶ Saebastian Faber, *Diez tesis sobre la Memoria Democrática en España*, CTXT, Revista Contexto 29. sept. 2020, www.sebastianfaber.com/diez-tesis-sobre-la-memoria-democratica-en-espana/.

¹⁷⁷ Anteproyecto de Ley de Memoria Democrática, Memoria del Análisis de Impacto Normativo, www.mpr.gob.es/Servicios/participacion/Documents/MAIN%20APL%20Memoria%20Democratica.pdf.

čeprav z različnimi poudarki, že leta 1990 podprla državno predsedstvo in škofovsko konferenca. V republiški skupščini je bila istega leta ustanovljena komisija za »raziskovanje poveljnih množičnih pobojev, pravnomojnih procesov in drugih nepravilnosti«, ki pa zaradi omejenih pristojnosti ni opravila zastavljenega dela. V letih 1993–1996 ji je sledila nova parlamentarna preiskovalna komisija, člani katere pa so se ob vprašanju o odgovornosti komunistov za poveljne poboje razšli in oblikovali ločeni mnenji, ki jih državni zbor ni obravnaval. Od leta 1990 je bilo za preiskovanje po drugi svetovni vojni prikritih grobišč imenovanih tudi več vladnih komisij, leta 1994 pa sta začeli z delom preiskovalna akcija Sprava in koordinacijska skupina za raziskovanje poveljnih pomorov.¹⁷⁸ Že leta 1993 je bil na natečaju izbran projekt ureditve spominskega parka na območju poveljnega kazenskega taborišča Teharje, ki ga je zasnoval atelje arhitekta akad. Marka Mušiča, njegova gradnja pa se je zaradi uradniških zavlačevanj, težav s financiranjem in drugih zapletov zavlekla za več kot desetletje. V še nedokončanem parku so osrednji spomenik »zamolčanim žrtvam poveljnih pobojev« slovesno odkrili oktobra 2004. Vlada predloga Komisije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, naj bo na spomeniku napis »Žrtvam vojne in revolucije«, ni sprejela, je pa park razglasila za spomenik državnega pomena prve kategorije.

V največji vladni stranki Liberalni demokraciji in stranki Združena lista socialnih demokratov (ZLSD) so politični pomen razprav o medvojnem in poveljnem komunističnem nasilju v devetdesetih letih še podcenjevali in vlada je šele po odkritju množičnega grobišča v zaklonišču na Zgornji Bistrici leta 2001 prevzela odgovornost za celovito urejanje grobišč poveljnih pomorov ter napovedala sprejem ustreznih zakonov. Istega leta je na novo imenovala komisijo »za reševanje vprašanj prikritih grobišč«, ki je v zadnjih dveh desetletjih v različnih sestavah – političnim nasprotovanjem, večletni prekinitvi državne podpore in drugim težavam navkljub – opravila veliko delo in evidentirala več kot 600 njihovih lokacij. V okviru Inštituta za novejšo zgodovino je v letih 1997–2012 potekala raziskava o žrtvah druge svetovne vojne in poveljnih pomorov in poimensko ugotovila skoraj sto tisoč žrtev vojne ter vojnega in poveljnega nasilja z rezidenčno pravico na današnjem slovenskem državnem ozemlju. Od osemdesetih let preteklega stoletja pa se je temeljito spremenila tudi podoba druge svetovne vojne in komunističnega obdobja v slovenskem zgodovinspisju.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Doris Pahor, Pavel Jamnik, Preiskovanje poveljnih pobojev v Sloveniji in iskanje podatkov o žrtvah v Centralni abecedni evidenci (CAE), *Revija za kriminalistiko in kriminologijo* 63/2012, št. 3, str. 214–224.

¹⁷⁹ Podrobna pregleda slovenskih razprav o spravi: Sašo Cmrečnjak, Slovenska sprava: Zgodovinski pregled, *Zgodovinski časopis* 70/2016, št. 3–4, str. 382–436. Janja Slabe, Narodna sprava v slovenskih časopisih, *Borec: revija za zgodovino, antropologijo in književnost* 58/2006, št. 630–634, str. 9–60.

Toda podobno kot v Španiji poteka tudi v Sloveniji že desetletja trajajoč politični boj za zgodovino, v katerem so posebej glasni zagovorniki enostranskih ideološko obarvanih razlag, ki vidijo v preteklosti, kot je dejal španski zgodovinar Santos Juliá, predvsem »politični kapital za sedanost«. Slovenska razpravljanja o narodni spravi so vse od prve polovice osemdesetih let, ko je bila javnost prvič enostransko seznanjena s tedaj še neobjavljenim esejem Spomenke Hribar, potekala v nihanjih in pod močnim vplivom vsakokratnega političnega ozračja in razmer. Stališče Spomenke Hribar, da se mora spravi proces začeti s priznanjem zločina povojnih pobojev, dostojnim pokopom mrtvih in v spoznanju »tragike zločina naroda nad samim seboj«, sprava pa temeljiti na pietetnem odnosu do vseh žrtev bratomornega nasilja in pluralno odprtem, ideološko neobremenjenem soočanju z »vso narodno zgodovino«, je bilo v osemdesetih letih sprva deležno ostrih političnih diskvalifikacij in nasprotovanj in šele proti koncu osemdesetih let tudi vse bolj odkrite podpore med privrženci gibanj, ki so težila k demokratizaciji slovenske družbe in slovenski osamosvojitvi.

Leta 1990 so v Demosu združene stranke zastopale stališče, da se v novi slovenski državi odnosa do preteklosti ne sme graditi na »ideološkem revanšizmu«, temveč na prizadevanju po odkrivanju »resnice« in popravilu storjenih krivic. Toda del med njimi in del civilne družbe sta to stališče že v prvih letih po slovenski osamosvojitvi opustila in se tudi, kar zadeva bližnjo preteklost, zavzela za odločen politični in ideološki obračun in zamenjavo dolga leta vladajočih enostranskih, izključujočih razlag vojne in povojne zgodovine z drugimi, nič manj enostranskimi in nič manj izključujočimi. Razprave o spravi so se od leta 1990 razvemale »v valovih«: leta 1995 ob petdeseti obletnici konca druge svetovne vojne in ob sprejemanju zakonov o žrtvah vojnega nasilja, popravilu krivic, matičnih knjigah in vojnih veteranih. Leta 1998, potem ko sta poslanski skupini krščanskih demokratov in socialno-demokratske stranke nastopili v državnem zboru s predlogom resolucije o protipravnem delovanju komunističnega režima in zakona o lustraciji. In po odkritju množičnih grobišč na Zgornji Bistrici leta 2001 in v Hudi Jami leta 2009, ko se je število pozivov k spravi in pietetnemu odnosu do žrtev povojnih pomorov močno povečalo.¹⁸⁰ Toda pozivanjem k spravi in občasnim simbolnim pravnim dejanjem ni uspelo zaustaviti enostranskih in izključujočih razprav o drugi svetovni vojni v Sloveniji in razmerah v povojni Jugoslaviji, ki so postale orodje strankarsko-političnih spopadov. »Za stanje pri nas je značilno, da je doseženo soglasje o temeljnih vrednotah in osnovni družbeni ureditvi,« je leta 2009 zapisal France Bučar. »Notranje odnose v družbi (pa) bremenijo hipoteke pobitih v držav-

¹⁸⁰ S. Cmrečnjak, nav. delo, str. 414–415. Janja Slabe, nav. delo, str. 56.

ljanski vojni, ki za stranke premirja pomenijo pomembno politično orožje, ki se pod krinko pietete do pokojnih uporablja zoper političnega nasprotnika [...] Kot geslo je sicer sprava pomembna propagandna sestavina vseh strank, posebej zainteresirane pa pazijo, da sprave le ne bi bilo.«¹⁸¹

Zgodovinopisje na javno razpravljanje o bližnji preteklosti ni imelo in še danes nima opaznejšega vpliva. Sodelujočih v političnih spopadih pač stvarna zgodovinska dejstva niti posebej ne zanimajo. Pretekla obdobja, dogodke in osebnosti povsem razumljivo različno presojujejo in ocenjujejo tudi zgodovinarji, kar samo po sebi ne bi smelo biti problematično. Večji problem je, da o teh razlikah v slovenskem zgodovinopisju skoraj ni stvarne, kritične in z argumenti podprte razprave. Eden redkih strokovnih posvetov, ki je v težnji po takšni razpravi združil zgodovinarje, filozofe in pravnike, je bil posvet *Žrtve vojne in revolucije*, ki ga je novembra leta 2004 na pobudo državnega svetnika dr. Janvita Goloba organiziral Državni svet RS. Uredniki po posvetu izdanega zbornika so menili, da je bil rezultat posveta nadvse dobrodošel pregled »razlogov, začetka, poteka, konca in posledic (državljske) vojne oz. revolucije na Slovenskem od leta 1941 do leta 1945 in naprej«. Državnemu zboru so znova predlagali, naj potrdi zamenjavo napisa *Žrtve vojne in povojnih usmrtitev* na spominskih obeležjih na po vojni prikritih grobiščih z napisom *Žrtvam vojne in revolucije*, hkrati pa vlado pozvali, naj polno podpre raziskavo o smrtnih žrtvah druge svetovne vojne in povojnih pomorov, omogoči nadaljevanje evidentiranja še prikritih in neodkritih grobišč ter zagotovi neoviran dostop do podatkov, ki so pogoj za izdajo mrliških listov in nemoteno raziskovalno delo. Po prepričanju urednikov zbornika bi lahko, če bi bili ti predlogi uresničeni, »čez nekaj let pripravili posvetovanje«, na katerem bi bilo mogoče ugotoviti, da so se »Slovenci kot posamezniki in kot narod končno spravili s svojimi mrtvimi, s tem pa tudi sami s seboj«. ¹⁸² Do posveta, ki bo lahko sprejel takšen sklep, pa je tudi danes, več kot petnajst let pozneje, še dolga pot.

Pred dvema desetletjema so v krajih, ki jih je druga svetovna vojna posebej tragično razdelila, opravljene ankete razkrile, da so njihovi prebivalci na starih in novih spominskih obeležjih zapisane žrtve večinoma presojali po njihovih življenjskih zgodbah, in ne njihovi politični in vojaški pripadnosti ali uniformi, ki so jo nosili. O tem, kako lahko svet, ki je bil, zagledamo v mnogo razločnejši luči šele, ko se dvignemo nad delitve sveta, v katerem živimo, posebej živo in prepričljivo govorijo literarna dela. »Zdi se, da je preteklost, potem pa se izkaže, da je druga preteklost,« pravi pisatelj. »Resnica zgodbe ni v enem samem tragičnem dogodku, ampak v spletu človeških ravnanj in okoliščin, ki

¹⁸¹ Dr. France Bučar, *Slovenci in prihodnost*, Radovljica: Didakta d. o. o. 2009, str. 87.

¹⁸² Zbornik *Žrtve vojne in revolucije*, Ljubljana: Republika Slovenija, Državni svet 2005, str. 5.

so pripeljale do določenega dogodka.«¹⁸³ Toda v javnih in političnih razpravah, ki smo jim priča, tudi trideset let po spravi slovesnosti v Kočevskem rogu ni politične volje in pripravljenosti za stvarnejše, ideološko razbremenjeno soočanje s t. i. bližnjo preteklostjo. Zgodovina druge svetovne vojne in povojne preteklosti je in ostaja predvsem z izključujočimi ideološkimi poudarki obremenjena politična tema. Sprava, ki ni bila v Španiji zaradi nenapisanega dogovora večine strank o »pozabi« in »molku« nikoli podobno aktualna in odmevna politična tema kakor v Sloveniji, je danes, tako kot v Španiji, tudi v Sloveniji še naprej neuresničen projekt.

¹⁸³ Vinko Möderndorfer, *Druga preteklost*, Novo mesto: Založba Goga 2018.

Kaj je in kaj ni vsebina sprave

Slovenska sprava je nekaj posebnega. To ni sprava v pomenu, s katerim se srečamo, ko govorimo o spravi med Francozi in Nemci po drugi svetovni vojni oziroma o mirovni pogodbi (1947) med Jugoslavijo in Italijo, dokončani šele z Osimskimi sporazumi (1975). Ravno tako to ni sprava v pomenu sprave med tistimi Britanci, ki so bili za brexit, in tistimi, ki so bili proti. Še manj sprava, ki sledi medosebnim sporom in prepirom ter ji pravimo umiritev, pomiritev, poravnava in podobno.

Slovenska sprava v njenem polnem pomenu je za nas nekaj, kar Slovenci pričakujemo že stoletja. To velja tudi za naše stoletje. Čeprav smo konec prejšnjega stoletja s pravno slovesnostjo v Rogu dosegli (vsaj formalno) spravo z mrtvimi in se po njej (vsaj nekateri) že več kot trideset let trudimo tudi za spravo med živimi.¹⁸⁴ Pogoji vsebinske sprave in s tem združitve vseh nacionalnih moči slovenskega naroda so po nadškofu Šuštarju trije: priznanje krivde, prošnja za odpuščanje in odpuščanje. Ob tem navadno pomislimo na povojne zločince, krivce za množični pomor vrnjenih domobrancev. Toda Šuštar glede prvega, ključnega pogoja pravi: »Tudi v svojem imenu in v imenu slovenskih škofov danes ponovno poudarjam, da kot kristjani zavračamo vsako misel na maščevanje, da vsem iskreno odpuščamo, da priznavamo svoj delež krivde in prosimo odpuščanja vse, ki se jim je zgodila krivica in so doživeli preganjanje ali celo smrt, čeprav so bili nedolžni.« Šuštar torej priznava deljeno krivdo, cerkveno sokrivdo in s tem soodgovornost za dogodke med bratomornim spopadom med drugo svetovno vojno. Kakšen in kolikšen je navedeni katoliški delež krivde za ta spopad, imenovan tudi državljanska vojna?

¹⁸⁴ Ta sprava, sprava med zdajšnjimi Slovenci, utemeljena na osvobajajoči resnici, nas še čaka; in je kot resnična slovenska sprava tudi pogoj sprave med Slovenci v Italiji in nato sprave med slovenskimi državljani Italije in Italijani, torej dejanske sprave med slovensko narodnostjo v Italiji in italijanskim narodom. Prvi korak do te sprave je bila simbolna sprava z mrtvimi, z žrtvami italijanskega fašizma na eni in žrtvami jugoslovanskega komunizma na drugi strani, tj. počastitev (v imenu posvečenosti vseh mrtvih) teh žrtev, ki sta jo 13. julija 2020 skupaj opravila predsednik Republike Slovenije Borut Pahor in predsednik Republike Italije Sergio Mattarella. Brez pravne slovesnosti v Kočevskem rogu 8. julija 1990 tudi pravnih dogodkov v Bazovici, na obeh straneh meje med državama, ne bi bilo.

Trideset let po vojni smo poslušali le komunistično, revolucionarno razlago. Po Kocbekovih razkritjih leta 1975 smo si dvajset let prizadevali, da bi poleg okupacije izpostavili tako dvojnost (narodnoosvobodilni boj in revolucijo) partizanstva kakor dvojnost (protirevolucijo in kolaboracijo) domobranstva. Zdaj sta že več kot dvajset let v ospredju kritika partizanstva kot povsem podrejenega partijsko-boljševističnemu vodstvu in apologija domobranstva kot zgolj protirevolucionarnega upora. Ali ni že čas, da pridemo do vsebinsko bolj vsestranske, če že ne celovite podobe? Da vsaj odpremo vprašanje sokrivde in njene porazdeljenosti? Ter se tako čim bolj približamo resnici, brez katere ni in ne bo slovenske sprave.

Ob sočasnem zavedanju, da obstajajo meje človekove osebne odgovornosti. Saj ljudje ne vedo, kaj delajo. Teološko rečeno. Filozofsko razumljeno: v svoji bivanjskosti so odvisni od bitno-zgodovinskih dogodij; in zato na metafizični ravni, kar tragedi potrjujejo že od Sofokla naprej, brez krivde krivi. Ne da bi hkrati, po svoji vesti, smeli spregledati pravrednote človeškosti in človečnosti človeka.

1. Deljena krivda za slovenski razkol in soodgovornost za slovensko spravo

Že v pridigi na veliki četrtek, 2. aprila 1990, torej dva meseca pred pravno slovesnostjo v Rogu, je nadškof Alojzij Šuštar, kakor smo videli, priznal deljeno krivdo, cerkveno soodgovornost za dogodke med državljansko vojno. Kakšen in kolikšen je navedeni delež krivde pri enih in drugih? Pri partizanih in domobrancih?

a) Boljševiško-komunistična krivda

Začnimo s slovensko komunistično partijo z Edvardom Kardeljem na čelu? V zapisih Dušana Pirjevca - Ahaca leta 1975 z naslovom *Dnevnik in spominjanja* iz 45. številke *Nove revije* (1986) se srečamo s Pirjevčevo radikalno avtorefleksijo. Ko vztraja pri pravilnosti odločitve za upor okupatorju, Pirjevec hkrati izpostavi tudi partijsko zlorabo partizanstva:

Čisto jasno je, da smo komunisti glede svoje želje, glede na bistvene nemožnosti samoutemeljevanja potrebovali državljansko vojno in da smo v tem smislu bili 'veseli' bele garde, in sicer natanko tako, kakor to opisuje Kocbek, le da Kocbek ni povedal vsega. Samo državljanska vojna je lahko povsem in v celoti potrdila projekcijo in samozasnitek KP. In samo državljanska vojna je odpirala zanesljivo perspektivo zmage KP in prevzema oblasti, kajti treba je vendarle že enkrat razumeti, da je bistveni cilj KP: oblast in samo oblast.

[...] In če je KP iskala možnosti za 'preprečenje' državljanske vojne – npr. pismo Rožmanu, je bil to že element razredne borbe, oziroma državljanske vojne. Saj menda ni šlo za to, da bi nastala prava državljanska vojna, potrebni so bili le elementi, potrebne so bile le zadostne količine bele garde in ne državljanska vojna v smislu popolne notranje shizme. Samo pojav bele garde je omogočal hegemonijo KP, kajti šele v tem trenutku je bilo mogoče vsaj načeloma zadostiti položaju v smislu **ali : ali**.¹⁸⁵ Šele v tem trenutku je bilo mogoče likvidirati koalicijo – in spremeniti vse skupine v navadne zaveznike, ki so vedno bolj ali manj sumljivi. Jaz se res dobro spominjam, da je pojav bele garde deloval v nekem čisto določenem smislu 'odrešujoče', če smem tako zapisati. [...] Za nas, komuniste, bi bilo zelo slabo, če bi se nam pridružil npr. sam škof Rožman.¹⁸⁶

V nadaljevanju svojih spominanj leta 1975, dve leti pred svojo smrtjo pri 56 letih, Pirjevec izreče tudi tisto, kar si Kocbek še ni upal; povojni Zločin označi, ga poimenuje prav kot zločin:

Problem postane likvidacija tistih 12.000 domobrancev po vojni. Če so ti domobranci vojaki, potem je ta pokol čisto navaden zločin. S stališča narodnoosvobodilne morale (s stališča morale OF) te likvidacije ni možno opravičiti in ostaja pokol, tj. zločin. Opravičiti ga je možno samo s stališča državljansko-razrednega boja = a to opravičilo spet ni možno, ker državljansko-razredna vojna ni bila nikoli v resnici proklamirana. [...] Če pa je kaj problem, je

¹⁸⁵ Gre za isto logiko totalnega izključevanja, kakršna je navzoča v izjavi generalnega vikarja Ignacija Nadraha na Ehrlicovem pogrebu (zaradi obiska pri papežu je nadomeščal odsotnega škofa Rožmana): »Krščanstvo in komunizem sta dva nespravljiva sovražnika. Če zmaga krščanstvo, mora zginiti komunizem, če zmaga komunizem, bo njegova zmaga konec krščanstva.« (Glej: Anton Vovk, *V spomin in opomin*, Družina 2003, str. 48, opomba 38).

¹⁸⁶ Torej je šel Rožman Kardelju zelo na roko. Toda s tem je stopil v tok, ki ga je potegnil s seboj in iz katerega nikakor ni mogel več izstopiti; dokler ga ni kot velik cunami odložil, potem ko ga je potegnil mimo Celovca, v neko župnišče v zahodni Avstriji. Škof Rožman je tako kot Vovk skušal bogoslovce zadržati dvakrat, leta 1944 in 1945: prvič, da se tisti iz zadnjega letnika ne bi pridružili domobrancem, drugič, da iz nižjih letnikov ne bi bežali na Koroško, marveč ostali doma. Toda krog okoli predavateljev dr. Alojzija Odarja in dr. Ignacija Lenčka je semeniščnike tako nahujskal, da so se Rožmanu uprli. Tudi zaradi lažnih informacij: »Vsak me je poslušal, naredil pa po svoje. Skoraj sem dobival vtis, da me nekateri imajo za partizana, ko nočem bežati. [...] To popoldne [5. maja 1945] so prihajali že prvi begunci z Dolenjske z vozmi in deloma tudi z živino. Pa se je razneslo, da so partizani ubili dekana in vse duhovnike v Kočevju in v Ribnici. Če so ta dva dekana, zlasti ribniškega, ubili, ne bodo nikomur prizanesli!!« (Anton Vovk, prav tam, str. 43.) Opomba 15: »Šlo je za dezinformacije oz. lažen preplah, saj v letu 1945 ni bil ubit noben duhovnik, ki je deloval na župnijah ribniške in kočevske dekanije.« (Prav tam.) Kardelj je pač že leta 1944 spremenil strategijo in taktiko, prepovedal (z grožnjo smrtne kazni) sektaško ubijanje, ki ga je sicer sam zapovedal (ravno tako pod grožnjo smrtne kazni) konec leta 1942. Podrejeni politkomisarji, kakršen je bil Pirjevec, tako niso nikoli natančno vedeli, kdaj bodo nagrajeni, kdaj pa kaznovani zaradi svojih dejanj.

*sâmo dejstvo, da sta Kardelj in Kidrič kratko malo zanikala ta pokol, kajti to dejstvo kaže, da sta se čutila **kriva**. To pa pomeni, da komunisti res nosijo to **krivdo**, in res je, da je bil to tajen sklep in da je vse ostalo tajno.*

Vse to je Pirjevec ne samo evidentiral in dokumentiral, ampak tudi pogumno izrekel že pred več kot štiridesetimi leti. Sredi »svinčenih« sedemdesetih let, v času najhujše restalinizacije.¹⁸⁷

Kako da se dandanes nekateri dediči domobranstva, celo tisti, ki se tedaj še rodili niso, trkajo po prsih, češ da so razkrili nekaj povsem novega, za povrh pa se imajo ob tem še za nadvse pogumne?

In z druge strani, kako da se nekateri dediči komunizma, stari od dvajset do osemdeset let, še zmerom obnašajo na smrkav način? In lažejo, »kot smrkavci«, naprej? Ker so nekatera morišča že odkrita, ne morejo več zanikati zločinskih pokolov, vse do danes pa niso (bili) zmožni vsaj pozvati tistih, ki kaj vedo, da povedo, kar vedo. Tako ostajamo pri zločinih brez zločincev. Živimo v večji meri, kot bi bilo treba, v kulturi, ki to ni; kajti kultura laži je lažna kultura. Kar v določeni meri velja tudi za nasprotno stran, za dediče domobranstva.

b) Klerikalno-katoliška krivda

Vzemimo izpoved leta 1945 še zelo mladega domobranca, po vsej verjetnosti pod duhovno oskrbo kaplana Mitje Šinka, kurata »pri oklopnem vlaklu Grosuplje in pri III. bataljonu« domobranstva. Tedanji sedemnajstletni Stane Štrbenk (1927–2019),¹⁸⁸ po ustanovitvi Nove Slovenske zaveze pa dolgoletni

¹⁸⁷ Takrat se je tudi vrsta univerzitetnikov, danes samooklicanih borcev – predvsem z desnega pola – za demokracijo in osamosvojitve, spremenila v »zveste« služabnike Partije, se vključila v marksistične centre po fakultetah in se v svojih učbenikih začela sklicevati na marksizem; in seveda brez težav napredovala (medtem ko smo bili nekateri izključeni iz pedagoškega procesa) do naziva redni profesor itn.

¹⁸⁸ Revija Zaveza (30/2020/115, str. 130) Staneta Štrbenka z nekrologom Vanje Kržan takole predstavi: »Rodil se je leta 1927 na trdni kmetiji v vasi blizu Trebnjega. Domači so ga poslali na Škofijsko klasično gimnazijo, stanoval pa je v dijaškem domu pri lazaristih na Taboru. Ob koncu leta 1943, imel je šele šestnajst let, je iz domoljubja oblekel domobransko uniformo, da bi branil dom pred komunističnimi teroristi. Po vojni se je z množico ubežnikov znašel v Vetrinju in bil vrnjen v šentviško koncentracijsko taborišče. Šele tam je spoznal, da so se partizani borili za zločinski režim in samo za prevzem oblasti. Zaradi mladostnosti je bil pomiloščen.« Je bil pomiloščen! Od koga? Pomilostil ga ni nihče drug kakor »zločinski režim«? Prikaz Vanje Kržan ni samo zelo površen, ampak tudi skrajno tendenčen, poln lakiranja in prelakiranja, zagrinjajoč ključna dejstva in s tem resnico; nje resnica ni in ne bo osvobodila. Štrbenk je vstopil v domobranstvo iz »domoljubja«, toda takšnega, kakršnega – totalno protikomunističnega – so mu vcepili dušebrižniki: od katehetov na Škofijski klasični gimnaziji do lazaristov na Taboru, zlasti pa od teologov obeh triumfalnih protikomunističnih kongresov Kristusa Kralja 1935 in 1939. Njegova generacija katoliške mladine je bila totalno prežeta z bojno ideologijo teh kongresov. Zato v oboroženo protikomunistično domobranstvo ni vstopala po lastni pobudi, marveč na pobudo bojujoče se Cerkve, njenih pridigarjev in propagandistov. Kdo je torej te mladoletne fante spravil v smrtno nevarnost? Jih prignal skupaj

tajnik te novodomobranske organizacije, je po več ko sedemdesetih letih izpovedal tole pretresljivo, obenem pa vso globinsko tragiko domobranstva obsegajočo zgodbo:

*Moj sošolec, prav tako šestnajst-, sedemnajstletni gimnazijec, je bil skupaj z nami na oklepnem vlaku. Slepo je bil zaljubljen, v dekle, ki je bila partizanka. Sam sem to dobro vedel. Izkoriščala ga je tako, da ji je nosil iz našega skladišča različno strelivo za partizane. V Grosupljem je bila manjša nemška enota in Nemci so to zvedeli. Spraševali smo se, kako je to mogoče, saj ga nihče od nas ni izdal. Na vsem lepem so fanta aretirali, zaprli in zasliševali. Žal nam ga je bilo, vendar rešitve zanj ni bilo. V Ljubljani ga je nemško vojaško sodišče obsodilo na smrt! Smrtno kazen bo moral izvesti naš vod, eden od nas bo moral ustreliti svojega soborca in kolega. V vodu sva bila tudi jaz in prijatelj Pavle Kogej.¹⁸⁹ Povedali so nam, da bomo vsi štirje iz voda istočasno streljali, naboj pa bo imel samo eden. Tako ne bomo nikoli vedeli, kdo ga je ustrelil. Za vse nas nič bolj tolažilno. Streljati bomo morali vsi! Žalostna procesija našega voda z **obsojencem**, z **duhovnikom** in **nemškim stražarjem** je morala v gozdiček nad Grosupljem. Bili smo pogrebci svojega kolega in hkrati vsak od nas možen morilec!¹⁹⁰*

Da: morilec!

Ob tej skoraj povsem nereflektirani izpovedi sem si zapisal tri strani vprašanj.¹⁹¹ Naj tu izpostavim le dve. Prvo vprašanje: Kdo je bil kriv, da so se mladoletni domobranci, še skoraj otroci, znašli v tako grozljivi situaciji?

z odraslimi domobranci do brezna, natančneje, skoraj do brezna; saj jih končno zlo, ker so jih kot mladoletne »komunistični teroristi« pomilostili, ni zadelo. V nasprotju z goreče pravovernimi katoliškimi duhovniki, ki so jih brez usmiljenja poslali v krvavi boj za Kristusa Kralja, beri, najprej za Rimsko katoliško Cerkev in njeno hierarhijo. Štrbenk se kajpada »ni znašel v Vetrinju«, marveč ga je tja poslalo oziroma gnalo domobransko vodstvo, skupaj z bogoslovci.

¹⁸⁹ Pavle Kogej (1929–2001) je bil med ustanovitelji (Justin Stanovnik, Anton Drobnič, Tine Velikonja, Stane Škrbenk) Nove Slovenske zaveze edini, ki je presegel domobransko ideološko zasojejenost in je znal biti hvaležen, čeprav morda le Bogu, da so ga kot mladoletnega izpustili iz Teharjev. Bržkone je prav iz te hvaležnosti za življenje Spomenki napisal sonet (z akrostihom).

¹⁹⁰ Pogovor s Stanetom Štrbenkom (Vanja Kržan): Hvaležen sem Bogu, da sem preživel! Rad živim! (Zaveza 27/2017/3, str. 30).

¹⁹¹ Prva vprašanja: Kako Štrbenk ve, da partizanke ni izdal nihče od skupine z oklepnega vlaka? Bi se jim izdajalec kar tako izpovedal? Kako je bilo ime partizanki in kakšna je bila njena usoda? In zakaj ostaja brez imena tudi sam »fant«? Kdo je »fanta« zasliševal, Nemci ali Slovenci? Se je vikar enote, v katero so spadali mladi domobranci, zavzel za mladoletnega gimnazijca s Škofijske gimnazije? Morda prek vrhovnega vikarja Lenčka ali po škofu Rožmanu samem? Kako da so gimnazijski duhovniki, s katehetom na čelu, sploh pristali na to, da njihove mladoletne dijake podomobrančijo? Kdo je imel fanta torej na vesti? Je v domobranstvu kdo sploh še imel vest? Čiste zagotovo ne! Pa vsaj slabo? Žal nam ga je bilo, vendar rešitve zanj ni bilo. Ali res? In kdo je še spadal v *prookupatorsko* in protipartizansko skupino z oklepnega vlaka, nato pa v strelski vod?

Ujeti v krog nenavadne trojice, tj. slovenskega obsojenca, katoliškega kurata in okupatorskega podoficirja? In kako da se domobranec Štrbenk še po sedemdesetih letih ni osvestil, kaj je zares počel, ko je služil okupatorju na oklepem vagonu z mitraljezi ter Transporte nemškega vojaštva in orožja branil pred partizanskimi napadi; in bil s tem sokriv za vse tiste smrti Angležev, ki so padli na italijanski fronti? Je Štrbenk o vsem tem kdajkoli razmišljal na Pirjevčev, avtorefleksijski in avtokritičen način? Nič ne kaže na to. Kakor tudi pri njegovih nekdanjih domobrantskih soborcih (z izjemo Pavla Kogejja)¹⁹² in voditeljih Nove Slovenske zaveze ne.

c) Sokrivda slovenske Komunistične partije in Katoliške cerkve

Preidimo zdaj na primerjavo obeh strani, partizanske in domobranske. Kar delj 1. oktobra 1942 Ivanu Mačku - Matiji izda tale pošastni ukaz:

»Duhovne v četah vse postreljajte!«

A tudi v domobrantski brošuri *Bodi tudi v vojski kristjan!*, ki je izšla za veliko noč 1944 (tik pred prisego »vodji Velike Nemčije« na njegov rojstni dan 19. aprila) naletimo na enako grozljiv ukaz. Ukaz, ki ga vpelje vprašanje: »Kako je ravnati z odpadlimi duhovniki pri partizanih?«

¹⁹² Tudi pri Pavlu Kogejju so se vest in iz nje izvirajoča prepoznanja prebujali le postopoma. Še v zapisu *Poboj mladoletnih domobrancev* (Zaveza 1/1992/6, str. 4–9) ostaja skoraj janičarsko ujet v domobrantsko ideologijo, tako da mu le mimogrede uide kako priznanje ljudem na nasprotni strani: »Po prihodu zadnjega transporta v taborišče Teharje sta se začela popis in selekcija domobrancev. Pomikali smo se mimo barake, v kateri so za okni kot za šalterji tovarišice jemale podatke. Povedati si moral priimek in ime, datum rojstva in morda še kaj. Prav dosti jih ob tem prvem popisu ni zanimalo. Večina domobrancev je dobila oznako C, kar je pomenilo takojšen pomor. Fantje in možje tega takrat še niso vedeli. Mladoletniki z rojstvenimi letnicami 1929, 1928 in delno 1927 so dobili oznako A. V začetku je bilo v tej skupini 400 do 500 fantov. Nekateri v to skupino niso hoteli. Niso se hoteli ločiti od svojih soborcev ...« Tudi Kogej ne: »Imel sem se za odraslega fanta s trdo brado in za prekaljenega borca. Kaj naj bi vendarle počel med mladoletniki? Toda tovarišica ob oknu mi je odločno zapovedala: *Kogej, ti greš v skupino A*. Ta gospa je verjetno še živa in iskreno hvaležen ji moram biti za svoje življenje.« (Str. 6) Torej so bile med partizanskimi tovarišicami tudi gospe in med partizanskimi tovariši tudi gospodje, ki so delovali po svoji vesti in zato vsaj pri sebi obranili svoje dobro ime. Škoda, da Kogej ni vedel za ime te gospe tovarišice in nam ga, četudi bi hotel, ni mogel ohraniti, niti zase niti za nas. Sklepna ugotovitev v tej zvezi: komunistična oblast se je torej ozirala, pa čeprav v še tako omejenem obsegu, na mladost, se obnašala selektivno, medtem ko je bila domobrantskemu vodstvu ta drža tuja; brezobzirno je mobiliziralo na stotine »prostovoljcev«, starih tudi komaj šestnajst let, za protikomunistično borbo, ne oziraje se na njihovo mladost. Izkoriščajoč njihovo nedozorelost in pokornost do avtoritet (zlasti iz cerkvene hierarhije) ter fanatizem, izvirajoč iz še ne razvitega strahu pred smrtjo. Če vse to povzamemo, lahko skupaj s Kogejem rečemo: »In vendar je danes med preživelimi več kot deset zdravnikov, prav toliko pravnikov, enako število inženirjev raznih strok in prav tako profesorjev in duhovnikov.« (Str. 9) Ne zaradi domobrantske, marveč zaradi partizanske, ne ustrašimo se tega izraza, dobrosrčnosti. Žal zelo omejene in deloma pogojene tudi od zunaj. Vendar že izhodiščno razvrščanje (A – B – C) pomeni, da ni šlo le za preračunljivost.

Odgovor: »Kakor z drugimi partizani.«

Kako? Tudi pojasnitev za to vprašanje najdemo v navedeni brošuri domobranskega Odseka za verske zadeve:

V dvomu, kjer ni gotovosti, da je kdo komunist, se smemo postaviti na aprioristično stališče: 'Kdor je pri partizanih, je zločinec.' Biti pri partizanih je zločin. (Partizanstvo je zločinstvo.) Kogar pa pri zločinu najdemo, tega imamo upravičeno za zločinca, dokler nam nasprotnega ne dokaže.

Ali je moralno na svojo roko ustreliti komunista, čeprav Nemci zahtevajo izročitev?

To sme narediti komandant, ki ima oblast nad življenjem in smrtjo.

Se pravi: ustreliti – po možnosti brez vednosti Nemcev. Zakaj brez vednosti domobrancem nadrejenega okupatorja? Ker so Nemci marsikoga, čigar smrt so si zaželi domobranci, poslali le v taborišče Dachau ali pa ga celo izpustili.

Pravkar navedena domobranska »moralna načela« so iz priročnika, ki ga je v katekizemski obliki pod vplivom Aleša Ušeničnika¹⁹³ in z blagoslovom škofa Rožmana napisal profesor cerkvenega prava dr. Alojzij Odar, po smrti Ehrlicha in Tomca leta 1942 formalno vodilni ideolog (skupaj s svojim mentorjem akademikom Alešem Ušeničnikom, duhovnim očetom domobranstva in s kanonikom dr. Janezom Kraljičem, spremljevalcem škofa Rožmana na Koroško) Katoliške akcije, po vojni pa tudi dekan begunske ljubljanske teološke fakultete v Argentini. Priročnik je izšel pod okriljem »višjega vojaškega kurata« s činom stotnika, sicer »moralnega teologa«, dr. Ignacija Lenčka; izdal pa ga je domobranski Odsek za verske zadeve pri Organizacijskem štabu Slovenskega domobranstva.

¹⁹³ Akademik prof. dr. Aleš Ušeničnik (1868–1952) je bil sicer upokojen že leta 1937. Do tedaj je bil tako uradno kot neuradno vodilni ideolog RKC na Slovenskem; po upokojitvi to uradno ni bil več, neformalno pa še zmerom. Tudi v območju slovenske Katoliške akcije. Zasuk od le verbalno militantne (»verske«) politike, ki se je vse bolj razraščala v desetletju po evharističnem kongresu Kristusa Kralja leta 1935, k fizičnemu militarizmu po partijskih umorih dr. Lampreta Ehrlicha (24. maja 1942) in bana Marka Natlačena (13. oktobra 1942) je utemeljil oziroma zasidral prav Ušeničnik. Tretji zapis iz serije člankov (od 17. 11. 1942 do 19. 1. 1943) v *Slovincu* Ušeničnik sklene z naslednjo ubijalsko zapovedjo slovenskim katoličanom: »Ti morajo voditi zoper komunizem boj, ki v njem gre za življenje ali smrt. A kakšen naj bo ta boj? Kjer komunisti s fizično silo napadajo ter rušijo, je jasno, da sme biti ta boj tudi boj s fizično silo.« Novozavezne ljubezni je konec, zdaj gre za starozavezno sporočilo oz. naročilo zob za zob, glavo za glavo: za geslo »borcev-križarjev«. Zapis, v katerem je uveljavljeno to geslo, je Ušeničnik naslovil *Naivneži*; naivneži so po njem vsi, ki na kakršenkoli način podpirajo Osvobodilno fronto, se pravi, pristajajo na sodelovanje s komunisti. V nasprotju s takimi katoličani se Ušeničnik seveda nima za naivneža; svojo nenaivnost pa izpriča s tem, da se pod svojimi razglasi v *Slovincu* ni podpisal z lastnim imenom in priimkom, marveč s psevdonimno črko »d«; kasneje, ko je članke izdal v brošuri *Komunizem: njegov pravi obraz*, pa – po vzoru Kardelja, Kidriča in tako naprej – s psevdonimom Primož Ločnik.

Vendar s to krvavo brošuro vrh domobranske krščansko moralne prevzgoje še zmerom ni bil dosežen. Svoj presežni, kleronacistični višek prevzgoja doseže šele z brošuro *Smrt osvobodilni fronti – Kaj mora vedeti vsak Slovenec o Osvobodilni fronti*,¹⁹⁴ izdano konec leta 1944; sklene se z naslednjo apokaliptično grožnjo:

»Kdor danes komunizem podpira, uničuje slovensko zemljo in se sam izloča iz narodne skupnosti. Borba za veliko idejo, kakor je rešitev slovenske domovine, zahteva veliko žrtev! V času, ki bo prišel, ne bo prostora za te, ki nas danes uničujejo v imenu mednarodne in protislovenske komunistične ideologije, ne za te, ki gledajo ob strani. Zgodovino bo vodil tisti, ki jo kuje.«

Isto so si mislili boljševiski voditelji Osvobodilne fronte. In zato se je končalo, kakor se je. Bi kdo res rad vse to ponovil znova? Upam, da med nami, vsaj zdaj in tu, ni nobenega takega.

2. Protispravna dejanja in spravne možnosti

Kaj torej lahko storimo, vsi skupaj, da se slovenska sprava, v katero je tako močno verjel nadškof Šuštar, ne bi sprevrgla v novi, tako rekoč obnovljeni in zato poglobljeni slovenski razkol? Narediti moramo vse, kar moremo. Samo po sebi ali le s čakanjem ne nastane nič. Zato sem prepričan, da se edina pravilna pot, ki nas lahko pripelje do sprave, zarisuje v naslednji izjavi:

Na dejanja sprave tudi ne moremo samo čakati. Če so se drugi pregrešili zoper nas, nas to ne odvezuje dolžnosti, da priznamo krivice, ki so jo mogoče oni trpeli tudi z naše strani. Ene krivice ne moremo opravičevati z drugo. Ponavljanje medsebojnih obtožb ne vodi nikamor. Zrelo in moralno je, da priznamo svoj delež krivde. Prav to bo tudi drugo stran najbolj zavezalo k temu, da bo tudi ona prej ali slej storila podobno. Zato ni poniglavo, temveč častno, če moremo pri dejanjih sprave in medsebojne pomiritve narediti prvi korak.

Kdo je podal to izjavo? Sovpadajočo z izjavo nadškofa Šuštarja, ki sem jo navedel na začetku? Gre za izjavo komisije Pravičnost in mir pri Slovenski škofovski konferenci, ki jo je 2. julija 1990 podpisal njen predsednik prof. dr. Anton Stres in ima naslov *Za globlje razumevanje sprave*. Z besedilom te izjave se v celoti strinjam, saj ta izjava slej ko prej ostaja eno najboljših besedil na temo slovenske sprave.

¹⁹⁴ Tekst je bil objavljen z naslovnicama v dveh oblikah, v benigni s naslovom *Kaj mora vedeti vsak Slovenec o Osvobodilni fronti* in v maligni z naslovom *200 ? = SOF [Smrt Osvobodilni fronti]*.

Problem je namreč v tem, da smo se doslej večinoma gibali v območju pristranskih in zato polovičnih resnic. Polresnice pa so, kot vemo, cela laž.¹⁹⁵ Res je, na primer, da so bili kristjani tako v partizanih kot pri domobrancih. A to je le pol resnice. Kajti druga polovica resnice je v tem, da je cerkvena hierarhija s škofom Rožmanom na čelu priznava la za svoje le domobranske katolike, katolike v partizanih pa ne, še natančneje, kristjane pri partizanih je kar najostreje obsojala in jim grozila z najhujšimi kaznimi, na tem in na onem svetu.

Četudi se kak center imenuje center sprave, a obenem širi polresnice, bodisi leve bodisi desne, takšen center v resnici zato ni center sprave, temveč protispravni center, center za poglobljanje razkola v narodu. Uporablja zaščitno znamko *sprava*, da bi pod krinko »sprave« lahko nadaljeval s svojim razkolništvom in s tem poglobljal slovenski razpor.

Slovenska sprava je narodna sprava: sprava naroda v sebi in s samim seboj, utemeljena v spravljenosti vsakega od nas s svojo vestjo, z vestjo kot glasom lastne biti. Sprava je mogoča med ljudmi kot ljudmi, ne med ljudmi kot vlogami. Eno je človek kot oseba, drugo pa ta isti človek s svojimi takšnimi ali drugačnimi vlogami. Zato ideološka sprava med partizanstvom in domo-

¹⁹⁵ Glavni problem pri tem je, da tisti, ki vnaprej izhajajo iz polovičnih resnic (razglašajoč jih, povsem neutemeljeno, za totalno Resnico), prav nam, ki se zavzemamo za resnico o obeh straneh, očitajo lažnivost: »Okrog leta 1990 sta zlasti zakonca Hribar izoblikovala koncept sprave, ki ga lahko nekoliko grobo, vendar primerno poenostavimo takole: *domobranci so izdajalci, vendar je to, da so jih pobili, zločin; njihova smrt je v nekem občečloveškem smislu 'sveta' in kot ljudje imajo neodtujljivo pravico do groba*. Ta koncept sprave je daleč od resnice o žrtvah, zato ga lahko kratko poimenujemo 'sprava brez resnice'. Bil je zelo vpliven, po njem je slovenska država usmerjala svoja 'spravna' dejanja, kolikor jih je bilo. Toda po 30 letih se je pokazalo, da je ta koncept v globokem protislovju, saj temelji na stari laži o tem, kaj so pobiti v svojem življenju bili ali hoteli biti.« (Matija Ogrin, Družina, 9. 6. 2020) To ni samo groba in neprimerna, ampak tudi zlonamerna in sprevrčajoča trditev. Tudi če se ne oziram na ogromno razliko med *biti* in *hoteti* biti. V čem naj bi bila »stara laž«? Mar domobranci, seveda še zdaleč ne vsi (pobiti pa najmanj), niso ovajali/izdajali in ubijali/morili? Ali niso po napotilih in pod okriljem RKC aktivno sodelovali z okupatorjem in bili za to sodelovanje ne samo plačani, ampak tudi nagrajevani in celo odlikovani? Niso s tem prekorali tiste meje, ki jih je upravičevala v njihovi protikomunistični dejavnosti oz. protipartizanskem početju? Niso s tem, tako kot boljševisko vodstvo partizanstva, stopili onstran etične upravičenosti in moralne opravičljivosti? Gre za resnico, utemeljeno na dokazanih dejstvih. Brez katerih ne moremo graditi sprave. In če je to resnica, potem je laž lahko le tisto, kar je v nasprotju z njo! Dokler Matija Ogrin ne prizna povsem očitne in razvidne morilskosti domobranskih, kuratskih priročnikov in se ne distancira od njih, z njim ni mogoče resno razpravljati. Kaj šele zaupati v njegovo etičnost. Predsednik NSZ (Nove Slovenske zaveze) je poln besed o spravi, toda pravne besede pri njem ne bomo našli; obtožuje in se na vse strani pritožuje, zahteva to in ono, ni pa v njem, ko gre za domobranci, niti trohice dejanskega obžalovanja in kesanja. Tako kot pri predsedniku ZZB NOB (Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije), ko gre za partizane, ne. Zato na simpozij *Slovenska sprava 2020* v okviru SAZU nismo vabili, zaradi njune protispravnosti, niti ene niti druge organizacije. Podobno kot psevdoznanstvenih institucij skrajnega levičarstva in skrajnega desničarstva, militantnega Mirovnega inštituta in razkolniškega študijskega centra za narodno spravo ne. Vabili smo, kar sem povedal že na samem posvetovanju, tiste, ki so vsaj načeloma za spravo: za spravo v pravem, tj. resničnostnem pomenu.

branstvom ni mogoča; mogoča je le etična sprava na medčloveški ravni, med ljudmi kot ljudmi.

Na tej točki nastopi tudi razlika med krivdo in odgovornostjo. Od tistih, ki so (bili) neposredno krivi za medvojne in povojne zločine, med živimi skoraj nikogar ni več. Vsi, ki smo živi, pa smo odgovorni za resnico o medvojnih in povojnih dogodkih; ne glede na to, ali so ti dogodki še živi ali pa so le zgodovina. Nismo vsi odgovorni za vse, smo pa odgovorni za svoje **stališče** do vsega; tudi do tistega, česar nismo naredili. Brez te odgovornosti ni sprave.¹⁹⁶

Zato je naš naslednji korak do slovenske sprave lahko le tisti, s katerim se bomo približali resnici kot taki in v celoti: vstopili v prostor jasnine, iz katere se rojevajo resnice.

3. *Za-vest svetosti življenja in posvečenosti mrtvih*

Od kod želja po spravi? Želja po spravi lahko vznikne le tam, kjer, tавтоloško rečeno, ni sprave. Kjer obstaja neki spor, ki je posledica neke razpornosti in se zato razodeva kot razpor različnih razsežnosti in stopenj: od razdvojenosti prek razcepa do razkola. Se pravi, vzvratno gledano, želja po spravi izhaja iz želje po odpravi razpora in s tem spora.

In kako da sta razpor in spor sploh mogoča? Še preden se rodi želja (hrepenenje, potreba) po spravi? Razpor je mogoč na podlagi neke razlike, katere razločevanje je lastno le človeku. Ta razlika se imenuje, filozofsko rečeno, ontološka diferenca: razlika med bitjo in bivajočim. Človek je bivajoče, ki mu gre v njegovi biti za to bit samo. Kot bivajočemu, ki je živo bitje, torej za življenje. Od tod, saj ima človek življenje za nekaj svetega, svetost življenja kot pravrednota človeka, kot izvorna vrednota njegove človečnosti. Ne zaradi zapovedi ali ukaza od zunaj, marveč iz lastne biti.

Svetost življenja ne izvira iz ukaza »ne ubijaj«, marveč ta ukaz izvira iz svetosti življenja. Po nareku glasu biti *kot* biti. Po glasu, ki mi hkrati narekuje

¹⁹⁶ Na splošni ravni zato lahko sprejmemo tudi tole definicijo sprave: »Sprava pomeni, da se še živi nosilci domobranskih idej ter vsi, ki so iz prepričanja ali koristoljubja sodelovali pri njeni izvršitvi, svojemu narodu opravičijo za pomorjena življenja, za trpljenje preživelih in za zgodovinsko zablodo, ki smo jo kot narod in država utrpeli. Svoje opravičilo pa morajo podkrepiti z iskrenim praktičnim trudom, da se obelodani vsa resnica in razkrije tudi najbolj temačne skrivnosti. Vsem, ki so sodelovali z dobrimi nameni, želimo poguma za priznanje, da so živeli in ravnali v zmoti ter da bi v obsodbi sistema ne čutili tudi lastne obsodbe.« (*Resolucija o slovenski zgodovini in spravi*, Nova Slovenska zaveza, 10. 4. 2015, <https://casnik.si/resolucija-o-slovenski-zgodovini-in-spravi/>.) Ker pa dediči domobranstva navedenega niso sposobni aplicirati nase, ste najbrž že uganili, da je v prvem stavku besedno zvezo domobranskih idej treba zamenjati z zvezo revolucionarnih idej. Že tu gre torej le za obtoževanje drugih, nasprotni strani, tisto, kar manjka, pa je vsaj minimalna avtorefleksija, sposobnost zazrtja vase in občutenja »bruna« v lastnih očeh.

že tudi spoštovanje posvečenosti mrtvih. Kajti v moji lastni biti mi ne bi šlo za to bit samo, v sebi ne bi imel želje po biti, če ne bi bil končno, tj. smrtno bitje. Le kolikor sem kot človek smrtnik, kolikor sem v svoji tubiti slej ko prej začasen, ne spadam le v skupnost živih, ampak tudi v občestvo živih in mrtvih. In bom v to občestvo spadal še tudi po svoji smrti. Bom spadal, kolikor me bodo živi še tudi po smrti ohranili v spominu.

Zato človeško dostojanstvo pripada tako živim kot mrtvim. In ker mrtvi ne morejo pokopati mrtvih, ker jih lahko pokopljemo le mi, živi, smo dolžni, da pokopavamo svoje bližnje in po-skrbimo za njihov grob.

Vse to se dogaja in zgodi le, če sledim glasu svoje biti (pobožni bo rekel glasu Boga), glasu, ki se mi oglašja skozi mojo vest. Če svoji vesti ne sledim, me prevzame občutek krivde (v Boga verujočega občutek greha in grešnosti). Tedaj ko me skozi krivdo grize vest, sem sredi razpora z vestjo. In ker je vest glas moje lastne biti, tedaj nisem v sporu samo z lastno vestjo, ampak tudi s svojo lastno bitjo. Spor z lastno bitjo lahko razrešim samo, če prisluhnem svoji vesti in se na ta način spravim s svojo bitjo. Ne s samim seboj kot bivajočim, marveč s samim seboj v svoji biti.

Sprava s samim seboj je predpostavka in izhodišče vseh drugih sprav. Najprej sprave z nespornimi, z vidika biti kot biti, pravrednotami: s spoštovanjem pravkar navedenih pravrednot človeka in človečnosti: svetosti življenja, posvečenosti mrtvih, človekovega dostojanstva in zatega pravila. Vrednot, ki imajo tako »etično« kot »religiozno« razsežnost; saj so v jedru vseh svetovnih verstev. Verstva se med seboj razlikujejo na najrazličnejše načine, toda po njihovem jedru, ki ga tvori svetovni etos, ni razlik med njimi. Svetovni etos je minimalni skupni imenovalac človeštva. Prav zato kršenje tega etosa, nespoštovanje pravrednot človeka in človečnosti ni nič drugega kot zločin zoper človečnost.

Najočitnejši, če že ne prvi primer zločina zoper človečnost je odvzem pravice do groba. Kot vse pravice tudi pravica do groba izvira iz človekovega dostojanstva. Toda pred to pravico je posvečenost mrtvih, iz katere izhaja naša dolžnost, da pokopljemo svoje mrtve. To pomeni, da človeškost človekovega odnosa do mrtvih temelji na preseku med posvečenostjo mrtvih in človekovim dostojanstvom, izražajočim se skozi pravice in dolžnosti. Ob tem ne smemo spregledati, da pravice nikoli niso isto kot dolžnosti. Pravice so naše pravice, dolžnosti pa so dolžnosti do drugih, med njimi tudi do mrtvih. In to ostajajo, dokler naši mrtvi niso pokopani; se pravi: dostojno, obredno pokopani, ne pa samo zasuti. Pokopati ne pomeni le zagrebsti ali stresti pepel pokojnika kar – kot bi kdo dejal – v kanto. Naj povzamem: pokopati mrtvega, svojega bližnjega je naša dolžnost; naša pravica, ki jo morajo omogočiti drugi, vključno z državo, pa je pravica do groba, v katerem je pokopan pokojni. Naj počiva v miru!

Vzvratno gledano: dokler moj bližnji ni pokopan oziroma nima groba, nima miru. V prenesenem pomenu, kajti v dobesednem pomenu to, da mrtvi nima miru, pomeni, da meni ne da miru. Da me, ker leži na moji vesti, vznemirja. Zaradi nepokopanosti mrtvega, zaradi tega, ker mrtvi nima svojega groba (z vidika svojcev našega groba), imam slabo vest. Vest me ne le peče, marveč me grize in čedalje bolj razjeda; obenem tiho toži, a me, četudi neslišno, hkrati zmerom glasneje obtožuje. Vest je moja prva tožnica (v etičnem pomenu, ne v pravnem pomenu javne tožilke) in moja prva, pravzaprav edina sodnica. Saj navzven nisem odgovoren, zato tudi ne kriv za nepokopanost nepokopanega. Kljub temu se notranje čutim krivega, saj se nenehoma sprašujem: Ali sem storil vse, da bi našel mrtvega in ga pokopal?

Takšno travmo, odprto rano, so svojci pomorjenih in nepokopanih domobrancev (svojih otrok, mož, bratov in sestra) desetletja nosili v sebi, nekateri do lastne smrti. Pa ne le svojci, vsi, ki smo vedeli za usodo domobrancev, smo bili ranjeni, prizadeti, neposredno, posredno pa tudi tisti, ki niso vedeli, a so čutili, morali čutiti. Kaj je tedaj prinesla pravna slovesnost vsem, tistim, ki smo bili tam, pa tudi tistim, ki so se je udeležili le po televiziji in radiu? Kaj smo doživeli ob pokopu, čeprav le simbolnem, mrtvih, a doslej nepokopanih ljudi? Najprej ljudi kot ljudi, šele potem kot domobrancev. Ta pokop je prinesel spravo z mrtvimi, z njihovo posvečenostjo. In jih tako šele tedaj vključil v naše občestvo živih in mrtvih, nas pa občestveno povezal z njimi. In v tistem trenutku smo že tudi začutili, da smo s tem stopili na pot sprave med živimi. Kajti sprava z mrtvimi,¹⁹⁷ se moramo strinjati z nadškofom Šuštarjem, je predpogoj sprave med živimi.

¹⁹⁷ Z vsemi mrtvimi, ne le našimi, s katerimi Mitja Ogrin začenja svoj prvi odgovor v intervjuju »O pomenu letošnje roške slovesnosti« v *Družini*: »Nova Slovenska zaveza že 30 let organizira spominske slovesnosti zato, da se na njih spominjamo žrtev revolucije, njihove človeške usode in dediščine, ki so nam jo tako žrtve kakor njihovi rablji zapustili v lastnino. Slovesnosti so torej namenjene refleksiji zgodovine, ki je izhajala iz revolucije in smo v njej še danes. Zato politikov praviloma ne vabimo k nagovoru na spominskih slovesnostih, še zlasti ne v Kočevskem rogu. Da smo letos napravili tako veliko izjemo, je več razlogov. Prvič, naposled smo prišli na pravi kraj smrti naših mučenih in pobitih: že to je v nekem smislu simbolični nov začetek.« (Prav tam.) Kaj nam pove ta Ogrinov odgovor? Najprej to, da so mrtvi v njem izkoriščeni v ideološke namene, kot sredstvo spodbijanja, natančneje, obnavljanja državljanske vojne. Drugič, Ogrin sam, namreč kot predsednik NSZ, tokrat tako rekoč izrecno prizna politizacijo spominske slovesnosti. Tretjič, za poudarkom, da je bila letošnja slovesnost »prvič na kraju pomora slovenskih domobrancev pod Macesnovo gorico«, na kraju »naših mučenih in pobitih«, tiči veselje nad »novim začetkom«. Kaj človeka zmoti pri tem ne preveč pritajenem navdušenju? Ne navdušenje samo, pač pa zavračanje tistega pred »novim začetkom«; in nekakšna brezbriznost do drugih, nenaših v jami pod Krenom. Boste Rupnikov mozaik preselili?! V resnici ne gre za nov začetek, marveč le za korak naprej. Že tega kot takega se lahko veselimo. Drugače nas čez 30 let spet lahko čaka nov začetek, novi »nov začetek«, ko bo novo vodstvo NSZ morda ugotovilo, da je bil tudi »Dogodek 2020« neke vrste prevara; saj sta se predsednik države in vlade po njem šla pokloniti tudi partizanskim žrtvam, kar pa dr. Matija Ogrin seveda zamolči.

Tine Hribar (foto: Bor Slana/STA)

Tistega dne, 8. julija 1990, rekli smo mu spravni dan, je zato z nas padlo veliko breme. Bili smo si enotni glede posvečenosti mrtvih oziroma nujnosti spoštovanja te pravrednote, ki je iz človeka naredila človeka; bili pa smo tudi srečni. Vstopili smo v prostor, ki nam ga je, poln upanja, v *Zdravljici* zarisal Prešeren – »edinost, sreča, sprava k nam naj nazaj se vrnejo«. Le vstopili, prestopili prag. Zavedajoč se, da je od sprave z mrtvimi do polne sprave med živimi še dolga in naporna, morda tudi mučna pot. Pa vendarle. Doživeli smo očiščenje, tisto, čemur so antični Grki rekli katarza. Katarza, ki jo moramo dosledno razločevati od lustracije, tj. čistke (navadno z izobčenjem).¹⁹⁸

Julijska spravna slovesnost kot vstop v slovensko spravo na eksistencialni ravni je bila mogoča, ker smo dobra dva meseca pred spravnim dnem že uresničili spravo na politični ravni, namreč s prvimi svobodnimi volitvami. Te, demokratične volitve so na načelni ravni pomenile dokončni konec totalitarnega komunističnega režima, režima, ki je ob svoji vzpostavitvi zagrešil pokol v Kočevskem rogu. Zato sta si na spravni slovesnosti predsednik države Milan

¹⁹⁸ Najbolj hipokritsko, hinavsko sprevrženo je tisto izobčenje, ki ga izobčevalec pripiše izobče(va)ncu samemu, češ: sam si se izobčil, mi to tvojo samoizločitev le potrjujemo. Saj se nam smiliš, a kaj moremo. Kot se glasi prvi stavek SOF, tik pod uvodnim ukazom »Beri, prepisuj, dajaj naprej, govori!«: »Kdor danes komunizem podpira, uničuje slovensko zemljo in se s tem sam izloča iz narodne skupnosti.« Veliko takih stavkov je tudi v besedilih same OF.

Kučan in nadškof dr. Alojzij Šuštar lahko brez zadržkov segla v roke. Kučan ni bil več nastavljeni komunistični funkcionar, marveč demokratično izvoljeni predsednik. Predsednik česa? Formalno predsednik predsedstva, vsebinsko pa predsednik Republike Slovenije kot republike slovenskega naroda. Nacije, naroda z lastno državo, ki smo si jo z osamosvojitvenim plebiscitom uresničili šele (ali pa že!) čez dobro leto dni, pa še ne.

Brez edinosti in sreče, ki sta nas prevevala na spravi slovesnosti in nas potem še mesece prežemala, ne bi bilo osamosvojitvenega plebiscita, uspešnega, kakršen je bil. Če bi brez spravnega dne do njega sploh prišlo; in s tem do dneva samostojnosti in enotnosti, ki ga zdaj praznujemo. Zato moramo imeti tako Kučana kot Šustarja za velika osamosvojitelja Slovenije. Vendar to ni ves film. Takšna svečana podoba sprave slovesnosti in njene vloge ni popolna. Manjkata dva madeža z nje; madeža, ki smo ju, namreč prav kot madeža, nekateri takoj zaznali, drugi le enega, tretji pa sploh nobenega.

4. Madeža s sprave slovesnosti

Najbolj opazna je bila drža Janeza Kocijančiča, saj se je zdelo, da je med mašo, ko so okoli njega molili in imeli na prsih sklenjeni roki, svoji roki držal v žepih. Tudi sam sem, dokler ga nisem malo pred njegovo smrtjo izrecno vprašal, mislil tako. Tako je bilo pač videti. V resnici dlani ni držal v žepih, prste je imel zunaj, razen palcev, s katerima je zaustavil roki, da mu nista padli do kolen. Bil je namreč prvič pri kaki maši in zato enostavno ni vedel, kaj naj z rokami. Verniki so to videli in zato tudi razumeli drugače; tisti najbolj nezaupljivi so vse skupaj vzeli kot namerno, tisti sovražni do »komunista« Kučana pa tudi kot z njim dogovorjeno provokacijo. Tudi novinarji. Ne da bi Kocijančiča kar koli vprašali (kar je med našimi novinarji – ne le desničarskimi – žal navada).

Manj vidna je bila navzočnost domobranstva na slovesnosti. Ki pa je pomenila namerno provokacijo, še več, pomenila je poskus sabotaže sprave slovesnosti. Dediči domobranske ideologije, zbrani okoli Nove Slovenske zaveze, so spravno slovesnost skušali že dalj časa na vsak način preprečiti. Od nadškofa Šustarja so zahtevali, v pogovorih in s pismi, naj opravi le mašo, ob navzočnosti samo vernikov, predvsem sorodnikov doslej nepokopanih svojcev. Brez sprave slovesnosti, sicer se maše sploh udeležili ne bodo. Šlo naj bi torej zgolj in samo za pogrebno slovesnost. Brez navzočnosti Države v podobi predsednika Milana Kučana in Kulture v podobi pisatelja Draga Jančarja ter njunih govorov (ob pridigi nadškofa Šustarja), kakor smo se že dogovorili v okviru pripravljalnega odbora. Prav na koncu, ko so domobranci videli, da nadškof Šuštar nikakor ne bo popustil, so se umaknili; a ne povsem, saj so

vztrajali, da morajo v primeru svoje udeležbe tudi oni, domobranci, nastopiti na slovesnosti. Šuštar je na tej točki popustil; in tako se je ob njem med mašo na odru pojavil tudi Anton Drobnič (če se prav spomnim, je bral evangelij).

To je bila z vidika prvotno dogovorjenega programa povsem nepričakovana sprememba, v nasprotju s sicer pričakovano zamenjavo, ki pa se je zgodila tako rekoč tik pred dnevom sprave. Na 8. seji Predsedstva Republike Slovenije, ki je bila 3. julija 1990, pet dni pred pravno slovesnostjo, je bil namreč sprejet naslednji dopolnilni oziroma spreminjevalni sklep:

»Čeprav so člani Predsedstva, pa tudi nadškof dr. Šuštar menili, da je izjava Predsedstva Republike Slovenije o narodni in državljanski pomiritvi zadostno dejanje države na deklarativni ravni, so nekateri posamezniki in skupine – predvsem kulturnih osebnosti, predlagali, da se cerkveni simbolni pogreb domobrancev v Kočevskem rogu ob največji jami oziroma grobišču izvede tudi kot simbolično dejanje narodne sprave.

Nato je Ciril Zlobec povedal, kako je potekal njegov zadnji pogovor z nadškofom dr. Šuštarjem, na katerem so bili potrjeni prejšnji dogovori o poteku pravne slovesnosti in o skupnem nastopu cerkve in države kot prireditelja. Izrecno je bilo tudi dogovorjeno, da bo nastop pesnikov in pisateljev po govoru predsednika Predsedstva, s čimer se je strinjala, po pogovoru z dr. Šuštarjem, tudi gospa Spomenka Hribar. V krajši razpravi so člani predsedstva poudarili, da je ob sedanjem vzdušju v Sloveniji, političnih in ideoloških napetostih, zelo pomembno, da izzveni slovesnost v Kočevskem rogu kot enkratno in končno simbolno dejanje sprave z mrtvimi, ne da bi otežilo spravo med živimi.«¹⁹⁹

Enotnost glede pravne slovesnosti torej nikakor ni bila vnaprej zagotovljena, narobe, »edinost«, ki nas je osrečila na njej sami, je bila v določeni meri navidezna. Ne pa tudi sreča. In če smo hoteli doseči osamosvojitve, smo se morali strateški voditelji Demosa delati, kot da je vse v redu; in verjeti, da bo iluzija delovala vse do ključnih trenutkov: vse do plebiscita, katerega rok (23. december 1990) je bil že tedaj (od 1. maja naprej) določen (na rojstnem domu predsednika Skupščine Republike Slovenije dr. Bučarja). Na podlagi tedaj še iskrenega zaupanja med Šuštarjem, Spomenko Hribar in Kučanom: med Cerkvijo, Kulturo in Državo.

Če so pogoji sprave, kakor je poudarjal Šuštar, trije: »priznanje krivde, prošnja za odpuščanje in odpuščanje«, ²⁰⁰ prav v tem zaporedju, potem tudi Katoliška cerkev ne more začeti z odpuščanjem, marveč s priznanjem krivde, ne glede na to, kolikšen je njen krivdni delež. V skladu s tem je šel Šuštar, ko

¹⁹⁹ Glej Viri 18: Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (II. del: Slovenci in federacija). Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 2003, str. 231.

²⁰⁰ Prav tam, str. 51.

je namreč izpovedal, da kristjani »priznavamo svoj delež krivde«, ²⁰¹ najdlje. Upanje in zaupanje je bilo veliko. Ne brez razloga.

Zaradi nadškofa Šuštarja, čigar stoletnico praznujemo letos, je imela Cerkev veliko, neizbrisno vlogo. Ne kljub, marveč prav zaradi ločenosti Države in Cerkve. Kajti, če uporabim Šuštarjevo sintagmo, Cerkev je »ločena od države, ni pa izločena iz družbe«. ²⁰² Je sestavni del družbe oziroma naroda, obenem pa avtonomna in v tem smislu neodvisna od države. In država? Država ni le ločena, ampak (bi morala biti) tudi izločena iz Cerkve. Ne more pa biti izločena iz družbe; od družbe kot take in v celoti je lahko samo razločena, natančneje, ločena je od civilne družbe, namreč kot politična družba v antičnogrškem pomenu besede.

Ko sta si segala v roke, kot aktualna voditelja Države in Cerkve, Kučan in Šuštar, reprezentanta glavnih institucij med nami, slovenske države in Katoliške cerkve na Slovenskem, sta si podala roko sprave. Ne sprave med partizani, ideološko vodenimi od komunistov, in domobranci, duhovno vodenimi od katoliškega klera, temveč sprave med njima kot človekoma, sicer pa nosilcema določenih družbenih, državnih in cerkvenih vlog. S svojo spravno gesto sta se zavezala, da bosta poskrbela za nadaljnje spravne poteze. Najprej na ravni skupne zgodovinske odgovornosti, natančneje cerkvene sokrivde za medvojno državljansko/bratomorno vojno in krivde še obstoječe države, vznikle iz partijske diktature proletariata (Kučan je bil sicer predsednik Republike Slovenije, vendar Slovenija še ni bila samostojna država, torej je njegov stisk roke prej pomenil obljubo kot pa potrditev dejanskega stanja), za medvojne in povojne zločine.

Vendar so kmalu po osamosvojitvi sledila razočaranja, tako na eni kot na drugi strani. Škof Šuštar je v intervjuju *Mir je naloga vseh* čez pet let izjavil: »Ob praznovanju 50. obletnice konca druge svetovne vojne pa se je pokazalo, da smo v slovenskem narodu še daleč od take (na priznanju krivde, prošnji za odpuščanje in odpuščanju temelječe) narodne in osebne sprave.« (Prav tam.) Stres pa v izjavi (7. aprila 1995) *Za slovesnosti v duhu sprave* podčrta dejavnik, ki ne vodi do sprave, marveč proč od nje: »Kdor namreč ni pripravljen ničesar obžalovati, daje vtis, da je pripravljen vse še enkrat ponoviti, tudi revolucionarni teror in skoraj polstoletno teptanje človekovih pravic. Hočemo ali ne, spomin na nesrečna leta 1941–1945 nas bo preganjal in ločeval tako dolgo, dokler ne bo prišlo do odkritega priznanja vseh oblik odgovornosti za dogodke iz tega obdobja, do poprave krivic in končno sprave.« ²⁰³ Stresovi očitki

²⁰¹ Glej France M. Dolinar: *Slovenski škofje*, Družina 2007, str. 494.

²⁰² Alojzij Šuštar: *Mir je naloga vseh*, 2000 – Časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja, Ljubljana 1995, štev. 84/85, str. 50.

²⁰³ Prav tam, str. 85.

letijo na vodstvo Zveze borcev, neposredno, posredno pa na državo, kolikor ta dopušča regredacijo, posledično pa tudi degradacijo demokracije in prizadevanj za spravo.

Upravičeno. Vendar so Stresovi očitki enostranski, kajti podobne očitke, četudi ne tako ostre, si je od nastanka naprej zaslužila Nova Slovenska zaveza, prek nje pa tudi Cerkev, kolikor jo je – čedalje bolj, ne manj – podpirala. Tako da danes med NSZ in RKC ni nikakršne prave razlike več. Pri obeh imajo glavno vlogo klerikalni jastrebi, tako imenovani »moralni teologi«. Ne v pomenu morebitnih predavateljev moralne teologije oz. katekizemske moralke, marveč kot samozvani visokooktanski moralneži.

To stanje pa nas potiska zgolj in samo nazaj, od zgodovinskega rakovega povratnika do zimskih razmer, do ponovne zamrznitve v vzdušje, ki so ga pred koncem druge svetovne vojne, ko se je pri nas bratomorna vojna najbolj razvnela, ustvarili »duhovni« očetje domobranskih zločinov.

5. »Duhovni« očetje domobranskih zločinov

Kaj vse je dovoljeno početi z najhujšim sovražnikom, kakršen je po Ušeničniku slovenski komunizem (z Osvobodilno fronto kot svojim orodjem)? Če je »boljševizem skrajni marksistični komunizem«, kakor Ušeničnik zapiše v članku *Osvobodilna fronta*,²⁰⁴ in kot tak navzoč v KPS, voditeljici OF, potem je sila zoper njega in nad komunisti edina odrešilna. Ker bo »komunizem po posameznih pokrajinah svojo zmago risal kakor doslej z nasiljem in pokoljem«, nekateri pa bi kljub temu »tudi duhovnike radi zvalili v OF« (prav tam), je treba jasno in odločno (za)povedati: v odnosu do komunistične OF pride v poštev samo uporaba meča, zato je vsakršno sodelovanje s komunisti skrajno grešno, torej strogo prepovedano. Ušeničnik je iz Matejevega evangelija pač privzel dve najbolj negativni reči: parolo, da Kristus ni *prišel na svet za to, da bi prinesel mir, ampak meč* (torej kristjan ne deluje v svetu, da bi ljudi pomiril, marveč da bi s svojim bojem za Kristusa povzročil vojno za pravo/našo stvar), in geslo *kdor ni z nami, je proti nam* (torej z njim ni mogoč kompromis, ni dovoljen nikakršen dogovor). S takšno izpostavitvijo osnov krščanstva je Ušeničnik postavil katoliške temelje za državljansko vojno, razumljeno kot bratomorna versko vojno: med kristjani in antikristi, med teisti in ateisti, med katolicizmom in komunizmom. Ne pozabimo ob tem na krvavi plašč Kristusa in njegov meč iz *Apokalipse/Razodetja*. Pa tudi na to ne, da je s komunisti obvladovana OF prišla Ušeničnikovemu trasiranju bratomorne državljanske

²⁰⁴ L – j (Aleš Ušeničnik): *Osvobodilna fronta*, Revija Katoliške akcije 2/1941/5–6, str. 317.

vojne več kot naproti; saj se je v času Ušeničnikovega »propagandnega letaka« z naslovom *Osvobodilna fronta* vrhovni organ OF 16. septembra 1941 razglasil za edinega predstavnika slovenskega naroda, s tem pa tudi edinega idejnega in organizacijskega vodjo partizanskega upora proti okupatorju.

Ko je s tem vsem drugim »odvzel pravico upora proti okupatorju – in je poleg tega izdal Odlok Slovenskega narodnega osvobodilnega gibanja (SNOO) glede zaščite slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev, ki je predstavljal v očeh OF in partizanske vojske legitimacijo za likvidacije Slovencev, ki niso sledili temeljem, načelom in ukazom OF«, je tudi v partizanih definitivno prevladalo nadvse povedno novozavezano, tj. Matejevo geslo: »Z drugimi besedami, kdor ni za nas, je proti nam.«²⁰⁵ Pod obnebjem istega gesla sta potemtakem trčila tako klerikalni katolicizem kot boljševiski komunizem. Prvi je izpostava totalne religije oz. njene, kot je zapisal Ušeničnik, totalitarnosti (ne v negativnem, temveč pozitivnem pomenu), drugi izpostava totalne ideologije oz. njene absolutnosti. Obe diktaturi v imenu absolutne/totalitarne Resnice zato nista sovražni samo druga do druge, do sovražnikov vere oz. razrednega sovražnika, ampak tudi do vsake oblike liberalizma, kajpa da razumljenega v vzvratnem ogledalu absolutnosti, kot relativizma.

S svojo izbiro meča in ne miru je Ušeničnik najprej spodbudil Ehrlicha, za njim oz. prek njega pa tudi škofa Rožmana. Še več. Prek Ehrlicha je Ušeničnikova beseda začela postajati meso. Ušeničnik je namreč meč potisnil v prvo vrsto le na verbalni ravni, kot simbol oboroženega protikomunističnega upora (za komuniste belogardistične kontrarevolucije), kot nekaj bolj ali manj imaginarnega. Ehrlich pa je bil na začetku leta 1942 že bolj realističen; sledil je Ušeničnikovim napotilom, a si je hkrati zastavljal povsem konkretna vprašanja. Kakšen meč? In kje ga dobiti? Meč dvajsetega stoletja je puška. Kje dobiti puške? V trgovini ne. Puške ima v svojih skladiščih okupator. Toda vdreti v skladišča in si prilastiti orožje bi pomenilo podati se v nevaren konflikt z oboroženim okupatorjem, poleg tega pa še s partizani, ki so si uzurpirali oborožen konflikt z njim. Edini izhod je moralno sicer vprašljiv, a bi pomenil uboj dveh muh na mah. Z ustreznim dogovorom bi bilo moč pridobiti orožje oziroma dovoljenje za oborožitev brez konflikta z okupatorjem, morda celo zastonj, poleg tega pa bi z njim pridobili pravzaprav presežni dobiček, zaveznika v boju s partizani oziroma v spopadu na življenje in smrt z brezbožnimi komunisti. Dobra kupčija, uspeli daj/dam brez neposredne recipročnosti: vi nam orožje za državljansko vojno s komunisti, mi pa vam živo silo za boj proti partizanskim upornikom, proti njihovi ofenzivni osvobodilni fronti. Akcija je stekla.

²⁰⁵ Giesser Pečar Tamara: Odnos Aleša Ušeničnika do komunizma in komunistične revolucije, prav tam, str. 185.

Ušeničnik je sprva le ščuval, tisti, ki je poprijel in šel v akcijo, pa je bil Ehrlich. Z njim pa seveda tudi njegovi Stražarji z Žebotom na čelu. Rožman je, kot običajno, nihal. Zlasti ko ni bilo ustreznega odziva od glavnega faktorja, tj. od okupatorja. Ko se je Ehrlich nanje neposredno obrnil z dopisom, so ga sprva zavrnil. Toda Ehrlich ni odnehal. Tudi Ušeničnik ne. Svoja stališča razvija in zaostruje naprej tudi v letu 1942. Z Ehrlichovo akcijo je dobil zaželeno spodbudo in temu ustrezno na začetku leta 1942 nadaljuje s svojim ščuvanjem v *Reviji Katoliške akcije*. V članku *H komu naj gremo*²⁰⁶ svoje hujskanje še zaostri: »Kmalu je bil škof prisiljen opozoriti vernike na papeške izjave o komunizmu in komunistih. Kako je zadel žalostno resnico, so vedno bolj odkrivali strašni zločini partizanov, umori najboljših mladeničev in mož, celo žen in nazadnje tudi duhovnikov. Kdor še po teh dogodkih ni uvidel, da gre v teh bojih za vse kaj drugega, kakor pa so mislili zapeljani kmečki fantje in nekateri mladi idealisti inteligentje, tega je pač zaslepila samoljubna strast, da ne vidi ali noče videti resnice. Ves boj vodijo pravi komunisti, katerih poglavitni namen je prodreti v Slovenijo, kakor so skušali nedavno v Španijo in zavladati v njej s krvavim in brezbožnim komunizmom. Zato pa bo moral naš narod zaklicati glasen *j'accuse*, obtožujem! tudi tistim, ki so bodisi s simpatijami bodisi z bojazljivostjo komunistom pomagali do moči: obtožujem vas! vi ste s partizani prvi krivi neizmerne gorja, ki je prišlo na naše ljudstvo in našo zemljo.« Ob tako neizmerno jasnem Ušeničnikovem pozivu k dokončni odločitvi za sodelovanje z okupatorjem v boju proti komunistični OF in ob Ehrlichovi sprožitvi vsestranske akcije v to smer se je škof Rožman čutil prisiljenega ne le ponavljati papeške izjave o komunizmu, marveč se obrniti neposredno na papeža. Vse poti vodijo v Rim.

In tako se Rožman maja 1942 odpravi po nasvet v Vatikan; in ko papež Pij XII. potrdi oboroženo sodelovanje z italijansko vojaško silo, bržkone tudi po papeževo podporo pri Mussoliniju. Toda sredi te operacije je Partija izpeljala akcijo, v kateri je bil likvidiran Ehrlich; sočasno z njim naj bi padel tudi njegov običajni spremljevalec Žebot, toda po naključju ga je, kot je znano, v tej vlogi zamenjal drug »Stražar« – in bil ubit namesto njega.

Rožman je Ušeničniku in Ehrlichu, dokler tega niso likvidirali komunisti, sledil z obotavljanjem. Vse bolj, vzporedno z dviganjem števila likvidacij oziroma likvidiranih ljudi iz njegove bližine, pa je seveda postajal čedalje bolj občutljiv za vztrajno in v letu 1942 tudi stopnjujoče se²⁰⁷ Ušeničnikovo in Ehr-

²⁰⁶ L – j (Aleš Ušeničnik): *Revija Katoliške akcije* 3/1942/1–2, str. 141–142.

²⁰⁷ Ušeničnik je pod psevdonimom L-j v *Reviji katoliške akcije* tudi leta 1942 nadaljeval s protikomunistično oz. protipartizansko propagando, konec leta pa je to svojo propagando razširil, deloma s ponatisi in pod novim psevdonimom »d«, tudi na publikacijo z veliko več bralstva, na časopis *Slovenec*. Članki so izhajali med 17. 11. 1942 in 19. 1. 1943. »Pozneje leta 1943 je ta serija člankov izšla v posebni knjižici pod psevdonimom Primož Ločnik, *Komunizem: njegov pravi obraz*.« (Tamarra Giesser Pečar: *Odnos Aleša Ušeničnika [...]*, v: *Aleš Ušeničnik, čas in ideje [...]*, prav tam, str. 186.)

lichovo nasprotovanje kakršnemukoli dogovarjanju z OF. Po umoru Ehrlicha Rožman kljub zagotovilom komunistov, da njega nikakor ne bodo likvidirali, temu zagotavljanju ni več verjel.

V krizi po Ehrlichovi smrti (26. maja 1942) in smrti Natlačena (13. oktobra 1942) Rožman nekako premaga svoj strah pred smrtjo in v pridigi na Miklavževo 1942 izjavi: »Tudi če me komunisti zažgo na Marijinem trgu, jaz ne smem in ne morem molčati, ker sem dolžan učiti le to, kar uči Katoliška cerkev.«²⁰⁸ Ušeničnikovo javno zatrjevanje, da na Rožmana komunisti »prežijo«, je doseglo svoje; na preži so lovci, ki lovijo divjad, torej je škof divjad za odstrel. Pod to grozljivo napovedjo se je Rožman psihološko moral postaviti pokonci, sicer bi duševno propadel; njen stranski učinek, po Ušeničniku zagotovo preračunan, pa je bil, da se je Rožman intimno že pripravljaj na sodelovanje z okupatorjem ter končno sam stopil predenj z na videz pokopanimi Ušeničnikovimi oz. Ehrlichovimi predlogi in zahtevami.

Škof Rožman ob grobu dr. Marka Natlačena 16. oktobra 1942 najprej znova poudari: »Nobenega sodelovanja, nobene zveze z brezboštvom in tistimi, ki jim je to brezboštvo vodilni nazor.« Nato pa zaostri: »Združite se vsi, ki verujete v Boga ter sebi in potomcem želite življenje lepše in boljše, kakor ga ponuja brezbožni komunizem – združite se in preprečite, da tisti, ki so z vami sicer iste krvi, a s tujo miselnostjo zaslepljeni, ne bodo mogli več pokončevati najboljših in najplemenitejših bratov in sester, ki bi bili najbolj sposobni graditi pravično bodočnost.«²⁰⁹ Ideološki apologeti Rožmana sicer zatrjujejo, da tu ne gre za fizično preprečitev komunistov, marveč le za duhovno oz. »ideološko nasprotovanje komunizmu«, tako rekoč le za ideološko soočenje z drugo in drugačno ideologijo. A čeprav tu Rožman tako kot v svojih drugih cerkvenoverskih nastopih pazi na besede in zato v pridigah ne bo nikoli neposredno pozval k ubijanju (sovražnika), v pričujoči pridigi posredno poziva prav na ubijanje, na dokončni obračun z ljudmi nasprotne ideologije, še več, na dokončni spopad na življenje in smrt pred koncem vojne.

Rožman poziva k temu, da je treba v državljanski vojni zmagati še pred koncem druge svetovne vojne (in s tem pred porazom okupatorja), premagati partizane. Od tod njegovo reklo, ki ga dandanes tako radi navajajo (pogosto ne da bi ga izrecno citirali) pri Novi Slovenski zavezi: preprečiti, da bi TISTI, KI SO Z VAMI SICER ISTE KRVI, A S TUJO MISELNOSTJO ZASLEPLJENI, zmagali. Preprečiti za vsako ceno. Pravi pomen dobi ta škofov bratomorni poziv šele v njegovih zunajcerkvenih nastopih pred domobranci, zlasti pa v interni komunikaciji z njihovo ideološko elito, tj. z vojaškimi duhovniki oz. domobranskimi kurati na eni strani, na drugi strani pa s kuratskimi priročniki, katerih podaljšek sta bili revija oz. brošura *Smrt Osvobodilni fronti*.

²⁰⁸ AMNZ, Rožman 3426; citirano po Tamara Giesser Pečar, prav tam, str. 95.

²⁰⁹ Slovenski dom, 17. 10. 1942, str. 2.

Tu ne gre samo za »zlorabo vere v politične namene«, marveč za zlorabo same besede »vera«. Namreč za zlorabo po Ušeničnikovem postopku, ko vero razglaša (znotraj njene vloge v Katoliški akciji že od tridesetih let naprej) za nekaj nad-političnega. Kajti nad-politično pri njem ne pomeni zunaj-politično, marveč ultra-politično: vse laično, civilno in politično (od društev do strank) obvladujočo Politiko cerkvene hierarhije, od papeža (vrhovnega Pastirja) na vrhu pa do najnižjih katolikov (ovc). Znotraj te hierarhije ima »preprečevanje« isti Cilj, toda različne naloge in iz njih izvirajoča sredstva. Papeževa in škofovska sredstva so pač drugačna od oborožitvenih sredstev vojakov (pa tudi njihovih kuratov) znotraj katoliških vojska, kakršna je bila domobranska vojska. V posebni spomenici poveljniku Slovenskega domobranstva 8. januarja 1944 Rožman med drugim zapiše: »Domobranstvo je vojska prostovoljcev, ki so se priglasili predvsem iz idejnih nagibov za borbo proti komunistični revoluciji. Če te ideje, ki so pač tudi versko-nravnega značaja, obledijo, nujno začne upadati borbenost in navdušenje, ki je pri prostovoljcih bistvenega pomena, s tem pa se zrahlja tudi disciplina. Zaradi tega je treba nujno vzdrževati idejne nagibe nepretrgoma v prvotni moči in jasnosti, kar je nedvomno delo kuratov.«²¹⁰ Opis, povsem ujemajoč se z nalogami politkomisarjev v partizanskih enotah. V obsežnem citiranem zapisu se škof sklicuje na razgovor, »ki ga je imel moj zastopnik dr. Ignacij Lenček« s poveljnikom Krenom, opredeli Lenčkove bodoče naloge kot vrhovnega kurata (obenem pa verskega referenta v Organizacijskem štabu Slovenskega domobranstva s činom stotnika, sicer docenta moralne teologije na Teološki fakulteti) in podrejenih kuratov, vse z željo, »da bi slovensko domobranstvo bilo duhovno krepko podprto«. Poveljnik Kren škofu Rožmanu odgovori čez teden dni in mu sporoči,²¹¹ da je sprejel vse njegove predloge. Škof je Lenčku na njegovo željo še istega dne pojasnil,²¹² da ima ustno dovoljenje Svetega očeta, da »fakultete rimskih kongregacij« veljajo tudi za slovenske domobranci in jih zatorej podeljuje »sedanjim in bodočim kuratom.« Toliko o informiranosti oz. neinformiranosti papeža Pija XII. In kakšni

²¹⁰ NŠAL, *Vojaške zadeve*; glej France Martin Dolinar, prav tam, str. 277.

²¹¹ Prav tam, dopis št. 1068.

²¹² O drugih komunikacijah škofa v tej zvezi: Dne 10. junija 1944 se je Rožman obrnil na predsednika pokrajinske uprave, divizijskega generala Leona Rupnika s predlogom, naj glede upravljanja službe vojaških kuratov (drugih vojaških služb naj bi duhovniki ne opravljali) ostane v veljavi uredba visokega komisarja bivše italijanske uprave tako, da bi na tisoč domobrancev prišel en kurat. »Škof predsednika prosi, da bi to uredbo razširili tudi na duhovniške pripravnike, torej na tisti letnik teologije, ko se bogoslovci že pripravljajo na mašniško posvečenje.« (NŠAL, *Vojaške zadeve*, dopis 1095/1044; Dolinar, prav tam, str. 279.) S tem predlogom je postal škof Rožman neposredno soodgovoren za usodo bogoslovcev po njihovi angleški izročitvi komunistom. Avgusta 1944 je Odbor za dolenske in notranske begunce v Ljubljani prosil predsednika Rupnika za povišanje števila kuratov pri domobranci. Rupnik jim je odgovoril, »naj se o zadevi pogovorijo z ljubljanskim škofom«; Rožman pa je 14. septembra 1944 »prosil generala Rösenerja, da bi število kuratov povišali tako, da bi na tisoč domobrancev prišel en kurat« (prav tam, str. 280). General mu je odobril nastavev še šestih kuratov.

so bili njegovi nasveti, da niso prispevali k pomiritvi, marveč so povzročili še bolj srdito bratomorno vojno? Za katero sta odslej enako krivi obe strani, tako partijsko-boljševiška kot klerikalno-katoliška! In iz katere se, še zmerom, hrani protispravna politika Nove Slovenske zaveze, ogrožajoča ne samo slovensko družbo kot tako, ampak tudi vlogo katolištva v njej!

6. Napad predsednika NSZ Drobniča na nadškofa Stresa

Nedvomno je bila medvojna in povojna KPS (ZKS od konca petdesetih let), slej ko prej nosilka revolucionarnega nasilja oziroma diktature proletariata (beri: Partije), bolj kriva od RKC, toda tudi RKC ni bila brez krivde.

Ob revolucionarno-partizanskem tudi protirevolucionarno-domobranskega terorja ne smemo spregledati. Pa tudi tega ne, da se je že na spravi slovesnosti v Rogu začela rehabilitacija tega v bratomorni državljanski vojni habilitiranega krvavega nasilja. Zasejana je bila protispravna kal, ki se je nato vse bolj razraščala.

Anton Drobnič in Justin Stanovnik sta v *Zavezi*, v novodomobranskem glasilu, kmalu razglasila, da državljanska vojna (vzporedno s komunistično revolucijo) še vedno traja in da zato sprava sploh ni možna. Ne samo dokler ne bo prišlo do mirovne pogodbe med dediči komunizma in dediči domobranstva, ampak tudi ne potem, dokler bodo ti še živi. V resnici tudi ne potem, ko bodo že mrtvi. Do sprave v slovenskem narodu bo po njunem razglasu lahko prišlo šele po dokončni zmagi domobranstva, po dokončnem porazu komunistične ideje, torej tedaj, če ta načrt vzamemo resno, ko bo preostalo še samo »gorje zmagovalcev« in sprava sploh ne bo več potrebna. Kakor sprava ni bila potrebna za komuniste, ko so po svoji krvavi zmagi postali in ostali ena sama stran, se pravi, paradokсна enostrankarska Stranka, tj. Partija. Saj je bila druga stran dokončno pospravljenjena, spravljena s sveta.

Postopna rast domobranske kali, ki jo je predsednik Nove Slovenske zaveze zasadil na pogrebni/spravni slovesnosti v Rogu, je dosegla svoj prvi vrh s silovitim napadom²¹³ na nadškofa Stresa, ki ga je Drobnič uprizoril v zapisu *O povratku škofa Rožmana*:

²¹³ Ta napad, ki je bil bržkone pripravljen v soglasju z (argentinskim) domobranskim lobijem (od Jožeta Bernika prek Rodetov do ihanskega župnika Andreja Pozniča), je bil po mojem pravi razlog za Stresovo odstavitev s položaja ljubljanskega nadškofa in metropolita; ne pa zapleti z bankami. Maščevalnost kardinala Franceta Rodeta je neizmerna, saj vemo, da je zaradi dvorca Goričani zadela tudi nadškofa Alojzija Urana. Prva žrtev je bil sam nadškof Šuštar, ki bi moral zaradi svojih zaslug za osamosvojitve Slovenije in oblikovanje slovenske škofovske konference postati prvi slovenski kardinal; glej knjigo *Vloga nadškofa Šuštarja pri osamosvojitvi Slovenije* Jerneja Vrtovca, Mohorjeva družba, Ljubljana 2016. Druga žrtev je bil, z vidika svoje cerkvene kariere, dr. Janez Gril, tedanji direktor Družine in operativni organizator sprave slovesnosti v Rogu.

Precej megleno se je povrnilo šele po treh letih, ko smo pozimi 2013 prebrali sporočilo nadškofa dr. Antona Stresa. Megleno zato, ker se je nadškof skliceval na Milana Kučana kot pobudnika prekopa in navajal njegovo »dovoljenje« za prekop tudi brez rehabilitacije, kar bi bilo seveda ugodno za nadaljnje manipuliranje z Rožmanom, pri tem pa se je navedba končala pred Kučanovim navodilom, da mora prekop biti »brez triumfalizma«. Po pogrebu smo iz zapisa v Družini izvedeli še za navodilo, ki ga je že ob Rožmanovi smrti leta 1959 UDBA poslala škofu Vovku, ki je v Rožmanovi odsotnosti upravljal ljubljansko škofijo, da ob smrti ne smejo zvoniti in da smrti ne smejo oznanjati po cerkvah. Vse ukazano se je tudi zgodilo: ob pogrebu nobenega govora, oznanila po cerkvah ni bilo, zvonovi, ki so se ob maršalovi smrti pregreli, so bili ob škofovem pogrebu nemi, objavo pogreba v Družini je večina bralcev prejela šele dan po pogrebu, tudi pri Novi Slovenski zavezi smo za Rožmanov pogreb izvedeli iz Lemonta. Tako so ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana 13. 4. 2013 v njegovi stolnici pokopali po obredu svete Cerkve, dopolnjenem po protokolu UDBE in po navodilu komunističnega vodje Milana Kučana.²¹⁴

Za Drobniča posvečenost mrtvih kot taka torej ne pomeni nič. Prizna jo šele, ko je sakralizirana (sakralno = je sveto + moč, oblast). Drugače rečeno: tisti, ki zasluži pokop oz. pogreb, mora imeti ne le ime, ampak mora dobiti vrnjeno, če ga nima, tudi oz. predvsem dobro (čisto, četudi oprano) ime. Na podlagi Drobničeve zahteve, da bi moral biti Rožman prej rehabilitiran kot pokopan, da bi moral biti pred prekopom domov sodno razglašen za nedolžnega, sem za Delo zato napisal prispevek z naslovom *Če bi bila Antigona klerikalka, ne bi nikoli pokopala Polinejka*.²¹⁵ Brata, ki ga je oblast razglasila za izdajalca in zato prepovedala njegov pogreb: s pismenim ukazom. Antigona ga je kljub zagroženi smrtni kazni vseeno pokopala, sledeč nenapisani pravrednoti etičnosti in lastni vesti ter ne oziraje se na to, ali je bil njen brat, dokler je bil živ, dober ali slab. Kajti: po smrti, kot mrtvi smo vsi enaki. To praresnico lahko spregleda in zavrže le institucionalizirana vest, zaukazana iz takšne ali drugačne Institucije.

²¹⁴ Anton Drobnič: *O povratku škofa Rožmana*, 23 Zaveza 3, zaporedna št. 90, Ljubljana 2013, str. 74.

Drobničevi protispravni naravnosti, sovpadajoči z interesi argentinskega domobranskega lobija, je nazadnje povsem podlegel tudi zdajšnji predsednik Nove Slovenske zaveze. Medtem ko na vabilu *Spravna maša v Kočevskem rogu* kočevske župnije še najdemo sintagmo »spominska in pravna slovesnost«, je v intervjuju Bogomira Štefaniča z Matijo Ogrinom (Družina, 9. 6. 2020) govor še samo o »spominski slovesnosti« in »pogrebni maši«. Razlika med *spravno slovesnostjo* 1990 in *spominsko slovesnostjo* na domobranstvo 2020 nam bo postala najbolj nazorna, če si ogledamo posnetek nadškofa Šuštarja in ob njem stoječih ter posnetek nadškofa Zoreta in ob njem stoječih.

²¹⁵ Tine Hribar: *Če bi bila Antigona klerikalka, ne bi nikoli pokopala Polinejka*, Delo – Sobotna priloga, 12. december 2014, str. 8–9.

7. Prihodnost sprave

Bržkone se to, skupaj z vsemi prisegami od leta 1935 do leta 1945, ne bo ponovilo. Vseeno pa ne moremo mimo dejstva, da se je tisti mali madež, ki ga leta 1990 skoraj nihče ni opazil, zdaj razlezel čez vso sliko pravne slovesnosti v Rogu. Tisti madež, ki je omogočil dandanašnje sklicevanje nekaterih na to, da naj bi bila »pravna slovesnost« le »manipulacija iz preračunljivega pragmatizma«, »prevara, ki se vleče vse do danes«, itn. Takšne trditve, ki jim nadškof Šuštar ni nikoli podlegel, dokazujejo, kako velika škoda je nastala, ko je na pritisk Nove Slovenske zaveze in ob asistiranju nasprotnikov slovesnosti v Predsedstvu predsedstva Republike Slovenije prišlo do sklepa, da se Kulturo iz srede med Cerkvijo in Državo izrine na konec. In s tem na rob, na katerega Država ne bi bila odrinjena, četudi bi Kučan nastopil na koncu, v tretjem delu slovesnosti. Kajti kultura, ki jo je v času pred slovensko osamosvojitvijo zaradi zaspanosti Slovenske akademije znanosti in umetnosti zastopala *Nova revija*, je sicer bila osrednja; a ne kot središče, marveč kot podlaga. Najprej na eksistencialni, bivanjsko-ontološki, potem pa tudi na etični (v ožjem pomenu) in politični (v najširšem pomenu) ravni.

Eksistencialna raven je protoetična raven, raven pred pravičnostjo (v običajnem pomenu), celo pred razliko (spet v običajnem pomenu) med dobrim in zlom. Smo na ravni svetosti življenja in posvečenosti mrtvih, na ravni vere (v izvornem, predreligioznem pomenu). Naj ponovim, po Sofoklovi Antigoni: človeka kot človeka gre pokopati v vsakem primeru, ne glede na njegova dobra in zla, celo zločinska dejanja. Gre za spravo z mrtvimi, brez katere ni sprave med živimi: ne med ljudmi kot osebami ne med ljudmi kot družbenimi bitji oziroma državljani. To raven naj bi na pravni slovesnosti v Rogu s svojim govorom v imenu slovenske kulture izpostavil pisatelj Drago Jančar.²¹⁶ Faktično jo tudi je, v resnici pa ni prišel do besede.

Ko je Kučan svoj govor sklenil, so ljudje menili, da je konec, in so se začeli razhajati. Zaradi pritiska množice kot posamezniki tudi drenjati. Jančarjevega govora tako skoraj nihče ni poslušal, tudi slišal ne, še manj pesnike, ki so nastopili za njim. Prvi, ki so se čutili prevarane, smo bili zato prav kulturniki. V zraku je bilo čutiti, da je nekaj narobe, takoj ko se je v trojico Cerkev, Kultura, Država vrinil četrti, domobranski element.

Po izvornem scenariju bi moral Jančar nastopiti takoj za nadškofom Šuštarjem in pred predsednikom Kučanom ter tako Kulturo umestiti med Cerkvijo in Državo. Toda na slovesnosti sami je prišlo do sabotaže pravnosti, saj

²¹⁶ Naj dodam, da so živi dediči domobranstva s svojimi pismi (glej *Zavezo*, št. 60) nadškofu Šuštarju skušali vnaprej blokirati pravno slovesnost v Rogu, po njej pa (glej *Premike* Janeza Janše) tudi osamosvojitve, namreč vse dotlej, dokler ne bodo dosegli podpisa mirovne pogodbe in s tem zmagoviti konec (prek velike večinske zmage katolikov na volitvah) še zmeraj trajajoče državljanske vojne.

Tine Hribar (foto: Ivan Rampre)

je četrti, nepredvideni element v podobi domobranstva pravno slovesnost, nanašajočo se na mrtve kot mrtve, omadeževal s poskusom rehabilitacije vojaških sodelavcev nacističnega okupatorja, s tem pa počez vrnitve dobrega imena vsem, tudi zločinskim domobrancem in njihovim ideologom, predvsem pa še živim bivšim domobrancem. Nastopajočim domobrancem na pravni slovesnosti ni šlo toliko za vključitev nepokopanih domobrancev v občestvo živih in mrtvih, kolikor za rehabilitacijo njih samih, drugače rečeno, za pretvorbo pravne slovesnosti v slavljenje »vojščakov Kristusa Kralja«, za obujanje Katoliške akcije in s tem za ponovno oživitev državljanske vojne.

To smo strateg Demosa takoj zaznali, vendar nismo reagirali, saj smo imeli pred seboj povsem drugačen cilj: doseči spravo vsaj na simbolni ravni in med večino Slovencev. Zavedajoč se, da brez te sprave ne bo možna osamosvojitve Slovenije. Brez pravne slovesnosti v Kočevskem rogu ne bi prišlo do osamosvojitvenega plebiscita v vsej njegovi veličini, brez te veličine pa tudi do osamosvojitve Slovenije ne.²¹⁷ Toda to smo vedeli bolj na nezavedni kot zaved-

²¹⁷ Kaj vse je bilo narobe, se je docela pokazalo šele po tridesetih letih, ko se je Nova Slovenska zaveza uveljavila kot edina »prirediteljica spominske slovesnosti«, tako da je njen predsednik zdaj dokončno okupiral Kulturo in s svojim uvodnim govorom na slovesnosti 2020 več kot zavzel mesto Draga Jančarja s prve pravne slovesnosti, saj si je prilasti mesto prvega govornika, pred predsednikom države in predsednikom vlade, celo pred nadškofom.

ni ravni. Kljub vsemu je osrečujoči občutek edinosti in sprave, vsaj z mrtvimi, prevladal nad potlačenostjo zaradi politične zlorabe pogrebne maše in etične omadeževanosti pravne slovesnosti.

Dandanašnji protispravni teologi in ideologi Nove Slovenske zaveze ta dejstva spregledujejo, prej namerno kot nehote, in zato ne glede na vse proklamirane dobre namene problem sprave potiskajo v območje morale moraliziranja, takoj za tem pa tudi v območje politiziranja. In s tem drsijo globoko pod raven nadškofa Šuštarja. Imajo sicer prav, ko kritizirajo zdrs teženj po spravi v spravaštvo/slogaštvo (katerega izraz sta hkratna rehabilitacija škofa Rožmana in majorja Mitje (Ribičiča) ali postavitev »dvokapnega spomenika« na Kongresnem trgu) ter se upirajo redukciji sprave na »neki na hitro in poceni dosežen mir« (preden bi bil ta – po Justinu Stanovniku – sklenjen z mirovno pogodbo), redukciji zgolj na pomiritev in umiritev oziroma na »neki pogajalski proces« (okoli katoliškega šolstva itn.). Nimajo pa prav, ko skušajo diskreditirati Šuštarjevo odločitev za pravno slovesnost v Kočevskem rogu. Ki da je ne more biti in je torej kljub takšnemu poimenovanju ni moglo in ni smelo biti, dokler ne bo dosežena »prava sprava«, se pravi, tako etična kakor politična sprava pod našimi pogoji?

Toda ali ni prav takšna zahteva protispravna? Ni to sprava, ki pravi-
co²¹⁸ postavlja pred resnico? In kaj je potem vera v to, da nas lahko osvobodi le resnica?

Sprava iz resnice (sovpadajoče s praetičnimi vrednotami in zato neodvisne od specifičnih moralnih in političnih prepričanj), spominjajoča se spravljenost z mrtvimi kot pogoj zavestne sprave med živimi je (bila) predpogoj družbenih, moralnih in političnih oblik sprave. Te se skozi pravni proces lahko razvijejo le ob hkratnosti duhovnih in duševnih osvoboditev in očiščenj. S sočutjem in odpuščajočim dopuščanjem. Tega ne smemo pričakovati

²¹⁸ Še bolj škandalozno verzijo te poteze je s svojim govorom začrtal premier Janez Janša. Po modelu permanentne komunistične revolucije je razglasil permanentni boj za »spravo« (pred leti pa permanentno osamosvajanje), torej vztrajanje v slovenskem razkolu Možinovega tipa. Dokler ne bo dosežena totalna zmaga pravovernih. In obenem, kar je sicer povsem v skladu s formulo iz domobranskega priročnika *Smrt osvobodilni fronti*, zagrozil z dokončnim izbrisom »krivoverskih« bratomorilcev: »Ne bomo vam dovolili, da Slovence ponovno pahnete v bratomorno divjaštvo. Preveč gorja je to slepo sovraštvo že povzročilo. Storili bomo vse, kar je treba, da vam to ne bo uspelo.« (Janša: »Zmogli bomo, čeprav pozno, vrniti ime in spomin tudi vsem nepokopanim«, *Demokracija*, 11. 6. 2020, str. 29.) Ne glede na ceno. Takšna grožnja je vselej nekakšen bojni krik. In povzroča prav nasprotno od zaželenega. Tako kot sta partijski in klerikalni poziv k enotnosti vselej zaostрила problem edinosti, ga zaostrovala vse do izobčenja in uničenja zaukazano enotnost motečih. »In spravo bomo dosegli. Nekoč v prihodnosti.« Ne, tako že ne. Preveč je vse skupaj podobno komunističnemu dolgemu prehodnemu obdobju do svetle prihodnosti. Ob tem ni čudno, da je Janša zdaj tako rekoč pozabil na svoj pred leti večkrat izrečeni stavek: »Kolaboracija z okupatorjem je bila zavrženo dejanje.« (Janez Janša, *Demokracija*, 19. 3. 2009, str. 45)

le od drugih, od dosedanjih nasprotnikov, ampak moramo to terjati najprej od samih sebe in od svojih sodrugov. Le spravljenost z lastno preteklostjo in zdajšnja spravljenost omogočata dovršitev sprave. Oprte na osebno človekovo dostojanstvo in občestveno etično prapravilo vzvratne medsebojnosti, tj. na zlato pravilo, lastno ne samo vsem svetovnim religijam (tako tistim z Bogom kakor tistim brez njega), marveč človeku kot človeku.²¹⁹ V tem je na pravni ravni utemeljena enakopravnost med ljudmi, na eksistencialni ravni pa iz tega izvira sočutje s sočlovekom, čustvo, ki je globlje od usmiljenja, ujetega v razmerje od zgoraj navzdol.

8. *Spravna prihodnost*

Ponovimo za konec osrednjo pravno misel nadškofa Šuštarja: »Vedno znova sem poudarjal, da si moramo prizadevati za spravo med živimi, ko smo vsaj formalno dosegli spravo z mrtvimi. Žal tudi kristjani niso bili vedno pripravljeni na tako spravo. Večkrat slišim ugovor: *Najprej bomo malo obračunali*. Vedno znova pa mora Cerkev spominjati na Kristusove besede: *Oče, odpusti jim, saj ne vedo, kaj delajo* (Luk 23,34).« Ker v tem novozaveznem reku posredno še zmerom tiči samopovečevanje, saj z njim nasproti drugim nastopamo z vzvišene pozicije, velja to reklo nekoliko premakniti in ga aplicirati nase: *Odpuščamo si, saj nismo vedeli, kaj delamo*. In se skozi tako spremenjeno, etično povsem sprejemljivo misel približajmo naslednji samoosmislitvi: Če prej nismo vedeli, kaj delamo, se bržkone tudi zdaj ne zavedamo vseh posledic svojih sedanjih dejanj, zato bodimo kar se da skromni; ter prizanesljivi ne samo do sebe, ampak tudi do svojih nasprotnikov, do drugače mislečih/verujočih.

Če se z mesta te resnice ozremo nazaj, bomo videli: zgodovinske silnice so sredi 20. stoletja v svoj krvavi vrtinec na Slovenskem vsrkale ne samo komunistične ideologe, ampak tudi vodilne katoliške teologe. Bili so, na osebni

²¹⁹ Človek v svoji biti, človek kot človek je najprej zgolj človek, pred vsemi svojimi vlogami in položaji. Ideologije, med katere spada tudi politični katolicizem, pa razmerje postavijo na glavo. Najprej si, moraš biti katolik, šele potem si Slovenec, prav nazadnje človek kot človek. Kdor je ateist, brezbožec, ki ne verjame v Boga, je po *Bibliji* norec, po katoliškem katekizmu pa žival. Manj kot žival oziroma od vseh živali najslabša žival. *Pogine naj pes!* V času Levstika. V času domobranstva pa *V imenu Kristusovih ran naj pogine partizan!* In vzvratno. Ko se je Spomenka Hribar zavzela za pokop zločinsko pomorjenih in nepokopanih mrtvih domobrancev, so ji, so nama bivši partizani, tudi najini prijatelji govorili: *To niso bili ljudje, to so bile zveri*. Zato niso bili, na čelu z Zvezo borcev, za napis *Umrli za domovino* na pravem obelisku, ki ga je predlagala Spomenka Hribar. Ker so bili proti spravi tedaj, na začetku osemdesetih let, pred osamosvojitvijo, po njej pa so z istimi protispravnimi ugovori in gesli kmalu začeli nastopati tudi bivši domobranci z Novo Slovensko zavezo na čelu. Zdaj so obrnili ploščo, sicer še zmerom govorijo o spravi, toda o spravi v perverzno protispravnem, razkol obnavljajočem pomenu.

ravni, krivi, po svoji vesti, a na metafizični ravni, na ravni vladajočega epohalnega razumevanja biti iz volje do moči, niso bili krivi; vzeto v celoti, bili so krivi, toda brez absolutne krivde. Brez krivde in s tem odgovornosti, ki je do nedavnega terjala absolutno obsodbo, tj. obsodbo na smrt. Danes, ko smo se ovedeli, da je smrtna kazen na ravni biti krivična, v nasprotju z etično pravrednoto svetosti življenja, tega dejstva ni mogoče ne spregledati ne zatajiti.

Toda 21. stoletje je kontroverzno stoletje. Na ontološki ravni ne živimo več izključno pod oblastjo volje do moči. Živimo pod obnebjem sočutja s seboj in drugimi. Zavedamo se, da je tudi drugi, tako kot jaz sam, smrtno bitje, izročeno končnosti lastne biti. V skladu s tem je katoliški oporečniški teolog Hans Küng na začetku stoletja dosegel, da je Generalna skupščina OZN sprejela resolucijo o projektu »Svetovni etos«, katerega avtor je. Pravrednote svetovnega etosa so skupne vsem družbam, vsem religijam in konfesijam, zato si jih ne more ekskluzivno prilaščati nobena od njih. Žal pa se je sočasno zgodilo prav to. ZDA so v imenu svojih vrednot, obenem pa povsem samovoljno napadle Irak in prekršile z množičnim ubijanjem vse vrednote svetovnega etosa. Na tej ravni je spet zmagala volja do moči, še več, ta se je prelevila v še bolj brezobzirno voljo, v voljo do volje. V voljo, ki se na ravni svetovnih voditeljev kaže kot njihova samovolja, leglo avtoritarnosti, če že ne totalitarnosti.

Živimo torej v Razcepu med obzirnim sočutjem in brezobzirno voljo do moči, preraslo v voljo do volje. V Razcepu, ki nam grozi z novimi razkoli in tako že vnaprej ogroža svetovno spravo kot pogoj miroljubnega sobivanja. Kako iz tega Razcepa?

Do sprave in s spravo

Izjava predsedstva SRS o narodni in državljanski umiritvi, 4. marec 1990 in Izjava Slovenske pokrajinske škofovske konference o narodni spravi, 13. 3. 1990 – 30 let pozneje

*Bolj kot občutek dolžne zahvale za izkazano zaupanje, da ste me izbrali za predsednika tega visokega zbora, me predvsem naravnost pretresa zavest o zgodovinski in usodni prelomnici sedanjega trenutka za slovenski narod. S konstituiranjem te skupščine lahko menimo, da se je končala državljanska vojna, ki nas je lomila in hromila skoraj pol stoletja.*²²⁰

S temi dramatičnimi besedami je 9. maja 1990 novi predsednik Skupščine Republike Slovenije France Bučar začel inavguralni govor. Potem ko so aprila 1990 potekale po letu 1927 prve svobodne in demokratične večstrankarske volitve v Sloveniji/Jugoslaviji, je bil z uvedbo večstrankarske pluralne demokracije vzpostavljen tudi formalni okvir, ki je omogočal demokratično reševanje vseh vprašanj, ki so zadevala slovensko družbo. Da se je to dogajalo v času, ki sta ga v okviru dramatičnega globalnega spreminjanja mednarodnih odnosov zaznamovala konec bipolarne ureditve sveta in padec Berlinskega zidu, je seveda predstavljalo pomemben in nespregledljiv vidik, ki je vplival tudi na tedanje dogajanje v Sloveniji.

Vsekakor je tedaj obstajalo v slovenski družbi načelno soglasje o tem, da je napočil čas, ki omogoča tudi ustrezno urejanje odprtih vprašanj, povezanih z drugo svetovno vojno in njenimi posledicami, z namenom, da ta v prihodnosti ne bi več bremenila slovenske družbe. Tudi o tem, da so z vzpostavitvijo demokratičnega družbenega okvira dokončno ustvarjeni vsi, tudi formalno-pravni temelji za nepristransko in celovito obravnavo preteklosti, tudi obdobja okupacije od 1941 do 1945, ni bilo dvoma. V znatnem delu slovenski javnosti se je utrdilo prepričanje, da je o teh vprašanjih nujen nov razmislek. Da je treba kritično pretresti obstoječe raziskave ter ob upoštevanju sodobnih metodoloških konceptov interpretativno in terminološko posodobiti podobo druge svetovne vojne in jo spraviti v novo ravnovesje, seveda na podlagi temeljnih

²²⁰ Rosvita Pesek, Bučar. Celovec: Mohorjeva družba, 2016, str. 186–187.

znanstvenih načel. Na osnovi takšne znanstvenokritične metodologije utemeljena zgodovinska rekonstrukcija medvojnega dogajanja na Slovenskem naj bi predstavljala ustrezno izhodišče za novo družbeno pogodbo.

Da bi tudi na simbolni način označili začetek procesa, ki bi vodil k ureditvi odprtih vprašanj, povezanih z drugo svetovno vojno in njenimi posledicami, o čemer je, kot rečeno, v slovenski družbi obstajala visoka stopnja načelnega soglasja, je na aprilskih volitvah (1990) demokratično izvoljeno predsedstvo Republike Slovenije sprejelo odločitev, za katero je sicer dala pobudo Spomenka Hribar,²²¹ za koncept državno-cerkvene slovesnosti z verskim obredom in dvema govorcema (predsednik predsedstva Republike Slovenije in slovenski metropolit).²²² Slovesnost, ki so se je udeležili najvišji predstavniki političnega in javnega življenja, s predsednikom predsedstva Republike Slovenije Milanom Kučanom vred, maševal pa je metropolit, ljubljanski nadškof Alojzij Šuštar, je potekala 8. julija 1990 v Kočevskem rogu. S tem dejanjem so hoteli storiti »prvi korak k pomiritvi, ki je tako zelo pomembna za slovenski narod in njegovo državo«, ter tako prispevati »k nastajanju takih razmer v političnem in javnem življenju Slovenije, ko preteklost ne bo več obremenjevala medčloveških odnosov«.²²³

Ideja o potrebi po narodni spravi se je v jugoslovanski družbi med posameznimi narodi (sprva predvsem v Srbiji in Sloveniji) pojavila v kontekstu splošne ideološke sprostitev po Titovi smrti leta 1980. V slovenski družbi je postala problematika narodne sprave relevantno vprašanje predvsem po zaslugi Spomenke Hribar, ki je v eseju z naslovom *Krivda in greh* opredelila potrebo po narodni spravi in zahtevo po postavitvi obeliska vsem žrtvam druge svetovne vojne. Zbornik, posvečen Edvardu Kocbeku, v katerem je Hribarjeva objavila esej, je bil natisnjen leta 1984, a ni bil izdan vse do leta 1987.²²⁴ Kljub temu je bila njegova vsebina znana, ker je krožila v delu javnosti. V javnosti je pobuda Spomenke Hribar doživela zelo nasprotujoče si odzive, od podpore pa vse do popolnoma odklonilnih stališč.

Ideja narodne sprave se je najprej pojavila med politično emigracijo, a kot način urejanja odprtih vprašanj v zvezi z drugo svetovno vojno in njenimi posledicami v dialogu z oblastmi v domovini postajala v krogih politične emigracije aktualnejša šele od konca 70. let prejšnjega stoletja, ko se je postopoma med njimi tudi uveljavila kot v tedanjih okoliščinah, ki jih je narekoval

²²¹ Zdenko Roter, *Padle maske. Od partizanskih sanj do novih dni*. Ljubljana: Sever & Sever, 2013, str. 412–413.

²²² Božo Repe, *Milan Kučan, prvi predsednik*. Ljubljana: Modrijan, 2015, str. 282–283.

²²³ Božo Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*. 2. del. – Slovenci in federacija. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003, str. 21.

²²⁴ Spomenka Hribar, *Krivda in greh*. Kocbekov zbornik (ur. Dimitrij Rupel). Maribor: Založba Obzorja, 1987, str. 6–68.

mednarodni kontekst, najprimernejši koncept za doseg temeljnih ciljev, ki so, seveda, ostajali vseskozi isti in enaki. Sicer pa je slovenska politična emigracija vseskozi budno spremljala dogajanje v domovini, tako da so stališča Spomenke Hribar, ki jih je javno predstavila v 80 letih prejšnjega stoletja, močno odmevala tudi v njenih vrstah. Večina njenih predstavnikov je pohvalila njen pogum, predvsem zato, ker je spregovorila tudi o povojnih pobojih, manj pa so v emigrantskih krogih kazali navdušenja nad tem, kako je Hribarjeva problematizirala vprašanje narodne sprave.

Kljub medijskemu obračunavanju, ki je leta 1985 privedlo tudi do izključitve Hribarjeve iz Zveze komunistov, se je ta problematika, ki jo je pobudnica konceptualno umestila v kontekst narodne sprave, od srede 80. let prejšnjega stoletja v slovenski javnosti sicer vse bolj uveljavljala kot legitimna tema, a je bila dolgo časa izključna domena civilne pobude. V ozračju druge polovice 80. let prejšnjega stoletja, ko se je vse bolj utrjevala želja, da bi si Slovenija zagotovila čim samostojnejši položaj v okviru jugoslovanske države, je tudi pobuda Spomenke Hribar predstavljala pomembno razsežnost v preseganje notranjih razlik in doseg enotnosti, potrebne za uresničitev temeljnega cilja.

Tik pred aprilskimi svobodnimi in demokratičnimi večstrankarskimi volitvami se je v ta proces vključila tudi država, ko je predsedstvo Socialistične republike Slovenije 4. marca 1990 objavilo *Izjavo o narodni in državljanski umiritvi*.²²⁵

Izjava predsedstva Socialistične republike Slovenije²²⁶ je pomenila bistveno prelomnico v obravnavi omenjenih procesov, saj je to vprašanje postavila na raven državnih ustanov. S tem je proces celovitega odpravljanja posledic druge svetovne vojne dobil nove razsežnosti.

Nekaj dni za izjavo predsedstva Socialistične republike Slovenije, a še pred aprilskimi volitvami, je na seji 13. marca 1990 tudi Slovenska pokrajinska škofovska konferenca sprejela *Izjavo o narodni spravi*.²²⁷ Izjava uvodoma pozdravlja gesto predsedstva Socialistične republike Slovenije kot pomemben korak k »razreševanju življenjskega vprašanja in prihodnosti slovenskega naroda«, a hkrati poudarja, da »v naši izjavi nočemo zavzemati stališča do posameznih trditev v izjavi predsedstva. K temu naj prispeva javna razprava.«²²⁸ Nato pa je zapisano:

²²⁵ Prav tam.

²²⁶ Besedilo izjave je bilo oblikovano na podlagi osnutka, ki ga je pripravil zgodovinar akademik Janko Pleterski, ki je bil član predsedstva SRS (1988–1990).

²²⁷ France Martin Dolinar, *Resnici na ljubo*. Izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih. Ljubljana: Družina, 1998, str. 31–34.

²²⁸ Prav tam. Do obširne javne razprave je nato tudi dejansko prišlo. Ena tedaj bolj odmevnih je bila anketa »Z narodno spravo – konec državljanske vojne?« *Borec. Revija za zgodovino, antropologijo in književnost*, 42 (1990) 5–6–7: 582–716, za katero je uvodna izhodišča pripravil Boris Mlakar.

Umiritev je po mnenju Slovenske pokrajinske škofovske konference cilj, za katerega se Cerkev zavzema po svojih najboljših močeh in hoče iskreno sodelovati z vsemi, ki jim je to pri srcu. Vendar umiritve ni mogoče ukazati ali izsiliti. Pot k njej je edino sprava, brez katere ne more biti trajne in resnične pomiritve. Zato je sprava prva in najnujnejša naloga. [...] Pri spravi je treba najprej upoštevati spravo z mrtvimi in nato spravo z živimi. Druge ni brez prve. [...] Za spravo med živimi, to je edino pot do narodne umiritve, pa je po našem mnenju treba [...] ugotoviti polno in celostno zgodovinsko resnico o vseh dogodkih od začetka zadnje vojne do danes. Edino resnica nas more osvoboditi, biti podlaga za spravo in omogočiti pot k pomiritvi. Zato je treba najprej objektivno ugotoviti in objaviti vsa dejstva, kolikor je to le mogoče, na podlagi dokumentov in pričevanj. Nerazčiščene preteklosti ni mogoče kratko malo pozabiti ali izbrisati, posebno zato ne, ker je bilo doslej razširjenih toliko neresnic ali sploh ni bilo mogoče ugotoviti in povedati resnice.²²⁹

Tik pred slovesnostjo v Kočevskem rogu je 2. julija 1990 komisija Pravičnost in mir pri Slovenski pokrajinski škofovski konferenci podala izjavo *Za globlje razumevanje sprave*, ki jo je podpisal njen tedanji predsednik Anton Stres, poznejši celjski škof (2006–2009) in ljubljanski nadškof (2010–2014). V njej je bilo precej bolj neposredno izraženo pričakovanje katoliške cerkve na Slovenskem v zvezi z omenjenimi odprtimi vprašanji:

Pred pogrebno slovesnostjo pobitih v Kočevskem rogu se v naši, pa tudi izseljenski javnosti, še močno izražajo številni in včasih zelo različni pogledi na tako imenovano spravo. Pri tem ne manjka nesporazumov in netočnega ocenjevanja namenov enih in drugih. Zato je primerno, da še enkrat pojasnimo namen pogrebne slovesnosti v Kočevskem rogu in kakšno zvezo naj ima to dejanje s spravo, ki bo gotovo veliko daljše dogajanje. V Kočevskem rogu ležijo pobiti ljudje, ki so jih vojni zmagovalci hoteli čisto preprosto izbrisati iz našega spomina. S pogrebno slovesnostjo jim hočemo vrniti najbolj temeljno človeško dostojanstvo, ki ga dolgujemo mrtvim: da so prišteti med mrtve in da imajo svoj grob. [...] Vemo, da se sprava s tem ne končuje, temveč šele začenja. Sprave namreč ni brez čim popolnejše resnice: do te resnice pa je pot še dolga. Do nje bomo prihajali samo tako, da bomo presegali tudi najrazličnejše predsodke, posebno še tiste, ki izhajajo iz naših različnih ideologij. [...] Zato se ne moremo strinjati s tistimi, ki menijo, naj na preteklost preprosto pozabimo. To bi pomenilo, da hočemo rano samo prekriti, ne pa ozdraviti. Še huje, to bi pomenilo, da hočemo krivice pustiti

²²⁹ Dolinar, *Resnici na ljubo*, str. 31–34.

Bojan Godeša (foto: Ivan Rampre)

*nepopravljene, kar je isto, kot da vanje privolimo. Seveda je jasno, da vseh krivic ne bo mogoče v celoti popraviti. Toda zaradi tega nam moralno ni dovoljeno, da ne bi skušali narediti vsaj tisto, kar se storiti da.*²³⁰

Z uradnima izjavama se je tudi Katoliška cerkev na Slovenskem pridružila omenjenim prizadevanjem in se v odnosu do države skušala uveljaviti kot avtonomen dejavnik, z lastno vizijo reševanja teh vprašanj.²³¹

Stanje 30 let pozneje (2020)

Danes lahko trdimo, da obstaja v slovenski družbi soglasje, da je pomenila slovesnost v Kočevskem rogu leta 1990 simbolno prelomno točko oziroma, kot je to dejal Anton Stres, »velik korak naprej«,²³² skratka, dogodek, ki je zaznamo-

²³⁰ Za globlje razumevanje sprave. Izjava komisije Pravičnost in mir (prof. dr. Anton Stres). *Družina*, 8. 7. 1990, str. 13.

²³¹ Sašo Cmrečnjak, Slovenska sprava: zgodovinski pregled. *Zgodovinski časopis*, 2016, 3–4, str. 16–19; Bojan Godeša, Reconciliation instead of History. Quarter of a Century of the Republic of Slovenia. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2016, 3, str. 101–117.

²³² Anton Stres (1942). Boštjan Furlan, Ožbej Peterle, Marko Balažic, *Slovenija in pika! Ljubljana: Cankarjeva založba*, 2016, str 452.

val celotno nadaljnje dogajanje, ne glede na zelo razlikujoče si današnje ocene o njenem značaju kakor tudi o okoliščinah, v katerih je do nje sploh prišlo.

Ob ugotavljanju pozitivnih plati procesa, ki ga je na simbolni ravni sprožila slovesnost v Kočevskem rogu, je vsekakor treba izpostaviti reševanje pietetnih vprašanj. Da je bilo na tem področju verjetno največ storjenega, poudarjajo mnogi. Naj to ponazorim z zapisanimi besedami, tik pred obeležitvijo 30. obletnice roške slovesnosti v tedniku *Družina* izpod peresa Janeza Grila v komentarju *Resnica in sočutje*: »S prvo roško mašo se je začel pravni proces, ki je prinesel veliko dobrega. Zamolčane žrtve, očetje, sinovi, bratje, strici, sosede, rojaki so dobili obraze in imena, spominske plosče ...«²³³

Družbeni konsenz se glede ocene reševanja teh problemov s tem sicer še ni izčrpal, a lahko zgolj soglasno ugotovimo, da na ostalih področjih ni prišlo do rešitev, ki bi ustrezno uredila vprašanja, ki so se odprla pred 30 leti.

Dosedanja prizadevanja niso pripeljala niti do razčiščenja medvojne preteklosti – tako ta še nima enotne in enoznačne ocene – niti jim ni uspelo razrešiti ideoloških delitev. Vse bolj je jasno, da so razkol v družbi v gledanju na preteklost (predvsem na čas okupacije 1941–1945) pravzaprav poglobila. Prav tako poznavanje preteklosti zaradi vseprisotnosti teh vprašanj ni večje in boljše, škodo je utrpel tudi ugled zgodovinopisja.²³⁴

Učinek teh procesov je tudi na ravni družbe nasproten od pričakovanj, ki so se pojavila ob njegovih začetkih. Konceptualni pristop, ki se je uveljavil, namreč ni pripomogel k odpravi bremen preteklosti v slovenski družbi, temveč vnaša nove spore in pogloblja delitve. Tudi vprašanja, ki na načelni ravni niso bila nikoli sporna, kot je npr. vprašanje pietete, bi lahko bila bolj celovito urejena, če ne bi bilo uresničevanje pogosto pogojeno tudi z zahtevom po »ustrezni« konceptualno/interpretativni umestitvi. Posebej protislovno deluje predvsem dejstvo, da se je konflikt v gledanju na preteklost v znatni meri razširil tudi na mlajše generacije, ki sicer niso neposredno obremenjene s travmami druge svetovne vojne.

V kontekstu takšnega stanja v slovenski družbi se bom v prispevku osredotočil predvsem na vprašanje, v kolikšni meri lahko že v izhodiščnih tekstih – *Izjavi o narodni in državljanski umiritvi* (Predsedstvo Socialistične Republike Slovenije, 4. marec 1990) in *Izjavi o narodni spravi* (Slovenska pokrajinska škofovska konferenca 13. marca 1990) – prepoznamo elemente, ki so vplivali, da so se dosedanja prizadevanja izkazala ne le kot neustrezna oblika reševanja tovrstnih vprašanj v slovenski družbi, ampak da pravzaprav aktualni način reševanja predstavlja del problema, in ne rešitve.

²³³ Janez Gril, *Resnica in sočutje*. Družina, 14. 6. 2020, št. 24, str. 5.

²³⁴ Bojan Godeša, *Slovenian Historiography in the Grip of Reconciliation. The memory of Guilt Revisited. The Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition* (ur. Oto Luthar in Heidemarie Uhl). Zeitgeschichte, 2019; 2, str. 205–224.

Izjavi sta načelno soglasni predvsem glede ureditve pietetnih vprašanj, ki izhajajo iz potrebe po upoštevanju temeljnih civilizacijskih norm.

»Zunanje znamenje take sprave z mrtvimi naj bo za verne vsaj simboličen krščanski pogreb in maša zadušnica, za vse pa, kjer koli so našli svoj grob, javna spominska slovesnost,«²³⁵ je bilo zapisano v Izjavi o narodni spravi Slovenske pokrajinske škofovske konference.

V tem kontekstu je treba posebej izpostaviti, da je bilo vodstvo Katoliške cerkve vseskozi zelo pozorno, da je simbolični krščanski pogreb, maša zadušnico in molitve opravilo ne le za domobrance, ampak tudi za vse druge žrtve vojnih let, tudi partizanske, kot tudi žrtve drugih narodnosti, Hrvate in Srbe.

Sicer pa *Izjava o narodni spravi* Slovenske pokrajinske škofovske konference uvodoma pozdravlja gesto predsedstva Socialistične Republike Slovenije kot pomemben korak k »razreševanju življenjskega vprašanja in prihodnosti slovenskega naroda«, a hkrati poudarja, da »v naši izjavi nočemo zavzemati stališča do posameznih trditev v izjavi Predsedstva. K temu naj prispeva javna razprava.«²³⁶

Izjavi se ne razlikujeta le v konceptu in metodah reševanja vprašanj ter interpretaciji razumevanja nerazčiščene preteklosti, ampak tudi ali predvsem v tem, kaj sploh naj bo cilj, ki ga je kot simbolni začetek zaznamovala slovesnost v Kočevskem rogu.

Predsedstvo Socialistične republike Slovenije je *Izjavo o narodni in državljanski umiritvi* utemeljilo z besedami, »da je v tem resnem in usodnem trenutku prehoda v pluralistično demokratično ureditev dolžno spregovoriti o vprašanju, ki se v javnosti obravnava kot problem 'narodne sprave'«. ²³⁷ Namen njene obravnave mora biti po mnenju predsedstva Socialistične republike Slovenije, da »pripomore k ustvarjanju takega vzdušja v političnem in javnem življenju Slovenije, ko preteklost ne bo več bremenila medčloveških odnosov danes in jutri. To je problem narodne in državljanske umiritve 45 let po končani vojni. Državna politika mora v interesu javne blaginje biti usmerjena k odpravljanju vsake možnosti sodobnega državljanskega razkola.«²³⁸

Slovenska pokrajinska škofovska konferenca v *Izjavi o narodni spravi* skuša predstaviti svoj koncept, ki je utemeljen na spravi, kot edino možno obliko reševanja: »Umiritev je po mnenju Slovenske pokrajinske škofovske konference cilj, za katerega se Cerkev zavzema po svojih najboljših močeh in hoče iskreno sodelovati z vsemi, ki jim je to pri srcu. Vendar pomiritve ni mogoče ukazati in izsiliti. Pot k njej je edinole sprava, brez katere ne more biti trajne in resnične pomiritve. Zato je sprava prva in najnujnejša naloga.«²³⁹

²³⁵ Dolinar, *Resnici na ljubo*, str. 31–34.

²³⁶ Prav tam.

²³⁷ Narodna umiritev kot pogoj za mirno sožitje. *Delo*, 5. 3. 1990, str. 1–2.

²³⁸ Prav tam.

²³⁹ Dolinar, *Resnici na ljubo*, str. 31–34.

Pri tem se je Slovenska pokrajinska škofovska konferenca sklicevala tudi na dolžnost kristjanov z vidika spoštovanja verskega nauka, vendar koncept sprave vsebuje še druge razsežnosti, ki jih ni moč spregledati. Te pa v obliki takšnega pogojevanja vendarle ni moč tako enoznačno že vnaprej sprejeti kot edino možno obliko reševanja. Pri reševanju teh vprašanj je namreč treba upoštevati in zaobjeti tudi druge prav tako pomembne vidike, ki pa se dotikajo vseh in niso zamejeni z versko, nazorsko ali politično pripadnostjo: Koncept je že v tej točki sam po sebi vprašljiv, zlasti pri razreševanju tako kompleksnih vprašanj, kjer pravzaprav ne spodbuja dialoga, ampak ga že v načelu omejuje in je kot tak usmerjen stran od razprave kot načina in sredstva za preseganje nasprotij.

Sprava, kot je predstavljena v izjavi škofovske konference, ima že v koncept vgrajeno prevrednotenje zgodovine in vnaprej vzpostavlja interpretativni okvir, ki predpostavlja enakovrednost v spopad vpletenih strani v času okupacije in izenačuje njihov status. To je v protislovju in nasprotju s trditvami, ki jih vsebuje *Izjava o narodni spravi* sama, namreč, da je treba pravo resnico šele ugotoviti, kot je že v načelu vprašljiva tudi njena historična verodostojnost, saj takšne ocene niso bile podprte z znanstvenimi spoznanji, saj v tistem času ni bilo na voljo nobenega referenčnega zgodovinopisnega dela, ki bi takšnemu prevrednotenju dajalo znanstveno utemeljenost.

V tem kontekstu lahko opozorimo, da se je na podlagi spoznanj zgodovinske stroke pozneje razkrilo, da tudi naknadna prizadevanja, da bi v izjavi izraženim pogledom – bolj ali manj identičnim s stališči, ki jih je izven meja Slovenije/Jugoslavije vseskozi zagovarjala slovenska politična emigracija –,²⁴⁰ dali znanstveno kredibilnost, kar je postalo pomembno zlasti v zvezi z zahtevom po rehabilitaciji ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, nimajo podlage v preverljivih zgodovinskih dejstvih.²⁴¹

Narodna sprava kot koncept, ki ga zagovarja izjava škofovske konference, ne predstavlja ustreznega izhodišča za reševanje vprašanj, za katera se je v Sloveniji leta 1990 odprla možnost, da se jih trajno uredi, niti z vidika historične kredibilnosti niti z vidika etičnih in moralnih razlogov in vrednot, na katerih temelji današnja slovenska družba. Spravni koncept učinkuje predvsem v smeri poglobljanja delitev v slovenski družbi in je kot tak predvsem del problema, in ne rešitve.

²⁴⁰ Bojan Godeša, *Čas odločitev*. Katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.

²⁴¹ Bojan Godeša, O političnem delovanju ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana v prvih mesecih okupacije. *Zgodovinski časopis*, 2013, 1-2, str. 152–170; Bojan Godeša, O škofovi odgovornosti. *Mladina*, 31. 7. 2015, str. 29.

Namesto sklepa

Po (pre)dolgem obotavljanju smo dočakali tudi mnenje »uradnih« krogov o perečem problemu, ki v zadnjem času zaposluje vse več Slovencev, tako doma kot v tujini. V mislih imam seveda vprašanje narodne sprave in izjavo predsedstva (takrat še socialistične) Republike Slovenije o narodni in državljanski umiritvi, z dne 5. marca 1990. Zapoznelost (seveda še vedno velja reklo »Bolje pozno kot nikoli«), ki jo skuša nadomestiti poudarjeno širokosrčna pripravljenost za pogovor tudi o tej, še ne dolgo tega prepovedani oziroma vsaj nezaželeni temi, bo glede na čas, v katerem prihaja v javnost, med mnogimi zbudila pomisleke, da gre predvsem predvolilno potezo.²⁴²

S temi besedami je pisec teh vrstic v anketi Z narodno spravo_konec državljanske vojne?, ki jo v reviji *Borec* leta 1990 pripravil Boris Mlakar, pospremil objavo izjave predsedstva Socialistične Republike Slovenije o narodni in državljanski umiritvi z dne 5. marca 1990. Še več kritičnih mislih je bilo v mojem prispevku v reviji *Borec* namenjenih nekaterim zgodovinskim poudarkom, zapisanim v izjavi, ki pa jih na tem mestu ne bom obnavljal, kot tudi ne nameravam ponovno secirati in kritično analizirati celotne njene vsebine in ugotavljati, kaj bi bilo lahko še vključeno v besedilo izjave ali bilo morda tudi drugače zapisano. Seveda je bilo moje tedanje stališče o izjavi zgolj eno od mnogih različnih mnenj in kritičnih ocen, ki jih na tem mestu nimam namena ponovno naštevati, ustavil bi se zgolj ob opredelitvi temeljnega zgodovinskega okvira kot izhodišča, ki je predstavljalo podlago za koncept, na katerem je utemeljen predlog reševanja odprtih vprašanj, povezanih s preteklostjo.

Historično podlago za odpravljanje hipotek preteklosti predstavlja stališče, ki je v izjavi utemeljeno z ugotovitvijo, da je različne izbire v času okupacije, na podlagi katerih se je razklala slovenska družba, mogoče obravnavati zgolj ob upoštevanju, da je »okvirno dejstvo za zgodovinsko določitev razlik v tem razmerju nedvomno«. ²⁴³ Besedilo izjave se nato nadaljuje z orisom zgodovinskih okoliščin:

To je bil čas sovražnega napada na Kraljevino Jugoslavijo, sovražne zasedbe in razkosanja jugoslovanskega državnega ozemlja. V tem dogajanju je bila zasedena in razkosana tudi Slovenija. To je bil v vseh zasedenih državah Evrope čas državljanskega in narodnega odpora proti okupator-

²⁴²Bojan Godeša, Z narodno spravo_konec državljanske vojne? Anketa revije *Borec* 1990 (pripravil Boris Mlakar). *Borec*, 5-6-7, maj-junij-julij 1990, str. 792–796.

²⁴³Narodna umiritev kot pogoj za mirno sožitje. *Delo*, 6. marec 1990.

jem. Bil je čas udeležbe Slovencev v vojni Združenih narodov proti državam fašistične osi, »za zmago nad hitlerizmom«, kakor so to ti narodi označili v prvi svoji skupni izjavi dne 1. januarja 1942 v Washingtonu. Takšen anti-fašistični narodnoosvobodilni boj Slovencev je bil še posebno nujen, ker na Slovenskem okupatorji niso nastopili samo kot uničevalci svobode, ampak tudi kot uničevalci slovenskega naroda, ki so ga hoteli v obsežnih predelih takoj zdrobiti in odstraniti. Narodnoosvobodilni boj, ki ga je na Slovenskem organizirala Osvobodilna fronta, je naletel, predvsem v tako imenovani Ljubljanski pokrajini, na nasprotovanje dela državljanov. Ti so se zavoljo različnih razlogov, v glavnem pa iz ideoloških in političnih, deloma pa tudi zaradi napak gibanja, obrnili proti njemu z vsemi sredstvi, tudi z orožjem, in so pri tem tvegali najtesnejše sodelovanje z okupatorjem, z njegovimi oboroženimi silami in z njegovo politično policijo, vse do vključitve v enote, zaprisežene okupatorju in pod njegovim poveljstvom. Takšno ravnanje v evropskih zasedenih državah v času druge svetovne vojne je ovrednoteno v evropskem zgodovinopisju nesporno kot sodelovanje z okupatorjem. Govoriti o njem kot o udeležbi v državljanski vojni je mogoče le v prenesenem pomenu, glede na realnost in obseg spopadanja in razkola med ljudmi, nikakor pa ne pravno, saj ga ni mogoče ločiti od spopada med zaslužnjem narodom in okupatorjem.²⁴⁴

Iz tako opredeljenega zgodovinskega okvira izhaja, da pisci izjave zagovarjajo stališče, da ni zgodovinsko utemeljenih razlogov, da bi spremenili opredelitev značaja dogajanja med okupacijo na Slovenskem, ki je bilo »čas udeležbe Slovencev v vojni Združenih narodov proti državam fašistične osi, 'za zmago nad hitlerizmom'«, kot tudi ne upravičenega razloga za prevrednotenje vlog in ravnanja posameznih političnih dejavnikov. Zato je bilo v izjavi poudarjeno: »Ne glede na osebni odnos posameznih državljanov ali njihovih posameznih skupin do dogajanj v preteklosti, ki je stvar njihovega prepričanja, je treba izhajati iz dejstva, da se je zgodovina dogodila, da je spremeniti ni mogoče in da je za mirno življenje in ustvarjanje ljudi danes mogoče in treba storiti predvsem to, da se ne ponovi tisto zlo iz vojnega dogajanja in povojnega državljanskega obračunavanja, ki je zlo za vse.«²⁴⁵

Iz takšne opredelitve problema izhaja tudi koncept, ki se osredotoča zlasti na reševanje tistih vprašanj, povezanih z drugo svetovno vojno in njenimi posledicami, ki so po mnenju avtorjev še vedno odprta. V tem smislu v imenu države izjava tudi sprejema svoj del odgovornosti za takšno stanje z ugotovitvijo:

²⁴⁴ Prav tam.

²⁴⁵ Prav tam.

*Ne glede na to nujno zgodovinsko in državnopravno razlikovanje pa je dejstvo, da je bila v takem spopadu prelita domača kri in da so različni povračilni krvavi ukrepi z obeh strani pa tudi tisti, storjeni neposredno po koncu vojne, ustvarili zgodovinski problem, kako v miru normalizirati odnosa med tako ali drugače razdvojenimi preživelimi državljani in tudi še med njihovimi otroki. Čeprav je bil pravni sistem po vojni utemeljen na načelu enakosti vseh državljanov in so tudi ljudje sami sčasoma med seboj našli načine sožitja, se danes ta problem zastavlja, ker se po skoraj pol stoletja spreminja narava naše družbe in države, tudi zvezne. Danes je to problem, kako ohraniti, tudi za jutri, sposobnost za strpno, demokratično državljansko in ustvarjalno človeško življenje v naši republiki in širše.*²⁴⁶

Koncept reševanja odprtih vprašanj, predstavljen v izjavi predsedstva, se zato osredotoča predvsem na prioriteto reševanja problemov, povezanih s pieteto, ter na sklop vprašanj, povezanih z odpravljanjem neenakopravnega statusa zaradi medvojnih izbir zaznamovanih oseb v povojni družbi. V izjavi je bilo takšno stališče predstavljeno z besedami:

Omenjeni problem prizadeva širši krog ljudi kot pa samo današnje državljane SR Slovenije, saj prizadeva vse Slovence, tudi tiste, bivajoče kot narodna skupnost v sosednjih državah in razseljene po vsem svetu. Odločilna za rešitev celotnega problema je vendarle državna politika SR Slovenije, ta pa se oblikuje znotraj nje same kot stvar odločanja njenih državljanov. Prvi in odločilni korak k umiritvi in demokratični državljanski spravi je SR Slovenija že storila s tem, ko je uveljavila idejno in politično pluralizacijo družbe. Zato se s stališča predsedstva SR Slovenije to vprašanje danes zastavlja predvsem kot problem trajnega mirnega sožitja med državljani SR Slovenije. Zaradi prizadetosti državljanov pa tudi zaradi nepojasnenosti nekaterih dejstev v zvezi z omenjenim vojnim dogajanjem in neposredno po končani vojni na naših tleh nastaja v današnjem času, ko ob najširšem soglasju uvajamo demokratični politični sistem in pravno državo in ko utrjujemo obrise civilne družbe, napetost kot posledica starih ran. Ta napetost prizadeva tako posamezne državljane kot njihovo občestvo, ki naj bi zaživel sproščeno in brez strahu pred vrnitvijo zlih pojavov iz davno minule vojne. Predsedstvo SR Slovenije ugotavlja, da glede dogajanj med vojno in ob koncu vojne obstaja tudi odgovornost SR Slovenije, saj ima ta svojo državno kontinuiteto vsaj od sklepov Zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, ki je zasedal 1. do 3. oktobra 1943. Spričo dejstva, da se slovenska država ne izmika svoji

²⁴⁶ Prav tam.

odgovornosti do preteklosti, potrebni za aktualno državljansko umiritev, je treba seveda poudariti, da obstaja tudi odgovornost ljudi, ki so iz idejnih in političnih razlogov na že omenjeni način nastopili v času okupacije proti edinemu realnemu slovenskemu narodnoosvobodilnemu bojevanju. Koliko so ti pripravljeni pripomoči k danes nujni državljanski umiritvi, je še vprašanje brez odgovora. Kar zadeva slovensko državo, gre predvsem za odgovornost, da se ugotovijo in objavijo dejstva o kritičnih dogodkih. Današnja državljanska enakopravnost naj ne ostaja samo v okviru pravnih norm, marveč naj zavestno pospešuje strpnost, vselej potrebno za demokratično sožitje ljudi, in naj prispeva k normalizaciji odnosov med Slovenci doma in po svetu pa tudi z drugimi ljudmi, ki jim je SR Slovenija danes ali pa jim je bila nekoč domača dežela. Predsedstvo SR Slovenije meni, da bi v tem smislu državni organi SR Slovenije mogli in morali ukrepati na več načinov. Prvi bi bil preverjanje, ali niso v veljavni pravni ureditvi še določbe in pravne praznine, ki ovirajo popolno državljansko enakopravnost vseh prebivalcev SR Slovenije. Treba bi bilo sprejeti morebiti potrebne zakonske spremembe in dopolnila. Drugi del odgovornosti državnih organov je uradna ugotovitev in objava osnovnih dejstev o nekaterih dogodkih, ki so se zgodili na naših tleh in pri katerih so vsaj delno bili udeleženi slovenski državni organi. Najbolj pereče in nedvomno najtežje takšno vprašanje je usoda zajetih pripadnikov vojaške formacije, ki se je imenovala »slovensko domobranstvo«, neposredno po končani vojni. Na predlog sveta za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin je predsedstvo skupščine SR Slovenije že sprejelo stališče, da je vsa dogajanja te vrste treba objektivno zgodovinsko prikazati in oceniti. Predsedstvo SR Slovenije podpira ta stališča. Država je predvsem dolžna, da s svojimi zakonskimi normami in predpisi normalizira razmere za vsakršno znanstveno kvalificirano zgodovinsko raziskovalno dejavnost. Predsedstvo SR Slovenije pa meni, da je država dolžna tudi uradno ugotoviti dejstva v zvezi s kritičnimi dogodki, ki bodo podlaga za končno normalizacijo odnosov med državljani. Znanstveno ugotovljeni in uradno potrjeni podatki bodo namreč podlaga, na kateri bodo državni organi urejali pereča vprašanja. To bi pomenilo začetek urejanja vprašanj v zvezi z grobovi, spominskimi znamenji in drugimi aspekti pietetnega odnosa do vseh mrtvih. Vsi takšni postopki pa morajo potekati organizirano v državnih organih in pod nadzorstvom predstavnikov javnosti. Individualne posege v grobišča ali posege neformalnih skupin je treba preprečiti, sicer ne bo nikoli mogoče postaviti znamenja, ki ga dovolj široka javnost upravičeno pričakuje, da bi z njim zamejili ero umiritve in demokratičnega sožitja ljudi in državljanov.²⁴⁷

²⁴⁷ Prav tam.

V predlogu reševanja odprtih vprašanj v izjavi predsedstva Socialistične Republike Slovenije lahko prepoznamo vzorec, ki izhaja iz preizkušenega koncepta, ki je bil po vojni uspešno uveljavljen v pretežnem delu Zahodne Evrope. Temeljno izhodišče, ki so ga imeli pred očmi pobudniki teh procesov v povojni Evropi, je bil odpraviti stigmatizacijo tistih drugorazrednih državljanov, ki so bili takoj po vojni zaznamovani, ker so se iz različnih razlogov znašli na napačni strani v času vojne, in jih integrirati v družbo s ciljem, da medvojne delitve ne bodo več merilo družbenega statusa posameznika. Skratka, namen državnih oblasti v zahodnoevropskih družbah, seveda predvsem v tistih, v katerih je bilo po vojni to vprašanje pereč problem, je bil, da se dokončno odpravijo vse posledice druge svetovne vojne ter imajo vsi enake možnosti, ne glede na medvojno držo. Ta prizadevanja pa nikakor niso bila usmerjena v politično rehabilitacijo njihovega medvojnega ravnanja. Nasprotno, v tem za celotno družbo pomembnem procesu so bili zelo pozorni, da je v družbi vseskozi ostajalo povsem nedvoumno in transparentno, katere odločitve so bile med okupacijo prave in katere vključiti v sistem sodobnih družbenih vrednot. Čeprav tudi v teh okoljih ta vprašanja niso bila razrešena naenkrat in čez noč, ampak je zahtevalo svoj čas, da dozori razmere, in je potekalo vse postopoma, tako da je bil proces sklenjen v glavnem šele v 60 letih prejšnjega stoletja.

Izjava predsedstva v osnovi tako zgolj povzema uspešne koncepte odpravljanja vprašanj, povezanih z drugo svetovno vojno, na način, kot so jih v načelu reševale zahodnoevropske družbe, za implementacijo v slovensko okolje s takšnim časovnim zamikom pa je iz dikcije besedila razvidno, da je bila zanj odgovorna predvsem povojna oblast.

Če smo ugotovili, da sodobne zgodovinopisne raziskave razkrivajo, da spravi model, ki ga je z izjavo slovenske pokrajinske škofovske konference inavgurirala Katoliška cerkev kot koncept reševanja z drugo svetovno vojno povezanih odprtih vprašanj na Slovenskem, nima zgodovinsko utemeljene podlage, lahko sklenemo, da je zgodovinski okvir, podan v izjavi predsedstva Socialistične Republike Slovenije, glede temeljnih razmerij, ki so se med okupacijo vzpostavila v slovenski družbi, povsem skladen s sodobnimi znanstvenimi spoznanji, ki so se oblikovala v času interpretativnega pluralizma in v družbenih pogojih, ki omogočajo nepristransko in celovito obravnavo vseh vprašanj.

Ob tej ugotovitvi lahko sklenemo z mislijo, da zgolj znanstveno preverjena historična kontekstualizacija obdobja okupacije na Slovenskem med letoma 1941 in 1945 predstavlja legitimno izhodišče za vse nadaljnje korake na poti k urejanju odprtih vprašanj v zvezi s preteklostjo. Vendar bo to splošno veljavno ugotovitev, na katero načeloma sicer vsi prisegajo/-mo, treba najprej

še na družbeni ravni ponotranjiti in sprejeti za svojo, da bo lahko proces krenil v smer, kot je bilo zapisano v izjavi predsedstva Socialistične republike Slovenije, a so ob roški slovesnosti leta 1990 kot simbolnem začetku tega procesa vsi prisotni imeli v mislih, »da pripomore k nastajanju takega vzdušja v političnem in javnem življenju Slovenije, ko preteklost ne bo več bremenila medčloveških odnosov danes in jutri«. ²⁴⁸

²⁴⁸ Prav tam.

Kako do sprave

Spominu mojega sošolca, diplomata Matjaža Jančarja

Morda moje besedilo ne bo tako znanstveno utemeljeno, kot bi se spodobilo v tej visoki ustanovi. A mislim, da so ob temi, o kateri razpravljamo, pomembna tudi osebna pričevanja, da ujamemo duha, ki bo usmerjal razpravo.

Lani spomladi sva se z ženo na nekem izletu seznanila s prijaznim upokojskim parom; videti sta bila umirjena in dobrodušna. Ob večerji je beseda nanesa tudi na spravo. Plaho sem omenil, da bi morda prišlo do sprave, ko bi si nasprotniki priznali poštene namene in obžalovali nepoštena in zločinska dejanja, ki so povzročila trpljenje na obeh straneh. Gospod, morda je bil v socializmu vodilni v kakem podjetju, je planil pokonci: »Pošteni nameni?! Vi ne veste, kako so tam in tam vse vaščane, ki so jih dobili, strpali v skedenj in jih zažgali?!« Umolknil sem in pomislil, da moja ideja morda res ni dobra, vsaj za zdaj še ne.

Moram pojasniti, kdo sem in od kod in kako da se mi pletejo po glavi take čudne misli.

Leta 1941 so me na cvetno nedeljo, teden dni pred mojim prvim rojstnim dnevom, nesli v leseno cerkev Svete družine v Mostah v Ljubljani z oljčno vejico v rokah. Tisti dan so hitlerjevska letala bombardirala Beograd.

Vojno sem preživel skrbno varovan doma v mansardi hiše v Zeleni jami, kjer sta bila moja starša najemnika, in na zaklenjenem dvorišču in vrtu. To je bil moj svet. Z mamo sem odhajal v bližnjo okolico, v trgovino, k peku, v cerkev in včasih z avtobusom k zdravniku na Ježico. Ata je vso vojno delal v Mestni elektrarni Ljubljana v turnusu 12/24. Nikoli ni služil vojakov, ker je bil, preden si je ustvaril družino, kot edini hranilec družine z materjo in tremi mladoletnimi sorojenci oproščen te dolžnosti. Iz vojnega obdobja se spominam samo nočnega butanja po vratih sosednje hiše in kričanja; obiskov nekega »strica«, ki je zvečer prišel, prespal in ga zjutraj, ko sem se zbudil, ni bilo več; in vojakov, ki so nekoč na božični večer ropotaje prišli k nam gor voščit vesel božič in – tako si mislim zdaj – pogledat, ali ga praznujemo. Našli so me v kotu pod jasicami in ata in mamo ob meni. Sveta družina. Ata je kasneje govoril o

racijah, o tem, da so ga v belgijski kasarni peljali mimo okenca, za katerim je ovaduh delil mimoidoče na »sumljive« in »nesumljive«. Ata je reševala njegova službena obveznost. Včasih so mimo naše hiše korakali vojaki v kasarno, ki je bila v današnji šoli. Že proti koncu vojne se je neki objesten vojak prav pred našo hišo prevrnil z motorjem. Dolgo sem gledal visoki steber črnega dima in gume, ki so se cvrle.

Po osvoboditvi nas je некоč obiskal stric. Bil je partizan, radiotelegrafist pri vrhovnem štabu. »Kucal« je Titova povelja; povedal, kako so nastavili past Mihajloviću; kako so létali na Vis in v Bari. Tega strica sem imel skoraj rajši kot ata, ki ni bil tako korajžen. Ko se je stric demobiliziral, so mu ponudili neko zaupno službo, pa je odklonil. Potem se pa sam znajdi, so mu rekli. In je bil najprej tramvajar. Najsrečnejše obdobje mojega življenja, je rekel pozneje. Tudi drugi stric je bil pri partizanih. Tam je staknil neko bolezen: metalo ga je. Rekli so: »jurišantski napadi«. Nekoč ga je na tramvaju napadla neka ženska, češ da je bil zraven, ko so ubili njenega moža. Moj dobri stric! Baba zmešana! Moja krstna botra, ki ji dolgujem sproščeno materinsko varstvo, je imela moža, ki je bil na drugi strani. Pred vojno je bil aktiven v neki desni stranki. Pokončali so ga v partizanskem napadu na njihovo postojanko. Za njim je ostala vdova s tremi mladoletnimi hčerkami. V mojem spominu bodo do konca ostale neke srečne počitnice, ko sem se igral z njimi. Vse tri so doštudirale in prispevale družbi. Njihova mati pa je некоč, vedoč, kaj govori, na učenkinu vprašanje, ali veruje v Boga, odgovorila: »Verujem.« In izgubila službo. Okrog mene so bili ljudje, ki so bili v partizanih, v partiji; in svojci ljudi, ki so jih pogrešali; ki so izginili, pa ni nihče vedel, kam; ljudje, ki so se zaprli vase; ki so se sami pokončali. K nam je hodil gospod, ki je kot kulak odslužil svoje v Strnišču. Še danes imam na enem koncu družine svojih bratrancev in sestričen, »mežnarjevih«, ki še vedno pomagajo v cerkvi. In na drugi strani bratrance, sinove dobrega strička jurišanta, ki so se vsi izučili in za enega zadnjih Dnevov mladosti »zdrejali« štafetno palico.

Sam sem bil kot dejaven mladinec ob koncu gimnazije sprejet v Zvezo komunistov. Ob koncu vojaščine sem se dal črtati iz evidence. To ni bilo zame. Ohranil sem vero v socializem; partijski sestanki pa so bili duhamorno discipliniranje in iskanje sovražnikov znotraj in zunaj. Nobenih pogovorov o idejah, ki bi vodile naprej. Nisem za politiko, sem sklenil.

In »bistvogledje« za sklep te skice mojega doživljanja? Zaradi bratomorne vojne so trpeli vsi: trpeli od rok nasprotnikov in rok svojih sobojevnikov. Ljudi, ki jih je čas potisnil na eno ali drugo stran, tiste ljudi, ki so me spremljali v otroštvu in mladosti, sem imel rad. Oblikovali so me. Nočem se spopadati ne z enimi ne z drugimi. Nikdar se nisem spopadal z njimi. Kako naj bi se spopadal z lastno materjo, ki je do konca verovala v Boga? Kako naj bi se spopadal

Blaž Mesec (foto: osebni arhiv)

z lastnim očetom, ki ni imel nikakršne vere, tudi v človeka ne. Vsi lažejo, je govoril. Ljudi sem se bal, mi je zaupal pred koncem. Morda je bilo njegovo edino upanje, da bo kaj iz mene. Idejni protagonisti obeh strani so že davno pod rušo. Mir je. Naša generacija potomcev se poslavlja. Zakaj potomci potomcev zastrupljajo duha in sejejo sovraštvo?

Ob spravi maši v Rogu, na Krenu, ko sta si segla v roke dva človeka, nadškof, dr. Alojzij Šuštar, ki sem ga cenil, in predsednik Milan Kučan, ki ga cenim, sem bil ganjen. Oddahnil sem si. To je sprava, sem si rekel. To je zgodovinski dogodek. Prelomnica. Zdaj je konec nesmiselnega ločevanja in izločanja. Zdaj je moja domovina pomirjena. Vraga!

Ne bom se spraševal, zakaj domovina ni spravno pomirjena. Na obeh straneh pogrevajo stare strasti in netijo nove, da bi pridobili ali obdržali svojo oblast (kali?) in svoje iluzije. Je bila v plebiscitarni glas za samostojno Slovenijo vključena fantazma o nadaljevanju socializma? Je bila v plebiscitarni glas za samostojno Slovenijo vključena fantazma o vrnitvi v leto 1939? Ni bilo trideset let razvoja te države dovolj, da bi te fantazme prepoznali za to, kar so?

Bolj pomembno se mi zdi odgovoriti na vprašanje, kaj sprava sploh pomeni. Zakaj stisk rok najuglednejših predstavnikov obeh strani ni bil dovolj? V resnici je ostalo nekaj zamolčanega. Ponavljam, da bi si morali predstavniki obeh nasprotnih strani vzajemno javno priznati subjektivno poštene namene

in obžalovati nenamerne realne izide ter svoja nepoštena in zločinska dejanja. Kakšne poštene namene?

Pošteni namen enega dela nasprotnikov OF je bil zavarovati narod, ljudi, pred represalijami, pred nasiljem okupacijskih sil in ohraniti meščanski, kapitalistični družbeni red (ki je danes naš ustavni red), morda tudi kraljevino. Upali so, da se bo vojna sreča nagnila na stran kralja in zaveznikov. To upanje ni bilo brez realne osnove. (Navsezadnje se je predsednik kraljeve vlade po vojni vrnil v Jugoslavijo, ki pa ni bila več to, kar je bila prej.) Dotlej pa se je treba narediti ubogljivega, lojalnega okupacijskim oblastem, in po potrebi tudi poklekni pred njimi. Vse v dobro naroda.

Namen drugega dela nasprotnikov OF je bil ohraniti slovenski narod v okviru združene Evrope pod vodstvom zmagovite Hitlerjeve Nemčije. V to se je težko živeti, a morda takole: med vojno so ostri, po vojni bodo samo prevzeli vlogo vodilne nacije, hegemon (kot jo ima danes zavezniška država). Naj je to pričakovanje videti še tako absurdno spričo tedaj dobro znanih rasiističnih stališč nacistov do Slovanov in spričo izrecne Hitlerjeve zahteve, da je treba to deželo narediti spet nemško, temu pričakovanju ne moremo očitati namena uničiti slovenski narod.

Namen obojih je bil preprečiti komunistično revolucijo in uveljavitev komunizma. S stališča današnjega odnosa do komunizma ob vseh mednarodnih zavezah, ki smo jih sprejeli, in po vsem, kar se je zgodilo med revolucijo, v socializmu in z njim, ne moremo reči, da je bil ta namen zgrešen.

Namen desnih lahko preskusimo tudi z negativno domnevo. Ali je mogoče na desni strani najti dokaze, da so bili njihovi nameni zli, tj. da so sodelovali z okupatorjem, da bi uničili slovenski narod, ali morda z avanturističnim namenom, da bi si pridobili zgolj osebne koristi v povojni ureditvi, naj bo v Hitlerjevi Evropi ali v kraljevini?

Pošteni namen OF je bil osvoboditi deželo izpod okupatorjev in zagotoviti slovenskemu narodu obstoj ob izrecni grožnji nacistov, da bo uničen, in ob uničevalnih dejanjih okupatorjev. Namen OF je bil zagotoviti narodu svoboden razvoj z bojem proti okupacijskim silam na strani zahodnih zaveznikov. Drugi namen je bil rešiti socialno vprašanje, ustvariti po vojni socialno pravičen red. Tudi to je bil cilj celotne OF. Ob vprašanju, kako priti do tega in kakšne vrste socialno pravičen red naj bi to bil – pred vojno je že obstajalo več modelov socialno pravične narodne skupnosti – pa so komunisti vsilili svojo ideologijo – ki je s svojo fantazmo o novem svetu in novem Človeku osvojila tudi mnoge druge – in začeli izvajati komunistično revolucijo. S poudarjanjem potrebe (resnične ali namišljene) po enotnem vodenju odpora so podredili druge skupine OF in s taktičnimi potezami potisnili v kolaboracijo tudi tiste svoje nasprotnike, ki jih ni navduševal Hitlerjev projekt.

Pošteni nameni obojih in zgrešeni načini njihove uresničitve so – ob ne-pripravljenosti obeh, da bi presegli predvojne ideološke okope – trčili in se nerazrešljivo zapletli v bratomorni vojni.

Morda je čas, da idejni dediči obeh strani to uvidijo in obe strani priznata druga drugi dober namen ter obžalujeta zla dejanja in slabe izide. Morda je čas, da si nehajo prizadevati za zmago nad nasprotnikom in nasprotja rešujejo po demokratični poti. Morda je čas, da nehajo pogrevati stara sovraštva in netiti nova in zastrupljati duha. Nekdanji zmagovalci so postali poraženci in nekdanji poraženci zmagovalci. Oboji so že lahko doživeli občutke zmagoslavja; morda niso oboji izživel podležosti maščevanja in poračunavanja.

Kakšne bi bile posledice takega priznanja? Če desni uvidijo, da so omalo-važevali socialno vprašanje in jim je skrb za deprivilegirane izmaknila iz rok partija, ki je zanetila revolucijo, bodo morda danes skrbneje pazili na socialni mir, preprečevali pavperizacijo dobršnega dela prebivalstva, brzdali pohlep in omejevali razkošje bogatih; bodo morda bolj skrbeli za solidarnost in se ne spravljali najprej nad prejemnike socialnih pomoči. Morda bodo uvideli, da gospodarske krize ni uravnal in ne uravnava »svobodni trg«, ampak obilen poseg držav. Če levi uvidijo, da sta se z velikimi žrtvami izvedena revolucija in novi red skvarila, čeprav je socializem prinesel tudi veliko dobrega, razen politične svobode in potrošnih dobrin, bodo morda prizanesljivejši do kapitalizma, do podjetništva, do zasebne pobude. Morda si bodo prizadevali za socialno državo in za več oblik lastnine, za »kapitalizem s človeškim obrazom«, ki ima zglede v Evropi. Morda bi potem prišlo do smiselne strankarske in parlamentarne igre in do izmenjavanja desnih in levih na oblasti na temelju soglasja, da je skrb za skupnost, za ljudstvo, za republiko Slovenijo nad strankarskimi razlikami, nasprotji in ambicijami.

Zadnjič je pogovor nanesele na pomanjkanje stanovanj. Ugotovili smo, da so bila vsa stanovanjska naselja v Ljubljani, od roških stolpnic, Savskega naselja, mimo Štepanjskega naselja, Novih Fužin, moščanskega »Pentagona«, koseških blokov, draveljskih blokov, šentviških blokov, Bratovževe ploščadi in tako naprej, zgrajena v času socializma. Po osamosvojitvi so zrasli Celovski dvori in še kakšno tako naselje dragih stanovanj, ki so bila krinka korupcije. V socializmu smo dobili zgradbo Parlamenta, stolpnici na Trgu republike, UKC, Cankarjev dom, Kulturni dom španskih borcev. Po osamosvojitvi smo dobili Stadion Stožice in propadlo podjetje, ki ga je gradilo; in dve kliniki, ob gradnji katerih so se dolga leta polnili zasebni žepi. Kje je novi NUK? Kje železniška postaja? Kje domovi za stare? Stojijo Dom na Taboru, na Poljanah, v Štepanjskem naselju, na Novih Fužinah, v Dravljah, za Bežigradom, na Kolesiji. In še bi lahko našteval gradnje socialistične socialne države. Zdaj pa rastejo hoteli za tujce, trgovska središča, izpostave tujih mega-trgovcev, kristalne poslovne

palače, »vila bloki« s pregrešno dragimi stanovanji in zasebne vile bogatašev. Katero uspešno podjetje je zgradilo stanovanja za svoje delavce? Denar se steka v posvečene zasebne žepe domačinov in tujcev. Ne navajam tega, ker bi si želel socializma, ampak zato, da bi opozoril na morda usodno vrzel sedanje ustavno deklarirane socialne države.

Pred vojno sta si bolniški strežnici v ljubljanski bolnici kupili družinsko hišo, stanovali v njej, skromno živeli in oddajali nekaj prostorov nepremožnim najemnikom ter 30 let odplačevali kredit. Kredit je že davno odplačan. V tej hiši stanujem. Tu je moj dom. Hočem pomiritev duhov in pravično družbo; da se ne bi bali drug drugega.

»Žal mi je, ampak ...«

Stanje glede družbene sprave pri nas dobro ponazarja izjava, ki glede storjenih krivic in zločinov prizadetim ljudem pravi: »Žal nam je, ampak ...« Izjava bi namreč lahko bila začetek pravega opravičila in uvod v spravo, pa ni. »Ampak« po začetnem izrazu sočutja in zbližanja pomeni, da je med tabo in mano cela vrsta pogojev, tako rekoč neskončna vrsta pogojev, zaradi katerih se bo stanje krivičnosti neskončno podaljšalo.

»Ampak«, ki pride za »žal mi je«, uniči to, kar bi »žal mi je« lahko premostil, če bi stal samostojno. Izražal bi odgovornost za povzročeno krivico, priznanje, da je bila povzročena bolečina krivična, da je bila globoko narobe, da se nikoli ne bi smela zgoditi, opisoval bi konkretne posledice mojega dejanja za nekoga drugega in mojo jasno zavest o tem, da sem to storil, ne zato, ker bi ti imel kaj pri tem, ker bi ti kakorkoli moje dejanje spodbudil, ampak ker sem lahko, ker me ni bilo strah. Šele tako globoko izraženo obžalovanje bi seglo do prizadetih oseb in jim vrnilo košček dostojanstva.

Tako pa žrtvam sporočamo, da se v resnici nismo sposobni približati njihovi bolečini, razočaranju in ponižanju in da njihove bolečine nismo začutili, kot bi jo začutili, če bi se zgodila nam ali ljudem, ki jih imamo radi. Pravega opravičila ne izrekamo zato, da bi se mi počutili bolje, manj krive, bolj moralne, ampak zato, da bi se bolje počutila žrtev, oškodovani. Z njim jasno priznamo in konkretno opredelimo svojo odgovornost. Sočustvujemo z bolečino žrtve in smo se sposobni vživeti v kožo žrtve. Opišemo pot, po kateri so naša boleča in jezna čustva povzročila njihove rane. Prosimo za nadaljevanje odnosa. In odpuščanje. Kar še utegnemo drugega reči, ni opravičilo, ampak poskusi, da bi povzročeno bolečino zmanjšali, zanikali, minimalizirali, preložili breme odgovornosti za svoja dejanja na okoliščine, ne nazadnje na žrtev.

Zgrajamo se, kadar storilci nasilja v družini in zlorab nad šibkejšimi krivijo svoje žrtve. Kar je žal zelo uspešna taktika, ker sčasoma žrtev in javnost začneta verjeti, da je res kriva tudi žrtev. Razlog za to je, ker kot opazovalci ne zdržimo bolečine in občutij nevrednosti, ponižanja in sramu, ki jih nosi ali izraža žrtev. Zato ne vztrajamo, in ker se storilec dobro brani in ker se mu največkrat v tem pridružimo in se mu podredimo, postanemo sostorilci.

Tako ostaja »Žal mi je, ampak ...« žalostni stavek naše sedanjosti. Žalostni znak naše ujetosti v logiko storilcev, nadaljevanje našega tisočletnega podrejanja močnejšemu oz. nekomu, ki ga imamo za močnejšega in se ga bojimo, čeprav je v resnici najšibkejši, ker svojo bolečino, strah in nevrednosti prelaga na tiste, ki se jih ne boji. Ker ne zmore niti enostavnega priznanja: »Žal mi je.« Ker ima v življenju samo eno možnost: zanikati, zanikati, zanikati, in se prav zato zdi premočrten, močan, stabilen, stanovit. Ne, samo tako globoko je ranjen. In mi skupaj z žrtvami čakamo na njegovo obžalovanje.

Kadar v družbi ni enega samega primera, ki bi nakazoval, da se krivico da ustaviti, se žrtve, pa tudi javnost, nehote obračajo k storilcem, češ naj oni pojasnijo svoja dejanja. »Če kdo, potem oni vedo, kaj se je v resnici zgodilo.« Rezultat ne bi mogel biti slabši. Kajti takrat celotna družba položi svojo usodo v roke ljudi, ki se preživljajo tako, da svojo bolečino, kadar imajo priložnost in jih ni strah, povzročajo drugim in za to nikoli ne prevzamejo odgovornosti. Ti ljudje so mojstri zanikanja in izmikanja. Boris Pahor v Nekropoli z vso globino začudenja in nejevere ugotavlja: nihče od sojenih nacistov ni izrekel preproste stavka *Žal mi je*. Kako to? Preprosto. Ker jim ni bilo in jim ni žal. Bi res pri njih še iskali tolažbo in razumevanje in sočutje? Bodo mogoče oni začeli s popravilo krivic? Seveda: krivice bodo začeli popravljati, takoj ko bo jasno, da s tem ne bodo povzročili novih. Oni so previdni ljudje. Kdaj torej? Nikoli.

Takole na hitro se zdi, da so te krivice in zamere stare in da se nas ne tičejo. V resnici pa je prav narobe, nezdravljene krivice se kopičijo. Kdor je bil enkrat žrtev, ima veliko možnosti, če te krivice ni pozdravil in opustil vlogo žrtve, da bo tudi drugič žrtev. Strah, zakrčenost, ponižanje, osramočenost, ki spremljajo doživljanje krivice, se vpisujejo globoko v človekovo notranjost, oblikujejo človekov pogled na svet, soljudi in nase. Žrtve dojemajo sebe kot nekoga, ki si zasluži krivico in je glede krivice nemočen. Svet je zanje nevaren in soljudje nevredni zaupanja. Iz tega izhaja v skrajnem primeru globoka travmatiziranost določenih oseb, skupin, ki se prenaša skozi generacije, ne da bi ljudje to prepoznali. Otroci, ki se rojevajo travmatiziranim staršem, svoje življenje posvetijo temu, da jih osrečijo ali rešijo, kar v preprosti obliki pomeni, da so sovražniki njihovih staršev tudi njihovi sovražniki.

Toda krivice, ki jih utrpijo žrtve, se prenašajo tudi aktivno. Kdor je na primer oškodovan pri eni stvari, bo poskušal to krivico popraviti pri drugi stvari, ne glede na to, da ta druga stvar nima povezave s prvo. Potreba odložiti, točneje, preložiti krivico je močnejša od potrebe odložiti krivico tam, kjer bi to bilo pravično. Krivice se bolj ali manj zavestno ne prenašajo samo z enega področja na drugega, ampak tudi z ene osebe na drugo. Ker so nekoga oškodovali v službi, se bo znesel nad otroki, misleč, da so si to zaslužili. Ker je sam utrpel krivico, katere globine se niti ne zaveda, bo svojo jezo preložil na nekoga

Tomaž Erzar (foto: Ivan Rampre)

drugega, ki si gotovo ni zaslužil tega tako močnega in pretiranega reagiranja. Svojo krivico oz. bolečino ta človek prenaša naprej tako, da jo povzroči drugi osebi. Tako bivša žrtev postane storilec.

Zdaj pride na vrsto ključna značilnost prenašanja krivic: krivico na prej opisani način ljudje prenesemo na šibkejšega. Povedano drugače, na nekoga, ki se ga ne bojimo. Včasih je to nekdo, ki nam je blizu, nas ima lahko celo rad in je od nas odvisen. Zato je družinsko nasilje strahopetno in zato so med zaporniki domači nasilneži nizko na lestvici spoštovanja. Svojih krivic in strahov ne rešujejo tam, kjer so nastale in kjer je običajno težko, ampak jih rešujejo tam, kjer je najmanj treba, in to je tam, kjer jih ni strah posledic. S tega vidika za storilce ni opravičila. Vsa njihova opravičevanja, zanikanja, sklicevanja, minimaliziranja ne izbrišejo dejstva, da so povzročili krivico, ker jih ni bilo strah, ker so jo pač lahko. Na drugi strani drži, da je bil marsikateri neusmiljeni storilec nekoč sam žrtev. S tega vidika lahko razumemo skoraj vsakega storilca, čeprav ga, kot smo rekli, s tem ne opravičujemo. Kdo od nas ne ravna tako, da svojo bolečino, ko je ne zmore več nositi, preloži na drugega? Kdo od nas ne bi v skrajno izpostavljeni situaciji storil kaj nevrednega in krivičnega?

Posledica tega premeščanja krivic in tega, da krivic na tem kroženju nihče ne zaustavi, poimenuje, se zanje opraviči, jih popravi, je, da kmalu ni več mogoče ugotoviti, kdo je resnično oškodovan ali prizadet in kdo neupravičeno

stresa jezo na druge. V tem primeru je najbolj varno, da se vsi počutimo vsaj v delu svojega doživljanja kot žrtve. Žrtev namreč ni nikoli odgovorna za nič. Upravičena je do jeze in slabe volje in lastne pasivnosti in ker je taka drža najbolj pri roki, počasi vsi privzamemo to vlogo, vlogo žrtve ali mentaliteto žrtve. Vsi smo upravičeno jezni, vsi smo žrtve in »pri nas se nič ne da spremeniti«.

Naša sedanja dejanja bodo spomini naših otrok. Ali njihove more. »Žal mi je, ampak ...« ni zgodba, ki bi jo želeli povedati svojim otrokom. Svojim otrokom želimo ustvariti svet in pogoje, kakršne bi želeli tudi sami. Nov svet ustvarjamo izključno tako, da premagamo svoj strah in začnemo otrokom govoriti resnico.

Literatura

- Amir, M. in Lev-Wiesel, R. (2003). Time does not heal all wounds: Quality of Life and Psychological Distress of People who survived Holocaust as children 55 years later. *Journal of Traumatic Stress*, 16(3), 295–299.
- Baumeister, R. F., Exline, J. J. in Sommer, K. L. (1998). The victim role, grudge theory, and two dimensions of forgiveness. V E. L. Worthington (ur.), *Dimensions of forgiveness* (str. 79–104). Philadelphia: Templeton.
- Berndsen, M., Hornsey, M. in Wohl, M. (2015). The impact of a victim-focused apology on forgiveness in an intergroup context. *Group Processes & Intergroup Relations*, 18(5), 726–739.
- Browning, C. (2001). *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. London: Penguin Books.
- Erzar, T. (2017). *Dolga pot odpuščanja: psihološka, socialna in terapevtska spoznanja*. Ljubljana: Družina.
- Foster, C. A. in Rusbult C. E. (1999). Injustice and Powerseeking. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, 834–849.
- Maros, Z. (2014). Vpliv kolektivnega spomina na nasilje: spomin kot popravljanje preteklosti. *Bogoslovni vestnik*, 74(4), 565–574.
- Moffett, L. (2014). Navigating Complex Identities of Victim-Perpetrators in Reparation Mechanisms. Queen's University Belfast Law Research Paper No. 13. Dostopno na: <http://ssrn.com/abstract=2494759> ali <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2494759>.
- Shnabel N. in Nadler, A. (2008). A needs-based model of reconciliation: Satisfying the differential emotional needs of victim and perpetrator as a key to promoting reconciliation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(1), 116–132.
- Staub, E. (2003). The Psychology of Bystanders, Perpetrators, and Heroic Helpers. V E. Staub (ur.), *The Psychology of Good and Evil: Why children, adults, and groups help and harm others* (str. 291–325). New York: Cambridge University Press.

- Zechmeister, J. S., Garcia, F., Romero, C. in Vas, S. N. (2004). Don't apologize unless you mean it: A laboratory investigation of forgiveness and retaliation. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 23, 532–564.
- Zitek, E. M., Jordan, A. H., Monin, B. in Leach, F. R. (2010). Victim Entitlement to Behave Selfishly. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98(2), 245–255.

Raznolikost bogati poglede na preteklost

Narodno spravo Slovenci razumemo na zelo različne načine in si zato tudi rešitev z njo povezanih težav razlagamo na sto in en način. S tem ni seveda nič narobe. Sprava z donedavnim nasprotnikom ali celo sovražnikom je zelo osebno dejanje; sposobnost odpuščanja, preseganja razlik in ponavljajočega se oziranja v preteklost pa ni odvisna le od celovitosti pogleda na dogajanje in primerne argumentacije, temveč tudi od značajskih lastnosti in osebnih izkušenj vpletenih v dogajanje.

Od demokratizacije Slovenije so predloge za narodno spravo pogosto spremljale pobude za ponovni premislek o naši preteklosti in spreminjanje podobe, ustvarjene v obdobju komunistične vladavine. Ob tistih, ki so menili, da je že povedanim zgodbam treba dodati še zamolčane, so bili vse glasnejši pozivi, da je treba dotedanjo plat zgodbe enostavno zavreči in jo zamenjati s »pravo« resnico o dogajanju v Sloveniji v letih druge svetovne vojne in neposredno po njej. Prizadevanja za spravo so se tako sprevračala v iskanje »prave« resnice, zagovorniki nasprotnih stališč pa ob polarizaciji pogledov niso dosegli nikakršnega zblizanja, temveč so njihova prizadevanja vodila v nasprotno smer, v ponovno razdvajanje. Obema diametralno nasprotnima stališčema je pogosto skupno le to, da njuni zagovorniki ne dopuščajo možnosti drugačne interpretacije dogodkov od tistih, ki so jih zagovarjali sami.

Zavračanje raznolikosti

Takšen odnos je prišel do izraza tudi pri objektih, ki v javnem prostoru najbolj nazorno opozarjajo na preteklo dogajanje v domačem okolišu. V obdobju po 2. svetovni vojni je slovenski in širši jugoslovanski prostor, kot že večkrat poprej, zajel val spreminjanja kulturne podobe krajine. Obležja, spomeniki ali ruševine, ki so spominjali na starejša obdobja, so bili prepuščeni pozabi ali celo namerno rušeni, ob prelomu v petdeseta leta pa se je začelo množično postavljanje spomenikov znanim in neznanim junakom nedavne vojne, dogodkom in njihovim voditeljem, tako da so začeli kritični glasovi kmalu opozarjati, da je treba spomenike postavljati bolj premišljeno. V Ljubljani je leta

1955 potekalo prvo posvetovanje v Jugoslaviji, na katerem so opozorili, da je treba doreči strategijo lociranja in oblikovanja spomenikov narodnoosvobodilnega boja ali revolucije, kakorkoli so jih pač imenovali. Sledilo je še več podobnih posvetov, na katerih so opozarjali, da je treba ločevati med spomeniki, ki naj bi bili razglašeni za kulturno dediščino, saj morajo izpolniti umetnostne in kulturne kriterije, ter drugimi spominskimi obeležji. Preprostejše pomnike, ki so preveč tipsko kopirali temeljne simbole, naj bi zamenjale akademsko poglobljene in manj socrealistično zasnovane spomeniške upodobitve, ki se ne bi bale spogledovanja s prvina abstraktne umetnosti.²⁴⁹

Malce pred omenjenim prvim posvetom v Ljubljani je bil na njenem južnem delu, v Trnovem, postavljen spomenik, pri katerem sem se zamislil, ko sem bil še v študentskih letih. Ob študiju zgodovine me je namreč pritegnil zapis, ki bi si ga lahko razlagali tudi drugače, kot je bil v času postavitve spomenika prevladujoči diskurz o osvobodilnem boju. Zapis »žrtvam osvobodilne vojne« bi lahko bežni bralec razumel tudi kot opravičilo tistim, ki so bili žrtve osvobodilne vojne, žrtve borcev za osvoboditev izpod okupatorjev. Osvobodilna vojna je, kot vsaka druga vojna, zahtevala žrtve na nasprotni strani in med nedolžnimi ljudmi. Da seveda ni bilo mišljeno tako, se prepričamo ob prebiranju napisov na drugih straneh spomenika. Toda omenjeni napis je na sprednjem delu in ga kot takšnega opazi največji del mimobežnih opazovalcev. Koliko ljudi je ob tem pomislilo, da zapis brez dodatnega vpogleda v celovitost spomenika ponuja možnost drugačne razlage, seveda ne vemo, a sam sem si ga dejansko dobro zapomnil že pred desetletji.

Spomeniki, največkrat imenovani spomeniki NOB, so bili lahko umetniško oblikovani kipi, večja spominska obeležja ali pa preproste spominske plošče na poslopjih. Bilo jih je veliko in njihova naloga je bila, da izpričujejo tisti pogled na preteklost, ki ga je uveljavila povojna komunistična oblast. *Spomeniki naj govore* so npr. leta 1972 naslovili monografijo, v kateri so popisali vse spomenike v takratni občini Novo mesto,²⁵⁰ fotografije vseh obeležij pa izpričujejo tudi pogled na vojna leta in terminologijo, uporabljeno za »naše« delovanje in žrtve ter »vaša« nedopustna dejanja. Pri tistih, ki so se jim poklonili, so navedena imena in priimki, imena partizanskih enot, borci za svobodo, opisani so dogodki iz osvobodilnega boja, ki so se zgodili na tem mestu, spomin je namenjen »žrtvam fašističnega in belogardističnega nasilja«. Odgovorni za njihovo smrt so bili okupatorji, fašisti in njihovi pomagači, belogardisti, ki so jih »zahrbtno umorili«, »zverinsko umorili«, za ta dejanja pa

²⁴⁹ Pintar, Manojlović, Olga. *Arheologija sečanja : spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja, 2014, str. 155–162.

²⁵⁰ Muser, Ema. *Spomeniki naj govore : zbornik spomenikov NOB v občini Novo mesto*. Novo mesto: Občinski odbor Zveze združenj borcev NOV, 1972.

»žrtve obtožujejo izdajalce ljudske revolucije«, kajti padli so dali »življenje za zmago ljudske revolucije«.²⁵¹ Na mnogih spomenikih so verzi iz pesmi slovenskih literatov.

Po letu 1990 so se pojavila nova spominska obeležja na leta 1941–1945, ki pa nosijo v sebi diametralno nasproten pogled na dogajanje. Farne plošče z imeni ubitih domobrancev in civilistov so prinesle v zavest dotlej zatajevane žrtve, a hkrati tudi poskus novega pogleda na dogajanje v vojnih letih. Tudi na teh obeležjih naletimo na zapise, ob katerih sem pomislil, ali so se tisti, ki so jih postavljali, sploh zavedali, kaj so zapisali, saj si tudi njihov zapis lahko razlagamo v nasprotju s tistim, kar so verjetno hoteli povedati. Na pokopališču v Novem mestu, kjer so pokopani tudi nekateri moji sorodniki, sem se zamislil ob farni plošči, postavljeni leta 1996 v spomin, kot je zapisano, žrtvam komunizma. Če pustimo ob strani pomanjkanje definicije, kateri je sploh kriterij za uvrščanje žrtev v to skupino, sem se bolj zamislil ob drugem poudarku. Spominska plošča je posvečena padlim in pobitim v letu 1945 ali, kot je zapisano na plošči, »v letu, ko je bila domovini vzeta svoboda«. Ali so torej avtorji zapisa hoteli povedati, da so se ti, ki se jih spominjajo, čutili v letih 1941–1945 svobodne, saj naj bi svobodo izgubili šele leta 1945? Ali torej v nasprotju s tistimi Slovenci, ki so leto 1941 doživeli kot okupacijo, povojne žrtve prihoda nemške in italijanske vojne na slovensko ozemlje niso dojemali kot okupacijo? Sam sicer menim, da tega avtorji zapisa niso imeli v mislih, a njihove besede na farni plošči pokopališča Ločna v Novem mestu dopuščajo tudi takšno razlago. Pri tem pa med farnimi ploščami ta primer ni osamljen.

Farne plošče govorijo povsem drugo zgodbo preteklosti kot spomeniki narodnoosvobodilnega boja. Takšnega, osvobodilnega pojmovanja vojne na njih ne najdemo, je le državljanska vojna, bratomorni boj, še posebej pa revolucija. Tudi okupatorjevega nasilja (skorajda) ne omenjajo, le komunističnega in redkeje partizanskega, največ pa seveda po letu 1945 zamolčano temo povojnih pobojev in zamolčanih žrtev, ki so šele po letu 1990 dobile pravico do groba in spomina. Bolj nevtralni napisi omenjajo žrtve vojne, žrtve druge svetovne vojne, bolj obtožujoči, da gre za žrtve sovraštva komunizma in komunističnega nasilja. »Bog – narod – domovina« so bile vrednote teh, ki se jih spominjajo, plošče pa običajno krasi še križ. Na nekaterih so tudi primerno izbrani verzi, zlasti Franceta Balantiča, ponekod so citati iz Biblije.²⁵² Govor farnih plošč, ne glede na to, da se je v Sloveniji okrepil po letu 1990, nikakor ni nov. Že v vojnih letih so ga ustvarili v protipartizanskem taboru, po vojni pa je živel med slovensko politično emigracijo.

²⁵¹ Napisi na spomenikih po objavi v: prav tam, str. 43, 48, 49, 55, 77.

²⁵² Več v: *Farne spominske plošče: prva knjiga*. Ljubljana: Družina, 1995; *Farne spominske plošče: druga knjiga*. Ljubljana: Družina, 2000.

Postavljanje opomnikov bližnje preteklosti, tako partizanskih spomenikov iz prvih poveljnih desetletij kot farnih plošč po osamosvojitvi Slovenije, je sledilo sorodnim ciljem. Po eni strani so postavljavci želeli ohraniti spomin na pokojne, hkrati pa tudi uveljaviti lasten pogled na dogajanje na slovenskih tleh v letih 1941–1945 in tudi v obdobju pred njim in po njem. Iz različnih krogov so prihajale pobude, da je treba ugotoviti resnico, ki pa je kmalu postala izhodišče številnih manipulacij. V času informacijske demokratizacije je skorajda vsakomur omogočeno, da nemoteno širi svoj pogled na dogajanje. S tem pa ni prišlo do odprave težav, saj so namesto novih analiz nastali približki nekdanjih podob, le da so nekdanji »pravilni« razlagi številni preprosto postavili nasprotni predznak in ga v enaki maniri začeli zagovarjati kot edino resnico.

Soočanje raznolikosti

Komunisti, ki so po vojni prevzeli oblast, so svoj pogled na bližnjo preteklost oblikovali že med vojno in neposredno po njej, a so morali zaradi spreminjajočih se političnih razmer tudi sami popravljati poglede, ki so jih poskušali uveljaviti kot edine ustrezne. Vse bolj so si prilaščali večino zaslug za osvobodilni boj proti okupatorju, revolucionarne spremembe družbene ureditve pa naj bi sploh bile le njihovo delo. Svojo preteklo vlogo so poveljevali na vseh področjih, skozi šolstvo pa naj bi jo cepili tudi na mlajše generacije, saj je v šolski zgodovini prevladal oris narodnoosvobodilnega boja in revolucije na način, s katerim se je legitimirala poveljna oblast.²⁵³ Nič čudnega torej, da so še v devetdesetih letih v anketi javnega mnenja Slovenci kot najpomembnejšo politično stranko med vojnima navajali Komunistično partijo.²⁵⁴ Vendar pa že od sprostitve kulturnih obzorij v petdesetih in šestdesetih letih diktiranje odnosa do preteklosti s strani vladajoče Zveze komunistov Slovenije nikakor ni doseglo orwelloske stopnje predpisovanja edino pravilnega razumevanja, pa čeprav so oblastniki ovirali zagovarjanje drugačnih pogledov. Predvsem je bilo onemogočeno predstavljanje drugačne podobe osvobodilnega boja in njenega voditelja Josipa Broza – Tita od tiste, ki jo je ustvarjal propagandni aparat poveljne oblasti.²⁵⁵ V tem smislu lahko razumemo blokiranje objav pri-

²⁵³ Režek, Mateja. *Sodobna zgodovina v osnovnih in srednjih šolah v socialistični Sloveniji, 1945–1990. Prispevki za novejšo zgodovino*, 2020, 60, št. 2, str. 133–151.

²⁵⁴ Toš, Niko (et al.). *Razumevanje preteklosti. Podatkovna knjiga (I. del)*. / Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, 1996, str. 141.

²⁵⁵ Radina Vučetić. *Između avangarde i cenzure. Tito i umetnost šezdesetih*. V: Manojlović Pintar, Olga. *Tito – viđenja i tumačenja : zbornik radova*. Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije : Arhiv Jugoslavije, 2011, str. 684–706; Aleš Gabrič. *Titova podoba v slovenskih učbenikih*. V: Manojlović Pintar, Olga. *Tito – viđenja i tumačenja : zbornik radova*. Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije : Arhiv Jugoslavije, 2011, str. 819–828.

spevkov o delovanju TIGR-a, v katerih je bilo prikazano odporništvo, ki ga niso vodili komunisti, in spodbujanje točno določenega načina prikaza primorskega antifašizma.²⁵⁶ Z zavlačevanjem objav Kocbekovih knjig so skušali zavirati spoznavanje stališč nekomunistov na njihovo angažiranje in vlogo v odporniškem gibanju. Afera okoli publikacije *Edvard Kocbek : pričevalec našega časa* iz leta 1975, ki je na svetlo prinesla poveljne poboje, je pokazala nemoč oblasti, da se sooči z drugačnostjo,²⁵⁷ kar je le še potrdila z odzivi na prispevek Spomenke Hribar za *Kocbekov zbornik*, ki je moral počakati nekaj let, da je dobil zeleno luč za izdajo. Enako kot *Noč do jutra* Branka Hofmana, s katero je avtor kot prvi v Sloveniji odprl tematiko preganjanja informbirojevcev in usode brezpravnih na Golem otoku. V osemdesetih so začeli tabuji padati drug za drugim in v sproščenem vzdušju konca osemdesetih in začetka devetdesetih let 20. stoletja je sledilo še ponatiskovanje knjig, ki so se, ker jih je v vojnih letih na Slovenskem tiskal protipartizanski tabor, leta 1945 znašle na seznamu prepovedanih del.²⁵⁸ V zgodovinopisju se je nadaljevalo odpiranje novih tem, ki se je sicer začelo že v osemdesetih, na Inštitutu za novejšo zgodovino pa so se kolegice in kolegi lotili projekta popisa žrtev med prebivalstvom Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej.

Interpretacijska raznolikost ni prinesla le orisovanja širše slike dogajanja, temveč je pripeljala tudi do posledice, v kateri Slovenija nikakor ni bila izjema, temveč del širšega prostora nekdanjih komunističnih držav. V pogledih na preteklost se je razbohotil t. i. historični revizionizem, ki je najbolj posegel v spreminjanje značaja 2. svetovne vojne in poveljnega komunističnega prevzema oblasti v vzhodnoevropskih državah. V teh orisih se je zamegljeval ali pa povsem negiral osvobodilni boj, odpor proti okupatorju se je umikal poudarjanju komunistične revolucije. Sodelavci okupatorja so postajali zaradi svoje protikomunistične opredelitve zgolj borci proti komunizmu, ki naj bi s padcem železne zavese dočakali svoj zvezdni trenutek in dokaz upravičenosti svojih odločitev med vojno. Ob poudarjanju nasprotovanja komunističnemu enoumju se ni hkrati odpiralo vprašanje idejnih in političnih opredelitev nji-

²⁵⁶ Aleš Gabrič. Pogled poveljne oblasti na TIGR. V: Gabrič, Aleš (ur.). *TIGR v zgodovini in zgodovinopisju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, str. 97–116; Mateja Režek. Reprezentacije primorskega antifašizma in TIGR-a v slovenskih zgodovinskih učbenikih (1945–2016). V: Gabrič, Aleš (ur.). *TIGR v zgodovini in zgodovinopisju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, str. 117–134.

²⁵⁷ Te tematike se dotika več prispevkov v: Grafenauer, Niko (ur.). *Krogi navznoter, krogi navzven : Kocbekov zbornik*. Ljubljana: Nova revija, 2004. Najbolj analitično pa je Kocbekova usoda orisana v: Inkret, Andrej. *In stoletje bo zardelo : Kocbek, življenje in delo*. Ljubljana : Modrijan, 2011.

²⁵⁸ Pregledno o načinih omejevanja tiska v tem obdobju: Aleš Gabrič: Cenzura v Sloveniji po 2. svetovni vojni : od komunističnega Index librorum prohibitorum do ukinitve t. i. verbalnega delikta. V: Dovič, Marijan. *Literatura in cenzura : Kdo se boji resnice literature? Primerjalna književnost*, 31, posebna številka, Ljubljana, 2008, str. 63–77.

hovich nasprotnikov, ki bi lahko ponazorile tudi demokratični primanjkljaj na protikomunistični strani. S terorjem nacistov in fašistov na okupiranem ozemlju se je poskušalo prekriti lastne napake, med njimi tudi domači antisemitizem.²⁵⁹

Podobne značilnosti seveda najdemo tudi v Sloveniji. Posvet *Sodobno slovensko zgodovino* je oktobra 2007 nakazal potrebo po premisleku o številnih temah iz slovenske preteklosti, največ razpravljavcev pa se je seveda posvetilo tematiki 2. svetovne vojne in obdobju po njej.²⁶⁰ V čem so si avtorji, ki se jim očita historični revizionizem, pravzaprav sorodni s pogledi zgodovino pisja iz časa komunističnega režima, ki ga tako zagreto kritizirajo? Predvsem v metodološkem pristopu. Gre za nekorektno omejevanje tematike le na grehe in zločine nasprotne strani, zamolčuje pa se delovanje in napake strani, s katero simpatizirajo. Tovrstna redukcija namerno spregleduje celostno podobo in poskuša celovitost problematike druge svetovne vojne omejiti zgolj na slovensko ozemlje (ali celo le na njegov del), kot da to ne bi bilo del širše svetovne slike. Vseskozi se ponavlja strah pred komunizmom kot izhodišče, ki je pripeljalo do kolaboracije, ob tem pa se izmika vprašanju, ali se niso ljudje bali tudi tujega okupatorja. Strah pred komunizmom se utemeljuje s poročili o realnosti Sovjetske zveze v predvojnem času, a se po drugi strani izogiba problematiziranju, če niso Slovenci že pred letom 1941 vedeli tudi, kaj se dogaja v njihovi neposredni bližini, z njihovimi rojaki takoj za mejo, na Primorskem in Koroškem. Poudarja se, da je bila Komunistična partija pred vojno nelegalna in zato ni bila pritegnjena v pogovore med političnimi voditelji po napadu na Jugoslavijo, a se hkrati ne vprašajo, ali so skladno z jugoslovansko zakonodajo delovali nasprotniki komunistov. Zgodba o dogajanju na Slovenskem se poskuša tako omejiti na državljansko vojno v Ljubljanski pokrajini, na spopad med Slovenci samimi, na stran pa se potiska omenjanje osvobodilnega boja in problematizira celo njegovo legitimnost. Našteli bi lahko še številne primere redukcije obravnave zgolj na napake nasprotne strani. Kot pomembno pomanjkljivost je treba dodati še nedefiniranje najbolj osnovnih pojmov, s katerimi se pogosto operira. Tako kot se v nekaterih knjigah iz komunističnih časov ponavlja zgodba o belogardistih in se zamegljuje njihovo lastno poimenovanje z vaškimi stražarji in vzroki za njihov nastanek,

²⁵⁹ Analizo napak historičnega revizionizma v vzhodni Evropi glej v odličnem zborniku: Kopeczek, Michal (ur.). *Past in the making: historical revisionism in Central Europe after 1989*. Budapest, New York: Central European University Press, 2008. O bolj specifično jugoslovanskih temah glej: Momir Samardžić, Milivoj Bešlin in Srđan Milošević (ur.). *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru: zbornik radova*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2013.

²⁶⁰ Razprave sedemnajstih avtorjev s posveta so objavljene v: *Nova revija*, 26, november-december 2007, št. 307–308, str. 193–353.

se v nasprotnem pogledu vse poenostavlja na revolucionarni tabor ali komuniste, zamegljuje pa večinska želja odpornikov za osvoboditev izpod okupatorja in njihova večinska katoliška usmerjenost. (Že v študijskih letih nas je profesor Tone Ferenc pogosto opozarjal, naj bomo previdni in pazljivi pri uporabi izrazov nacisti in nemški okupator ali fašisti in italijanski okupator.) Tako kot se je prej v diskurzu lahko uporabljal pojem revolucionarnega gibanja, ne da bi bil primerno pojasnjen, je od devetdesetih naprej pogosto uporabljan izraz revolucionarno nasilje, a tudi ta v znanstveni literaturi še ni bil zadovoljivo razložen.

V javnosti v času, ki spodbuja hitre in brezprizivne odgovore, široko dostopne na novih medijih, prebiranje zahtevnejših in obsežnejših knjig ali člankov ni ravno visoko na lestvici vrednot iskalcev hitrih novic. Na večji odziv tako naletijo kratki, preprosti, enoznačni polemični odzivi bolj ali manj strokovno podkovanih publicistov. Že zgolj popisovanje polemik je lahko naletelo na nerazumevajoče odzive. Tematika slovenske narodne sprave v časopisju v diplomski nalogi²⁶¹ je bila tako zadosten razlog za obsežno analizo rednega pisca prispevkov v reviji *Zaveza*, ki jo izdaja Nova slovenska zaveza.²⁶² Avtor, ki po stroki sicer ni zgodovinar, je navedel cel kup nestrinjanj z navedbami in kot protiargumente navajal teze iz klasičnega arzenala pogleda na preteklost, ki se je že med vojno pojavil na protipartizanski strani, se po vojni ohranjal v tujini in se v Sloveniji okrepil po letu 1990. Avtor je zapis sklenil z brezprizivnim nedvoumnim sporočilom, da so njegova stališča edino pravilna. Ali z njegovimi besedami: »Vendar sprave ne bo, če bosta sprti strani imeli vsaka svojo resnico, če se ne bosta zedinili o eni, edini resnici.«²⁶³

Upam, da do tega ne bo prišlo nikoli, saj bi uresničitev zahteve, da moramo vsi misliti enako, lahko vodila v konec naše civilizacije. Preveč spominja na ministrstvo resnice iz romana Georga Orwella 1984. Da bi presegli delitve in pogled iz preteklosti preusmerili v sedanost in prihodnost, se je v polemike večkrat vpletla slovenska politika in o tej tematiki so večkrat razpravljali tudi v državnem zboru.²⁶⁴ V njem so bili izrečeni tako bolj nepomirljivi kot zelo spravni toni. Koliko vpliva je na medijsko podobo imela stroka, lahko ponazorimo primer, ko je julija 1999 polemiko o neprimernosti učbenikov zgodovine, ki

²⁶¹ Slabe, Janja. *Slovenska narodna sprava v časopisju (1984–1997) : diplomsko delo*. Ljubljana: [J. Slabe], 2004.

²⁶² Maček, Janko. *Slovenska narodna sprava. Zaveza : glasilo Nove slovenske zaveze*, 21, št. 4 (sept. 2011), str. 61–73.

²⁶³ Prav tam, str. 73.

²⁶⁴ *Odnos do preteklosti in narodna sprava : priznanje različnih pogledov kot dejanje za prihodnost Republike Slovenije : javna razprava*. Ljubljana: Državni zbor, 1999. Dosegljivo tudi na: <http://www.dz-rs.si/typo3conf/ext/acts/pi1/acts/getfile.php?cat=p&id=1970434>. Dostop: 11. 6. 2020.

naj bi še vedno sledili starim komunističnim vzorcem, sprožil poslanec Lojze Peterle,²⁶⁵ njegovo kritiko pa so seveda takoj povzeli osrednji mediji. Ko je njegovo stališče pisno zavrnil eden poglavitnih kreatorjev sprememb v šolskem pouku zgodovine in prvi predsednik maturitetne komisije za zgodovino Peter Vodopivec, časopisa z največjo naklado v Sloveniji, *Delo* in *Večer*, njegovega odgovora nista objavila (objavili pa so ga v ljubljanskem *Dnevniku*). Vodopivec je nič kaj optimistično zaključil, »da se ta razprava v javnosti blokira ali pa ignorira«.²⁶⁶

Zahteve po poenotenem pogledu niso prihajale le iz laičnih krogov. Da bi presegli te delitve in pozornost politike preusmerili iz preteklosti v sedanjost in prihodnost, je pobuda, da bi v izjavi ali deklaraciji »zajeli« pravo podobo slovenske bližnje preteklosti, prišla leta 2012 tudi od dveh raziskovalk. Predsedniku države naj bi predlagali, da ustanovi komisijo za resnico, kakršne so že ustanovile nekatere nekdanje avtorske ali totalitarne države, in vanjo imenuje nesporno strokovne moči. Sam sem pobudo zavrnil, saj sem izhajal iz stališča, da bi takšna pobuda »morda lahko zacvetela med zreli in treznimi ljudmi, ker pa naj bi bila naslovljena na slovensko politiko, je že vnaprej obsojena na neuspeh. Koliko zrelosti in treznosti pa premore slovenska politika?« Sporen bi bil lahko že izraz »resnica«, saj »naša razklanost temelji ne nepomirljivih 'resnicah', ki niso niti pripravljene prisluhni argumentom nasprotni strani«, a je to »še najmanjši problem, saj bi lahko zveličavno 'resnico' zamenjali s katerim manj zlovesčim imenom«. Kot eno največjih težav tovrstnih predlogov sem videl in še vedno vidim iskanje ustreznih ljudi za imenovanje v tovrstne komisije, saj sem prepričan, da pri izbiri ne bi prevladali strokovni kriteriji in bi bili vnovič priče zahtevam po »ideološkem uravnoteženju« članstva v komisiji, in v trenutku, ko se začnejo razprave o »ideološkem uravnoteženju«, to pomeni poraz strokovnih kriterijev. Zavedati se moramo, da številni, ki polnijo medijski prostor z »jasnimi« in »nedvoumnimi« odgovori o naši preteklosti, niso raziskovalci, ki upoštevajo temeljne postulate raziskovalnega dela, in imajo mnogi, ki jih mediji predstavljajo kot pomembne strokovnjake na tem raziskovalnem polju, sila skromen znanstveni opus. Vsekakor bi en del laične javnosti, če tovrstnih ne bi imenovali v komisijo, začel pisariti zgodbe o zmagovalstvu teh nad onimi; če bi jih imenovali, pa bi sorodni očitki prileteli iz nasprotnega dela laične javnosti. Poleg tega bi se morali vprašati, na katera vprašanja naj bi odgovarjala ta komisija? V znanstvenih monografijah ali razpravah najdemo odgovore, ki nikakor niso enoznačni, za neraziskano temati-

²⁶⁵ <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=A6B6E6833078ED42C12567C20037C177>. Dostop: 15. 12. 2020.

²⁶⁶ Vodopivec, Peter, Dolenc, Ervin, Štepec, Marko. Zgodovinski učbeniki: resnicoljubni ali tendenciozni? *Svobodna misel*, 37, št. 17, 10. 9. 1999, str. 7–8.

ko pa bi morali slediti »metodologiji financiranja znanstvenega dela, ki poteka preko razpisov programov in projektov, ki jih vodi (oz. naj bi jih vodila) s političnimi razprtijami neobremenjena agencija za financiranje znanstveno-raziskovalnega dela. Seveda je tudi to zaenkrat v Sloveniji stvar utopije, toda upanje umira zadnje.«²⁶⁷

Svoj ne proti predlogu za doseg »uradne resnice« o preteklosti sem leta 2012 sklenil takole:

Menim, da bi morali strokovnjaki v javnosti postopati ravno nasprotno. Javnosti ne bi smeli še naprej zavajati v prepričanju (kar sicer uspešno počnejo naši mediji), da se vrhovna politika spozna na vse zadeve v državi! Z odločnim ne političnim resolucijam o strokovnih zadevah je treba širiti prepričanje, da se o (zgolj) strokovnih zadevah tehtno razpravlja v pristojnih (bolj strokovnih) krogih, v političnih krogih pa naj se vodi polemika o političnih dilemah, pred katerimi stoji država. Menim pa, da bi morali strokovnjaki še večkrat in še glasneje dopovedovati politikom, naj ne razpravljajo o zadevah, o katerih ne vedo dosti več od tistega, kar je napisano v njihovem partijskem programu, in naj se bolj posvetijo zadevam, o katerih naj bi odločali v skladu z ustavno ureditvijo.

*Ne nagovarjajmo pa jih, naj tako ali drugače dodajo še svoj kamenček v mozaik nerazrešene dileme, ki jo je treba reševati izven dometa politične artilerije. Seveda želim vsem sorodnim dobrohotnim pobudam vse najboljše, čeprav sem, kot je vidno, precej skeptičen, da bi lahko v glavah naših nezrelih politikov kaj spremenile.*²⁶⁸

Pogosto se predlogi za ustanavljanje komisij za ugotavljanje pravičnega pogleda na preteklost sklicujejo na *Resolucijo o evropski zavesti in totalitarizmih*, ki jo je leta 2009 sprejel Evropski parlament. Ker pa je ne preberejo v celoti, iz nje vzamejo le tisto, kar jim v konkretnem primeru najbolj ustreza. Celo nekateri strokovnjaki besede iz resolucije pojmujejo kot suho zlato, pa čeprav je to zgolj politična resolucija. Medtem ko nekateri razumejo resolucijo kot osnovni vir za proučevanje totalitarizmov 20. stoletja, jo dejansko lahko razumemo zgolj kot vir za proučevanje evropske politične zavesti in pragmatizma iz začetka 21. stoletja. Totalitarizem v mednarodnih znanstvenih krogih proučujejo iz njegovih idejnih izhodišč in praktične izpeljave v 20. stoletju z jasno ločnico med takšnimi in drugačnimi političnimi sistemi, pri proučevanju pojava iz 20. stoletja pa se ne sklicujejo na politično resolucijo iz leta 2009.

²⁶⁷ Arhiv avtorja, e-pošta Aleša Gabriča na različne naslove, 23. 8. 2012.

²⁶⁸ Prav tam.

Očitke, da zavračanje pobud o imenovanju komisije za »resnico« zavrača spraven proces, zlahka zavrtnemo že kar z omenjeno resolucijo o evropski zavesti in totalitarizmu, ki je verjetno številni, ki se nanjo sklicujejo, niti niso pošteno prebrali. V njej je namreč natančno zapisano, da »noben politični organ ali politična stranka nima izključne pravice do razlage zgodovine«, saj »ti organi in stranke ne morejo trditi, da so objektivni«. Eksplicitno tudi določa, da »se uradnih političnih razlag zgodovinskih dejstev ne bi smelo vsiljevati z večinskimi odločitvami v parlamentih« in da »parlament ne more sprejemati zakonodaje za preteklost«.²⁶⁹

Odpiranje prostora za dialog po političnih spremembah ob koncu 20. stoletja je torej prineslo nove poglede na dogajanje na slovenskih tleh. Diame-tralno nasprotni pripovedi sta si v nekaterih podrobnostih celo dosti bliže, kot si to zamišljajo njihovi zagovorniki. Najbolj zagreti komunisti so poveljevali svojo revolucijo, da bi si prilastili zasluge vseh v ustvarjanje sprememb vklju-čenih Slovencev. Na drugi strani najbolj zagreti kritiki komunistov revolucijo izpostavljajo, da bi čim bolj očrnilo delovanje komunistov. Oboji pa so v tem, kaj vse bi lahko uvrstili v kategorijo revolucionarnosti, močno pretiravali.

V nestrinjanju ljudi različnih idejnih in političnih izhodišč je tovrstno razhajanje precej samoumevno in sprejemljivo, težava pa se pojavi, če dodatno zmedo v razprtije vnese še kakšen pomemben državni organ. Pomanjkanje opredelitev temeljnih pojmov tako najdemo celo v uradnih aktih najkompe-tentnejših državnih organov. Za takšnega velja npr. tudi pojem totalitarizem za označevanje tipa državnega sistema v času vladavine komunistov. Kajti pri vprašanju, do kdaj lahko komunistični režim (ne zgolj slovenskega oz. jugo-slovanskega, temveč v širšem svetu) označujemo za totalitaren, se mnenja v znanstveni literaturi razhajajo. V odločbi Ustavnega sodišča Republike Slove-nije iz septembra 2011, s katero je bilo prepovedano poimenovanje ulice po Josipu Brozu Titu, je zapisano, »da prav njegovo ime v največji meri simboli-zira nekdanji totalitarni režim«.²⁷⁰ Iz stališča ustavnega sodišča izhaja, da naj bi bil komunistični režim totalitaren vsaj do Titove smrti, če že ne do svojega konca. Ker je treba odločbe najvišjih sodnih oblasti v pravni državi spoštovati, je zame kot za državljana odločba zavezujoča. Kot zgodovinar pa se z njo ne morem strinjati in se torej v znanstvenih delih nanjo nikakor ne morem skli-cevati, saj izhaja iz povsem drugačnega dojemanja preteklosti, kot jo najdemo v nekaterih temeljnih delih svetovne literature, ki problematizirajo sprejemlji-

²⁶⁹ <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+-DOC+XML+V0//SL> Dostop: 22. 6. 2020.

²⁷⁰ Odlok o določitvi in spremembi imen. Odlok o določitvi in spremembi imen in potekov cest in ulic na območju Mestne občine Ljubljana. Dostopno na: <http://odlocitve.us-rs.si/usrs/us-odl.nsf/o/AB6C747BE8DF7AF3C125791F00404CF9>.

vost označevanja določenih političnih sistemov kot totalitarnih.²⁷¹ Primernost oz. sprejemljivost uporabe pojma totalitarizem za označevanje političnega razvoja v Sloveniji po letu 1945 je bila problematizirana tudi že v znanstveni literaturi,²⁷² a ta v populistični diskurz pač ne najde poti.

Težav pri spreminjanju pogledov na preteklost torej nikakor ne vidim v tem, da se odpirajo novi pogledi, vprašanja, dileme, temveč v tem, da pri iskanju svoje resnice, ki je diametralno nasprotna nekdanji »komunistični«, zagovorniki »protikomunističnih« pogledov prevzemajo njeno metodologijo in argumentacijo. Ob nasprotovanju načinu ustanovitve Študijskega centra za narodno spravo sem se v polemiki z njegovim prvim direktorjem jasno opredelil, da ne nasprotujem novim inštitutom, temveč bi si jih, nasprotno, želel še več. Že raziskano politično-ideološko ozadje ustanavljanja inštituta, na katerem sem zaposlen, ki je bil leta 1959 ustanovljen kot Inštitut za zgodovino delavskega gibanja z izrazito podporo vladajoče Zveze komunistov Slovenije in jasno usmerjeno idejno konotacijo, sem primerjal z zanimivo podobnimi okoliščinami ustanavljanja Študijskega centra za narodno spravo in se vprašal, »ali je tovrstne napake res treba ponavljati«. ²⁷³ Ko sem v *Slovenskem zgodovinskem atlasu* iz leta 2011 objavil zemljevid Demografske posledice 2. svetovne vojne na Slovenskem, za katerega sem porabil tedaj najbolj sveže podatke iz že omenjenega projekta popisa žrtev vojne in povojnih pobojev, sem bil deležen kritik, ker nisem bolj izpostavil povojnih pobojev in tem žrtvam namenil več pozornosti kot drugim. Nenavadno je bilo, da so takšen očitek navrgli kritiki, ki so »že mnogokrat ocenili, da je bilo za 'režimsko zgodovinopisje' značilno poveljevanje lastnih in zamolčevanje žrtev nasprotnikov«. Pri tem pa niso pojasnili, »zakaj naj bi s tovrstnim pristopom nadaljevali«²⁷⁴ oz. zakaj naj bi bila kritizirana metodologija sprejemljiva, če bi izhajala iz nasprotnega idejnega zornega kota.

²⁷¹ Arendt, Hannah. *Izvori totalitarizma*. Ljubljana : Študentska založba, 2003; Friedrich, Carl J. in Brzezinski, Zbigniew K. *Totalitarian dictatorship and autocracy*. Cambridge : Harvard University Press, 1956; Roberts, David D. *The totalitarian experiment in twentieth-century Europe : understanding the poverty of great politics*. New York, London : Routledge, 2006; Geyer, Michael, Fitzpatrick, Sheila (eds.). *Beyond totalitarianism : Stalinism and Nazism compared*. Cambridge : Cambridge University Press, 2009.

²⁷² Svoje delovanje in objave v tujem znanstvenem tisku sta mariborska profesorja Rudi Klanjšek in Sergej Flere opisala v: Klanjšek, Rudi in Flere, Sergej. Kakšna država je bila Jugoslavija in zakaj je to pomembno. *Delo*, 62, št. 217, 19. 9. 2020, Sobotna priloga, str. 25. Sam sem to tematiko analiziral v: Gabrič, Aleš. Totalitarizem in Slovenija ali zakaj za Slovenijo ni ustrezna terminologija, ki jo uporabljajo v tuji strokovni literaturi? *Prispevki za novejšo zgodovino*, 53, 2013, št. 1, str. 32–47.

²⁷³ Gabrič, Aleš. Odgovor Milku Mikoli. *Dnevnik*, 58, št. 235, 9. 10. 2008, str. 16.

²⁷⁴ Gabrič, Aleš. Zakaj ne bom pisal odgovorov in zakaj jih morda niso pisali drugi pozvani zgodovinarji. *Pogledi : umetnost, kultura, družba*, 2, št. 22, 9. 9. 2011, str. 20–21.

Aleš Gabrič (foto: Inštitut za novejšo zgodovino)

Upoštevanje raznolikosti

Novosti, ki so jih torej prinesle spremembe po demokratizaciji Slovenije in po spravi slovesnosti junija 1990 v Kočevskem rogu, so prinesle živahno popestritev v odnos Slovencev do lastne preteklosti. Spremembe potekajo na dveh ravneh, med katerima pa ni dovolj jasne ločnice. Prva stran je zgodovinopisje kot stroka. Nove knjige, tudi tiste, ki nas zaradi metodoloških nedoslednosti in skromne argumentacijske moči ne prepričajo, so prinesle nove dokumente in poglede, ki jih je vredno premisliti. Mediji pogosto poskušajo različnosti interpretacij potencirati in prikazati, da v stroki dejansko poteka ogorčena razprava med zagovorniki diametralno nasprotnih stališč. A to ni res, za kar smo deloma krivi tudi zgodovinarji sami, saj v našem znanstvenem tisku nedvoumnih zavrnitev na trhlih temeljih slonečih tez instantnega zgodovinopisja skorajda ne najdemo. V medijih pa se po načelu pro et contra potencira polarizacija, kar pri javnosti vzbuja neustrezen sklep, da gre za dejansko dve dokaj izenačeni strani. A tako ostaja zakrito, da v znanstvenem tisku prevladuje diskurz celovitosti pogleda na obdobje, njemu nasproten diskurz trganja koščkov iz mozaika in iz tega izhajajočega prehitrega sklepanja pa ima večjo vlogo zlasti zaradi podpore dela medijev in tudi politike. Prav politika poskuša prek kadrovanja, financiranja znanstvenega dela ali podeljevanja državnih nagrad ustvarjati občutek o strokovni upravičenosti tez, ki jih v osrednjih znanstvenih

revijah najdemo v zelo omejenem obsegu. Ali si lahko v Sloveniji – poleg zgodovinopisja – še za kakšno drugo znanstveno stroko predstavljamo, da bi bilo možno zanj dobiti eno od najpomembnejših državnih nagrad za znanost, pa nima v seznamu literature niti ene enote primerljive tuje znanstvene literature?

Druga stran je dojemanje preteklosti med laično javnostjo. Zaradi bombardiranja z nasprotujočimi si pogledi se sicer vnaša zmeda, ki pripomore k polarizaciji pogledov, toda razklanost v tem primeru nikakor ni tako bipolarna, kot bi lahko sklepali po prepirih v medijih. Odnos Slovencev in Slovenk je vsekakor bolj spraven, kot je odnos nekaterih medijsko izpostavljenih osebnosti. To nam prepričljivo dokazujejo ankete slovenskega javnega mnenja. V leta 1998 opravljeni anketi o razumevanju preteklosti je velika večina anketiranih menila, da ukvarjanje s preteklostjo le odvrta pozornost od aktualnih socialnih in gospodarskih problemov in da naj se torej država ne ukvarja toliko s preteklostjo. Ta bi morala po mnenju več kot štirih petin Slovencev ostati delovno področje zgodovinarjev, kar pomeni, da naj se politika bolj ukvarja s sedanjostjo in prihodnostjo. Na vprašanje, kaj jim pomeni sprava, se desetina vprašanih ni opredelila, med devetimi možnimi odgovori pa jih je daleč največ, več kot dve petini za prvi odgovor izbralo, da jim pomeni »priznanje vsakemu človeku pravice do njegove resnice in človeškega dostojanstva«, drugi najbolj množični odgovor pa je bil z več kot četrtno pritrditvami »konec medvojnega sovraštva in začetek strpnega sobivanja danes«. Diskurz razdvajanja očitno le ni našel preveč plodnih tal, saj so odgovori z zahtevo po iskanju soglasja, kaznovanju vseh krivcev ali ustvarjanju prepričljivih skupaj zabeležili manj kot desetino odziva respondentov. Na vprašanje, kako bi po njihovem mnenju sprejetje deklaracije v državnem zboru vplivalo na politične in strankarske odnose v Sloveniji, jih je 45 odstotkov menilo, da to ne bi prineslo sprememb, 37 odstotkov je pričakovalo, da bi to še poslabšalo politične razmere v Sloveniji, in le manjšina, 17 odstotkov, jih je menila, da bi to lahko umirilo politične strasti v državi.²⁷⁵

Iz anketnih podatkov bi lahko sklepali, da si večina ljudi želi umiritve razmer, da je svoja dejanja v preteklosti dojela kot korake v tej smeri in da si ne želi pogrevanja razprtij, na katere sicer ne smemo pozabiti, a niso več osrednje vprašanje današnjega sveta. Dejali bi celo lahko, da razmišljajo v duhu resolucije o evropski zavesti in totalitarizmi, da je te teme treba raziskovati, da pa se odnos do njih ne sme predpisovati v državnih organih. Pokojnim, ne glede na to, kdo in kaj so bili, je treba omogočiti dostojno slovo, njihovim potomcem pa mora biti omogočeno, da se jih spominjajo, obiščejo njihov grob in na njem

²⁷⁵ Toš, Niko. Slovensko javno mnenje 1998/2 in razumevanje preteklosti II, str. 96–99. Dostopno na: https://www.adp.fdv.uni-lj.si/media/raziskave/pdf/study_pdf_sjm982_si.pdf. Dostop: 22. 6. 2020.

prižgejo svečo ali nanj položijo rože. Pri tem pa jim ne smemo oporekati pravice, da se svojcev in preteklosti spominjajo na svoj način. Če nekdo razume partizanski spomenik iz srede petdesetih let ali farno ploščo iz devetdesetih let na način, kot ju njuni ustvarjalci niso razumeli, je to pravica vsakega posameznika, ki mu je nima nihče pravice odvzeti. Zato tudi ne smemo nikomur priznati pravice, da drugim vsiljuje svoj pogled na preteklost, saj lahko pomiritev gradimo le ob spoštovanju raznolikosti pogledov na prehojeno pot.

V polemikah zadnjih desetletij, ki se tičejo sprave, izrazito prevladuje tematika povojnih pobojev in grobišč. Ob tem se vse prepogosto pozablja, da niso znani tudi grobovi številnih Slovencev in Slovenk, ki so med vojno izgubili življenje kot pripadniki katere od slovenskih vojaških enot na domačih ali tujih tleh, so umrli ali bili ubiti v okupatorjevih taboriščih ali pa v uniformah tujih vojsk, npr. mobiliziranci v nemško vojsko.

* * *

Leta 2002 smo se družinsko odpravili na grob očetovega očeta, mojega dedka, ki je izgubil življenje leta 1944 kot ujetnik v nemškem delovnem taborišču na severu Norveške. Jugoslovanski in sovjetski ujetniki so kot suženjska delovna sila gradili za Nemce pomembne prometne povezave. Družina je za dedkovo končno usodo in mesto pokopa izvedela šele v sedemdesetih letih. Pokopališče jugoslovanskih taboriščnikov je eno od treh pokopališč, ki se nahajajo drugo ob drugem v bližini nekdanjega delovnega taborišča, v katerem je danes muzejska postavitve. Drugi dve pokopališči sta nekdanje pokopališče sovjetskih vojnih ujetnikov (po prekopih je tam le še spominski park) in pokopališče nemških vojakov. Dve pokopališči trpinov, ki so brezpravno delali kot suženjska delovna sila, in eno pokopališče tistih, ki so jih stražili ali se morda nekateri nad njimi celo izživljali. Vsa tri pokopališča so zgledno urejena, nemško morda še najbolj, za jugoslovansko pa skrbi društvo norveško-jugoslovanskega prijateljstva. Tisti, ki so si bili nekdanj veliki sovražniki, že desetletja počivajo v miru nedaleč drug od drugega.

Sveta vez življenja in smrti: meditacija o spravi

Povzetek

Prispevek se ukvarja z razmišljanjem o spravi z vidika feministične etike in politične teologije. Najprej se v njem dotikamo temeljnih elementov t. i. matriksialne etike, ki jo je utemeljila filozofinja Bracha Ettinger. Na tej podlagi in v dialogu s Sofoklejevo *Antigono* se v njem sprašujemo o temeljni gesti etike, kot se razpira skozi označevalce, ki povezujejo besede *materialnost* – *materinskost* – *materničnost*. V nadaljevanju to misel navezujemo na etično sporočilo dela *Huda Jama: skrito za enajstimi pregradami*. Prispevek se v nadaljevanju ukvarja z osrednjo temo – to je politično teologijo Johanna Baptista Metza, in to v dialogu z njegovimi obravnavami Walterja Benjamina in modusa spominjanja. Mišljenje sprave se tako razpre na način nove etično-teološke senzibilnosti za *Compassion* (Metz) ter se kot misel *spominjanja* zavzame za nedolžne žrtve zgodovine in njenih akterjev.

Uvod

Sprava v sebi nosi več pomenov: lahko pomeni spravo na politični ravni, ki je gesta države v razmerju do njenih državljanov. Njeni izvrševalci so politični in drugi akterji in gesta slovenske sprave v Kočevskem rogu leta 1990 je bila pomembna točka v konstituciji slovenske državnosti. Vendar sprava v sebi nosi tudi bolj zakrite in težje dostopne elemente travme, ki pa jih ni mogoče zaobseči na omenjeni politični ravni. Zato je potrebna vzporedna, vendar močna etična intervencija, ki pa je v domeni filozofije, teologije, zgodovine in drugih humanističnih ved. Tu smo se v Sloveniji vedno soočali s problemom določitve polja t. i. ničelne točke etike, s katere bi bilo travme, povezane z vojnim in povojnim nasiljem, mogoče misliti na način občutenega razumevanja in odpuščanja ter s tem na način *dogodka* in ne resnice sprave. To področje etike ne more biti na razpolago političnim akterjem niti ni v domeni politike Cerkve ali katere koli druge civilnodružbene organizacije. V prispevku se tako na primeru Sofoklejeve *Antigone*, etike matriksialnosti-telesnosti in Metzove politične teologije dotikam etičnih vidikov mišljenja sprave skozi etiko nenapisanih zakonov ter teologijo spominjanja.

Etika pred spravo

Naslov mojega prispevka izhaja iz dela *Antigonine sestre*, ki sem ga pri Slovenski matici izdal leta 2018.²⁷⁶ V tem delu sem se na način mišljenja filozofske teologije ukvarjal z Antigono, ki sem jo v tej knjigi razumel kot zaščitnico matriksialnih redov življenja, to je tistih redov, ki izpričujejo zakrite, pozabljene ali zatrte tradicije femininosti. V knjigi zagovarjam prednostno naravo te feminine-matriksialne geste, ki jo pred vsakršnimi, celo božjimi zakoni od nas terjajo nenapisani kozmični zakoni. Matriksialnost, ki sicer izvira iz rabe francoske psihoanalitičarke in filozofinje ter umetnice judovskega rodu Brache Ettinger,²⁷⁷ je izraz, ki napotuje na maternično misel. Sama etimologija, ki izvira iz indoevropskega korena *mat-* in ki se izraža skozi označevalce, ki povezujejo besede *materialnost* – *materinskost* – *materničnost*, odpira polje matriksialne etike bližine in z njo povezanih gest medtelesne senzibilnosti. Naj zato v uvodu povzamem odlomek iz svoje knjige tam, kjer na obzorju Heideggerjeve filozofije Antigono kot *sestro biti* razumem tudi kot genealoško Kristusovo sestro.²⁷⁸

V skladu z mojim razumevanjem tega starogrškega mita Antigona ne gre v smrt, da bi bila v neki nori ali patološki želji *zakrita s senco in nočjo*, niti ne išče tega domovanja zaradi nekega nagona smrti. Antigonina gesta je tisto, kar nam vsem, smrtnikom in bogovom v Četverju, šele razodeva in prinaša feminino *matrico* Ljubezni kot sestre b i t i. Antigona, ki nima doma ne med živimi ne med mrtvimi, nam s svojim prehodom roba četverja šele omogoča, da se ugledamo kot prebivajoči v pripadnosti tej *sestrski* ontologiji Ljubezni, prvotni Matrici vsega prebivanja. Antigonino težko umljivo misel, da enake etične geste ne bi tvegala niti za otroke niti za moža – če bi jih imela –, je zato mogoče razumeti samo na obzorju logike te absolutne matrice, to je prvotnejše ontologije ali proto-genealogije, ki ji pripadajo vsi naslednji genealoški redovi, ta misel pa je po kozmičnem redu sorodna, a nadrejena starozavezni Abrahmovi dilemi. Luce Irigaray tu pravilno ugotavlja, da Antigona le s tem obratom lahko postane božanska, namreč tako, da zaščiti življenje kot tako: primarno lahko v tem okviru vidimo interupcijo in prisotnost imanence smrti v življenju – tako pri ne-rojenih, kakor ne-pokopanih – obojih v smislu neke nasilne in v svojem bistvu antimatriksialne prekinitve rodovnih genealogij. Za Antigono ima takó življenje najvišjo vrednost. In, kar je enako pomembno, če želi

²⁷⁶ Lenart Škof, *Antigonine sestre: o matrici ljubezni* (Ljubljana: Slovenska matica, 2018).

²⁷⁷ O »matriksialnosti« pri Brachi Ettinger glej predvsem naslednji deli: monografijo *The Matricial Borderspace* (Minneapolis in London: University of Minnesota Press, 2006) in članek »From Proto-Ethical Compassion to Responsibility: Besideness and the Three Primal Mother-Phantasies of Not-enoughness, Devouring and Abandonment«, *Athena* 2 (2007): 100–135.

²⁷⁸ Glej *Antigonine sestre*, 238f.

obvarovati umrlega brata, tega ne stori niti zaradi seksualnih nagibov (incest) niti ne zaradi »kakega posebnega zanimanja za smrt, kot so radi pogosto rekli, ampak želi Antigona ohraniti življenje«. ²⁷⁹ V tem je njeno preobilje ljubezni in hkrati njena najbližja bližina s Kristusom. *Antigona je Kristusova genealoška sestra*. Antigona torej v moji interpretaciji kaže na preobilje ljubezni, obenem pa je tista, ki lahko sprejme in zaobjame tudi imanenco smrti. Danes želim spregovoriti o tej sveti vezi ljubezni in redov življenja, a tudi imanenci smrti, kakor se ta dotika naših življenj preko *spominjanja*. Govoril bom o sveti vezi, ki povezuje žive in umrle, in o spravi.

Naj na tem mestu dodam še naslednje: ko sem pisal *Antigonine sestre* (ki je knjiga o sveti vezi živih in umrlih), je bila ves čas v moji bližini knjiga Mitja Ferenc, Mehmedalije Alića in Pavla Jamnika *Huda Jama: skrito za enajstimi pregradami*. ²⁸⁰ To delo je v slovenskem prostoru prelomno iz več razlogov, izpostavil pa bom tistega, ki je najradikalneje določil moje razmišljanje v okviru etike in filozofske teologije: namreč, prav mumificirani ostanki trupel, nekateri še z ohranjenimi *lasmi, kožo in deli oblačil*, so pokazali na vso materialno-telesno in antimatriksialno naravo tega zločina. Delo *Huda Jama* omogoča slehernemu človeku, kolikor ima seveda dovolj etičnega poguma, da se z njo sooči – da tudi sam pogleda čez pregrade ideologije, predsodke, neznanje ali strah in se sooči z golo, a srhljivo *materialno* resnico te knjige: kako so v naši bližini umirali in trpeli ljudje – moški, ženske, tudi otroci, in kako so bili poteptani ključni zakoni svetosti, ki varujejo polje imanence življenja in smrti.

Sprava skozi politično teologijo

Naj se zdaj pomaknem k vprašanju sprave. Sprava ima štiri temeljne vidike in to so politični vidik, zgodovinski vidik, teološki vidik in etični vidik. Pri etiki ne mislim na etiko kot filozofsko disciplino, temveč kot samostojno vedo, ki zaobsega tako filozofijo morale kakor tudi področje etike nenapisanih zakonov ter teoloških redov. Vendar želim danes spregovoriti s stališča, ki mi bo omogočalo na povezan način misliti vse štiri vidike, in to je mogoče narediti s stališča sodobne politične teologije. Politična teologija ima kot fundamentalna praktična teologija seveda svojo lastno zgodovino (najbolje njeno prvo fazo simbolizira Carl Schmitt (1888–1985) s svojim delom *Pojem političnega* (*Der Begriff des Politischen*) iz leta 1932;²⁸¹ Schmitt je bil kot zagovornik močne

²⁷⁹ Luce Irigaray, *In the Beginning, She Was* (London: Bloomsbury, 2013), 126.

²⁸⁰ Mitja Ferenc, Mehmedalija Alić, Pavel Jamnik, *Huda Jama: skrito za enajstimi pregradami* (Ljubljana: Družina, 2011).

²⁸¹ Gl. Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen* (Berlin Duncker&Humblot, 1932 in ponatisti).

misli in agonalne politike simpatizer nacizma), danes pa želim misliti spravo s pomočjo premisleka ob teologiji lani umrlega nemškega katoliškega teologa Johanna Baptista Metza (1928–2019). V ospredju bo njegov izvirni zastavek t. i. *memoriae passionis*, ki prinaša eno najbolj ključnih etičnih intervencij v okviru sodobnega mišljenja sprave in etike ljubezni.²⁸² Že Agamben je v svojem delu *Kaj ostaja od Auschwitza: arhiv in priča*²⁸³ pokazal na pomen pričevanja (preživelih) na eni in nezmožnost pričevanja (ubitih) na drugi strani. Med njimi so t. i. muslimani (*der Muselmann* je bilo med taboriščnikov v Nemčiji ime za tiste, ki so opustili vsako upanje, žive mrliča). Trupla iz Hude Jame so srhljivo blizu tem ljudem mumijam, kot so tudi imenovali te *ne-več-ljudi* in *ne-še-mrtvece*.

Nemški teolog Johann Baptist Metz je dedič te misli in neposredni nasprotnik Schmittove aliberalne in na agonizmu temelječe politične teologije. Zanj je smisel teologije v tem, da usmerja Cerkev v smer *compassiona*. »Compassion« je namreč izraz, ki ga Metz pušča v originalu in z njim utemeljuje svojo politično teologijo. Za uresničitev te poteze pa mora nič manj kot preusmeriti glavni tok teologije in njej pripadajoče teodiceje. Samo jedro Metzove politične teologije se navezuje na znameniti disput med Benjaminom in Horkheimerjem. Ko Benjamin namreč odgovori na Horkheimerjevo pismo o smislu zgodovine, datirano na 16. marec 1937, s tem vzpostavi novo polje etike:

*Določitev nedovršenosti je idealistična, če v sebi ne vsebuje dovršenosti. Pretekle nepravčnosti so se dogodile in so dovršene. Pobiti so zares pobiti [...] Korektiv temu načinu razmišljanja bi se lahko našel v premisleku, da zgodovina ni preprosto neka znanost, temveč tudi – in to ne najmanj – neka oblika spominjanja (Eingedenken). Kar je znanost »določila«, lahko spominjanje spremeni. Tovrstna pozornost lahko nedovršeno (sreča) naredi za nekaj dovršenega in dovršeno (trpljenje) za nekaj nedovršenega. To je teologija.*²⁸⁴

Takole pa zapiše Benjamin v znamenitem zapisu o »angelu zgodovine« (po Kleejevi sliki *Angelus Novus*):

Njegove oči so razširjene, usta odprta in peruti razpete. Tak mora biti videti angel zgodovine. Njegovo obličje je obrnjeno v preteklost. Kjer se pred nami

²⁸² Johann Baptist Metz, *Memoria Passionis*, Freiburg: Herder, 2011.

²⁸³ Giorgio Agamben, *Kaj ostaja od Auschwitza: arhiv in priča* (Homo sacer III), prev. Mojca Mihelič (Ljubljana: Filozofski inštitut ZRC SAZU, 2005).

²⁸⁴ Walter Benjamin, *The Arcades Project*, prev. H. Eiland in K. McLaughlin (Cambridge, MA in London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2002), 471.

*kaže veriga dogodkov, tam vidi on eno samo katastrofo, ki nepretrgoma kopiči ruševine na ruševine in mu jih luča pred noge. Gotovo bi rad zastal, obudil mrtve in razbito zložil skupaj. Toda iz raja veje vihar, ki se je ujel v njegove peruti in je tako močan, da jih ne more več zložiti.*²⁸⁵

S to vpeljavo *spominjanja* (*Eingedenken*) v samo jedro premišljevanja zgodovine, teologije in etike, se Benjamin vpiše v tisto vrsto mislecev, ki v svoji teodiceji poudarek prenesejo na žrtve in na solidarnost z njimi. Brez privzetja etične logike tega spominjanja sprave ne more biti.

Sprava in spominjanje

Iz te misli zdaj izhajata dva aksioma misli: da zgodovina ni zakoličena enkrat za vselej in da trpljenje ne more biti sprejemljivi ali preseženi element katerekoli zgodovine. Metzova temeljna teološka gesta je zdaj naslednja: namesto da bi se spraševal, »Kaj se zgodi meni, ko trpim, ko umrem«, radikalno preobrne smer spraševanja v teologiji v stavek »Kaj se dogaja tebi, ko ti trpiš, in ko ti umiraš«. Metz tako obrne perspektivo iz pogosto nerazumljenega vidika individualno-eksistencialističnega premišljevanja v teologiji v njen družbeno-etični in narativni vidik in s tem odpre polje politične teologije na docela nov in etičen način. Za Metza, na katerega je močno vplival tudi Ernst Bloch, se mora teodiceja odpovedati svoji prepogosto perverzni skrbi za zločince ter slednjo nadomestiti s prizadevanjem za pravičnost, ki bo temeljila na spominjanju in skrbi za nedolžne žrtve.²⁸⁶ Metz v njegovi misli najbolj bega vprašanje, kaj se je zgodilo s krščanstvom, da je postalo v svoji teologiji pogosto neobčutljivo na trpljenje – *da ni v celoti stopilo na stran žrtev* – pa naj bodo to žrtve katerekoli ideologije ali kateregakoli zla, ki ga najdemo v globinah človeške narave, ali posameznega človeka kot inkarnacije tega zla. Zakaj je tako težko sprejeti misel na *compassion* – *zakaj je denimo tako težko dati absolutno prednost otroški žrtvi pred tistim, ki je otroka zlorabil in prizadel*? Odgovor na to vprašanje je v tem, da je skozi zgodovino vse do danes ta ali neka druga Cerkev prepogosto stopila na stran tistih, ki so predstavljali oblast. Vendar Cerkev ni in ne more biti oblast, saj je v svojem jedru proti-oblastna in na strani tistih, ki *nimajo oblasti*. A še eden izmed razlogov, ki ga lahko podamo v tem razmišljanju, je prav gotovo v močni avtoriteti vladajočih v različnih cerkvenih in teoloških kontekstih – v vsej zgodovini in v vseh kulturah sveta so bili to izključno

²⁸⁵ Walter Benjamin, *Izbrani spisi*, prev. F. Jerman et al. (Ljubljana: Studia humanitatis, 1998), 219. Zapis je iz obdobja februar–april/maj 1940.

²⁸⁶ »Wohin kommt der Eindruck, dass sich die Kirche mit den schuldigen Tätern immer leichter tut als mit den Unschuldigen Opfern?« (Metz, *Memoria Passionis*, 57)

Lenart Škof (foto: Ivan Rampre)

moški – ki žal niso bili zmožni uvida v na začetku izrisano Antigonino (in Jezusovo) matriksialno-feminino izročilo in v njuno sočutje s trpečimi. Tako Antigona kot Jezus sta božanska in naklonjena tistim, ki potrebujejo pomoč, pri čemer oba prečita sólo mejo življenja in smrti: kakor je Jezus sposoben obuditi Lazarja – dragega *brata* Marte in Marije, tako je Antigona sposobna pokopati svojega *brata*, in to ne glede na vse. S tem oba kažeta na temeljno matriksialno (maternično) genealogijo življenja, ki izhaja iz bratov in sester, ki si delijo isto maternico. Zato je bratomorna vojna najbolj tragičen simbol te anti-matriksialne geste. Na osnovi Nietzschejevega spraševanja o smrti Boga se Metz zdaj sprašuje, ali nismo res zapadli v dobo, ko se je Bog umaknil z obzorja človeškega in ko smo v 20. stoletju dovolili zločinom najrazličnejših vrst, da so prevzeli oblast nad božjim in svetim? Zakaj se je Kreon lahko inkarniral v ta svet? To je svet brez upanja in brez milosti. Svet pozabe žrtev, in zato svet brez sprave.

Upanje pa mora obstajati – ne le za zločince, ki čakajo na poslednjo sodbo v peklu Zgodovine in njenega Eshatona, temveč posebej za njihove žrtve, tudi in danes posebej še v Sloveniji. Metz v programu *Compassion* pravzaprav govori z besedami političnega programa – svet naj tako postane polje *ekuméne*, ki bo vladala na način nevladanja ne le med kristjani, temveč med vsemi ljudmi, ter pričala z naslednjimi besedami: »Ne obstaja trpljenje na tem sve-

tu, ki nas ne bi zadevalo.«²⁸⁷ Poleg običajne ali površinske zgodovine obstaja tako tudi tako imenovana *Tiefengeschichte*, ki pa je poškodovana. Govorimo torej o zgodovini *dolgega spomina*. Če se navežemo na Giorgio Agambena in Prima Levija ter pričevalce o holokavstu, je Auschwitz nevarno poškodoval vez *sramu* in z njim povezane humanosti – sramu, ki bi sicer s svojo nevidno, a etično močno silo, temelječo na matriksialnih zakonih etike (to so: svetost in nedotakljivost telesa, sočutje, ideja otroka kot temeljna ideja etike ter etika medtelesnosti), povezoval ljudi z vezjo pravičnosti. S prelomom vezi sramu se je hkrati prelomila tudi vez spomina. V delu *V začetku je bila Ona* se zdaj Luce Irigaray takole izreče o tej arhaični in žal pozabljeni genealogiji, iz katere bi lahko črpalo matriksialno misel in pripadajočo etiko:

*Materinska genealogija daje prednost vrednotam življenja, porajanja, rasti. Temelji na nenapisanih zakonih, ki ne razločujejo tako jasno med posvetnim in religijskim redom. [...] Prednost daje hčerkam in šele pozneje najmlajšemu sinu kot nasledniku.*²⁸⁸

Kot sem pokazal v svojih *Antigoninih sestrach*, spada v to genealogijo tudi Marija, Jezusova mati. Četudi se Metz neposredno ne dotika teh tem, pa je vendarle v njihovi bližini, ko pravi, da se *duh anamneze* ali spominjanja kaže v naslednji podobi: v strassburški katedrali ter prav tako v Bambergu, iz katedrega izhaja sam Metz, se namreč nahajata podobi (kipa) dveh žensk – najprej v podobi cerkve, ki jo simbolizira mogočna ženska s simboliko ponosa, ter na drugi strani v podobi sinagoge, upodobljene kot ženske z zavezanimi očmi, sklonjene in nekako osramočene: a Metz se zdaj sprašuje, ali ni ta osramočena in na videz šibka ženska simbol vseh nas, vključno s Cerkvijo, in ali smo morda danes, v 21. stoletju in v anateistični dobi postkrščanstva že sposobni uvideti vse tisto, kar je videla sama in ob čemer je obnemela. To je misel *Compassion*. Če želimo govoriti in misliti o spravi skozi misel *compassion*, potem moramo to misel najprej sprejemati z zavezanimi očmi, etično ponižno in v sočutju z žrtvami. Tam, kjer je spominjanje, je prisotna tudi ta ponižnost. A obenem se v njuni bližini nahaja tudi od-rešitev. Ta etična zahteva terja odgovor od slehernega človeka in odkupiti je ne zmorejo niti površinska zgodovina niti teologija ali etika.

Sprava se lahko dogaja zgolj v bližini spominjanja in etične ponižnosti.

²⁸⁷ Metz, *Memoria Passionis*, 71.

²⁸⁸ Irigaray, *In the Beginning, She Was*, 127.

Vprašanje sprave

Odpuščanje

V krščanski viziji je sprava sad odpuščanja.

Na odpuščanju in spravi je utemeljena kristjanova molitev. Ko so učenci prosili Jezusa, naj jih nauči moliti, je pred njimi zmolil molitev očenaš, ki je za nas temelj vsake molitve. Molitev očenaš pomeni, da kristjan sebe doživlja kot posinovljenca v Sinu.

Pri krstu kristjan umre staremu življenju in se prebudi vcepljen v Kristusa. Oče našega Gospoda Jezusa Kristusa je tudi naš Oče, ker nas je v svojem Sinu prerodil (prim. 1 Pt 1,3).

Ker je Bog Oče, in sicer Oče usmiljenja, je za kristjana Bog ljubezen (prim. 1 Jn 4,8).

Kot so pokazali cerkveni očetje, je na tej molitvi zasnovana krščanska miselnost, se pravi kristjanov način razmišljanja, njegovo duhovno, duševno in kulturno obzorje. Ta molitev je temelj in izvir našega uma, razmišljanja in ustvarjalnosti.

V drugem delu molitve očenaš najdemo prošnjo »odpusti nam naše dolge, kakor tudi mi odpuščamo svojim dolžnikom«. V Matejevem evangeliju (6,14-15) je takoj za molitvijo tudi pojasnilo: »Če namreč odpustite ljudem njihove prestopke, bo tudi vaš nebeški Oče vam odpustil Če pa ljudem ne odpustite, tudi vaš Oče ne bo odpustil vaših prestopkov.«

To pomeni, da je naša prošnja, naj nam Bog odpusti naše grehe in dolgotve in uredi naš odnos z Njim, da bi lahko spet zaživel kot sinovi in hčere, kot ljubljene Božji otroci, odvisna od našega odpuščanja drugim.

To se zdi zelo zahtevno. Vendar, kot pravi Origen, smo kristjani za to usposobljeni s krstom. Kristjan se rodi iz krsta. Pri krstu naš stari človek umre in porodi se novi človek. Ta novi človek pa je preroden prav v odpuščanju, kajti krst je splošna amnestija za vse, kar je človek živel prej, za ves njegov način bivanja v osredotočenosti nase. Prej je človek živel kot izoliran posameznik, v strahu in zaskrbljenosti zase, s krstom pa se rodi kot oseba, ki se poraja iz

odnosov. Človek spozna, da je njegov temelj usidran v odnosu, ki ga ima do njega zvesti in dobri Bog. Oseba torej živi iz odnosov in se zato tudi uresniči v odnosih, se pravi v ljubezni.

Kristjan je torej rojen iz popolnoma zastonjskega, nezaslužnega odpuščanja. Sveti Pavel v Pismu Rimljanom (3,24) jasno pokaže, da je opravičenje, se pravi ureditev odnosa med Bogom in človekom, popolnoma zastonjsko ljubeče dejanje, s katerim nas je Bog Oče v svojem Sinu dosegel in nas spravil s seboj. Ta sprava je popolnoma zastonjska. Mi zanjo nismo storili ničesar; nismo je zaslužili, nobena naša zasluga, noben naš napor ni k temu nič pripomogel. In ker torej kot kristjani izhajamo iz tega odpuščanja, preprosto prenašamo na druge to odpuščanje, ki smo ga prejeli. To je temeljna razsežnost krščanske vizije odpuščanja in sprave.

Spremenjenje ran

Druga pomembna razsežnost zadeva vprašanje ran. Rane človeka ustavijo pri samem sebi in ga zaposlijo z zlom. Rane bolijo in zato posrkajo vso našo pozornost, zahtevajo vse naše energije in sile. Rane nas privežejo in prilepijo nase, s tem pa pribijejo našo pozornost na zlo in na preteklost. Zato človek, ki mu ni uspelo zaceliti ran, izgubi svojo bodočnost, kajti njegov pogled se obrne nazaj. Človek sicer hodi naprej, gleda pa nazaj, zato je bodočnost takšnega človeka negotova – kakor hoja človeka, ki ima bolne oči in zato ne vidi poti pred seboj.

Zato je nujno potrebno, da zacelimo rane in se spet osredotočimo na življenje, na tok življenja, na novost življenja, na odnose, se pravi na ljubezen, ki je največja ustvarjalna sila.

Veliki ruski mislec Vjačeslav Ivanovič Ivanov pravi, da je človekov največji naboj ustvarjalnosti v spominu. Spomin namreč pomeni že uresničeno ljubezen, se pravi ljubezen, ki se je že udejanjila – bodisi tako, da je človek storil dobro, bodisi tako, da mu je bilo dobro storjeno ali pa da mu je bilo odpuščeno zlo. Tako se njegov spomin spremeni, preobrazi, prav kakor se je spremenil Kristus na gori Tabor, ko so ga učenci videli sijočega in poveljčnega.

To, kar iz doline vidimo kot temno, boleče in ranjeno, se z gore vidi svetlo, prosojno in zlato sijoče. Če pa spomin ne doživi odpuščanja in ozdravljenja, potem je taisti spomin za človeka rana, s katero usiha njegova ustvarjalnost.

Pomembno je tudi spomniti, da se Kristus ni spremenil sam, z lastno silo in močjo, temveč je »bil spremenjen«, kakor je zapisano v grškem izvirniku, ki na tem mestu uporablja trpno obliko. Gre namreč za Očetovo ljubezen, ki jo Sin sprejema v svoji človeškosti.

Mislim namreč, da je nemogoče pozdraviti rane, če ne sprejmemo, da nam jih nekdo pozdravi. Za nas kristjane je pot ozdravljenja ran v tem, da te

Del podob z mozaika p. Marka Ivana Rupnika v kapeli Božjega usmiljenja
ob grobišču v Kočevskem rogu

rane prepoznamo v Kristusovih velikonočnih ranah. Samo tako preidemo od mučenja v vstajenjsko obdobje. Obenem pa je potrebno, da si tudi mi med seboj pomagamo celiti te rane. Prvič s tem, da se poslušamo. Že stari menihi so vedeli, da mora ranjenega človeka nekdo poslušati. Nekdo mu mora prisluhniti in ga sprejeti. Po drugi strani pa je potrebno, da ranjeni izreče svojo resnico, tudi zaradi tistega, ki ga je ranil. Tisti, ki je storil zlo, ima namreč eno samo možnost – da gre preko svoje hudobije, kratkovidnosti in ideološke zaslepljenosti z zlom. Samo preko ljubezni tistih, ki jih je ranil, se lahko izvije iz te sužnosti in zastrupljenosti. Tako tisti, ki je bil ranjen, kakor tisti, ki ga je ranil, ne moreta sama sebe prestaviti v luč življenja, ki ne zatone.

Potrebno je torej, da se srečamo, si pogledamo v oči in si priznamo, da se sami ne moremo odrešiti. Za odrešenje potrebujemo drug drugega in Tretjega. Odnosi so ukoreninjeni v ljubezni občestva Svete Trojice. V Sloveniji ne moremo iti dalje, če se ne zavemo, da za pot naprej potrebujemo drug drugega. V nasprotnem primeru bo vse naše delovanje zgolj površinsko, ponavljajoče se, ne pa preroško ustvarjalno.

Ko govorimo o ranah in ranjenih, je velika nevarnost, da mislimo samo na tiste, ki so bili pobiti in premagani. S stališča odnosov, občestvenosti, pa je treba spomniti, kot je opozoril že Solženicin, da so dejansko ranjeni prav tisti, ki so na strani ubijalcev, na strani terorja in ustrahovanja, tisti, ki imajo v rokah zapore in lagerje. To so ljudje, ki niso izkusili ljubezni in je zanje ideja, politična sila ali karkoli drugega pomembnejše od življenja človeka kot takega. Samo ranjeni človek ima lahko nekaj drugega za pomembnejše od človeka.

Katerakoli ideološka obsedenost, pa naj bo politična, nacionalistična, religiozna ali ekonomska, razodeva rano, ki razčlovečuje njega samega in po njem druge.

Tu gre za tako globoke rane, da bo verjetno potrebno nekaj generacij, da lahko doživimo ozdravljenje. Zato je tako pomembno, da se usedemo skupaj in se ozremo k Tistemu, ki edini lahko pozdravi te rane, saj je vzel nase celotno človeškost in v svoji ljubezni doživel rane ter jih razodel kot spremenjene, preobražene, kot izvir luči in nove ravni življenja. In mislim, da je to za nas kot majhen narod zelo pomembno: smemo si privoščiti, da iščemo to pot in pokažemo, da krvave rane postanejo pričevanje nove ravni življenja, ker se kri spremeni v luč.

Prostor sprejemanja in spremenjenja

Sam sem že pred leti začel snovati umetniški opus, da bi Slovenci lahko imeli prostor, kjer bi se pokazalo branje in razumevanje naše zgodovine v luči Kristusove velike noči in binkošti. S prihodom Svetega Duha je človeštvo namreč prvič doumelo smisel trpljenja in smrti, ne kot izraz poraženosti in šibkosti, ampak kot prehod v novo kakovost življenja, kjer ljubezen vodi človeka v darovanje samega sebe. In to darovanje samega sebe spreminja pogled in odkriva resnico svoje usode. V tem opusu bi dogodki naše zgodovine in besedila naše književnosti sovpadali s svetopisemski dogodki in besedili. Ko namreč človek odkrije povezavo med dogodki svojega življenja in dogodki svetopisemskih likov, odkrije večnostno razsežnost lastnega bivanja.

Bralec bi vstopil v ta opus skozi pogled svetega Jožefa, se pravi tistega, ki v Svetem pismu, čeprav molče, najgloblje dojame delovanje Boga v drugem človeku in je sposoben tega človeka sprejeti, kakor Bog v njem deluje, ne pa, kakor bi si sam želel.

Kajti pri ranjenih odnosih je največja skušnjava v tem, da si človek zamisli, kaj bi moral drugi storiti in kako bi moral delovati, da bi ga jaz lahko sprejel in mu odpustil. Medtem ko gre za to, da sprejmemo drugega človeka skupaj s tem, kar Bog po Svetem Duhu v njem dela, ter način, kako Sveti Duh v njem deluje.

SLOVENSKA SPRAVA

Zbornik s prispevki simpozija ob tridesetletnici pravne slovesnosti v Rogu
in ob stoletnici rojstva nadškofa dr. Alojzija Šuštarja 24. junija 2020 na SAZU

Uredniški odbor: *Tadej Bajd, Tine Hribar, Peter Vodopivec*

Glavni in odgovorni urednik: *Tadej Bajd*

Zbiranje gradiva in urejanje: *Špela Truden, Veronika Simoniti*

Jezikovni pregled: *Polona Šergon*

Fotografije: *Bor Slana/STA, Ivan Rampre, Wikipedia*

Izdala: *Slovenska akademija znanosti in umetnosti*

Grafična priprava in tisk: *SETZER, Danilo Radanovič s. p.*

Naklada: *400 izvodov*

Ljubljana, 2021

Na naslovnici: Andrej Jemec, *V znamenju križa (Sprava)*, 2007–2013, akril, platno, 100 × 80 cm

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)«1941/1945»(082)
323(497.4)(082)

SLOVENSKA sprava (simpozij) (2020 ; Ljubljana)

Slovenska sprava : zbornik s prispevki simpozija ob tridesetletnici pravne slovesnosti v Rogu
in ob stoletnici rojstva nadškofa dr. Alojzija Šuštarja 24. junija 2020 v dvorani SAZU / [zbiranje
gradiva in urejanje Špela Truden, Veronika Simoniti ; fotografije Bor Slana/STA, Ivan Rampre,
Wikipedia]. – Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2021

ISBN 978-961-268-076-3
COBISS.SI-ID 63202307

»Slovenska sprava je narodna sprava:
sprava naroda v sebi in s samim seboj,
utemeljena v spravljenosti vsakega od nas
s svojo vestjo, z vestjo kot glasom lastne biti.
Sprava je mogoča med ljudmi kot ljudmi,
ne med ljudmi kot vlogami.
Eno je človek kot oseba, drugo pa ta isti človek
s svojimi takšnimi ali drugačnimi vlogami.
Zato ideološka sprava med partizanstvom
in domobranstvom ni mogoča; mogoča je le
etična sprava na medčloveški ravni,
med ljudmi kot ljudmi.«

Tine Hribar

17,50 €

